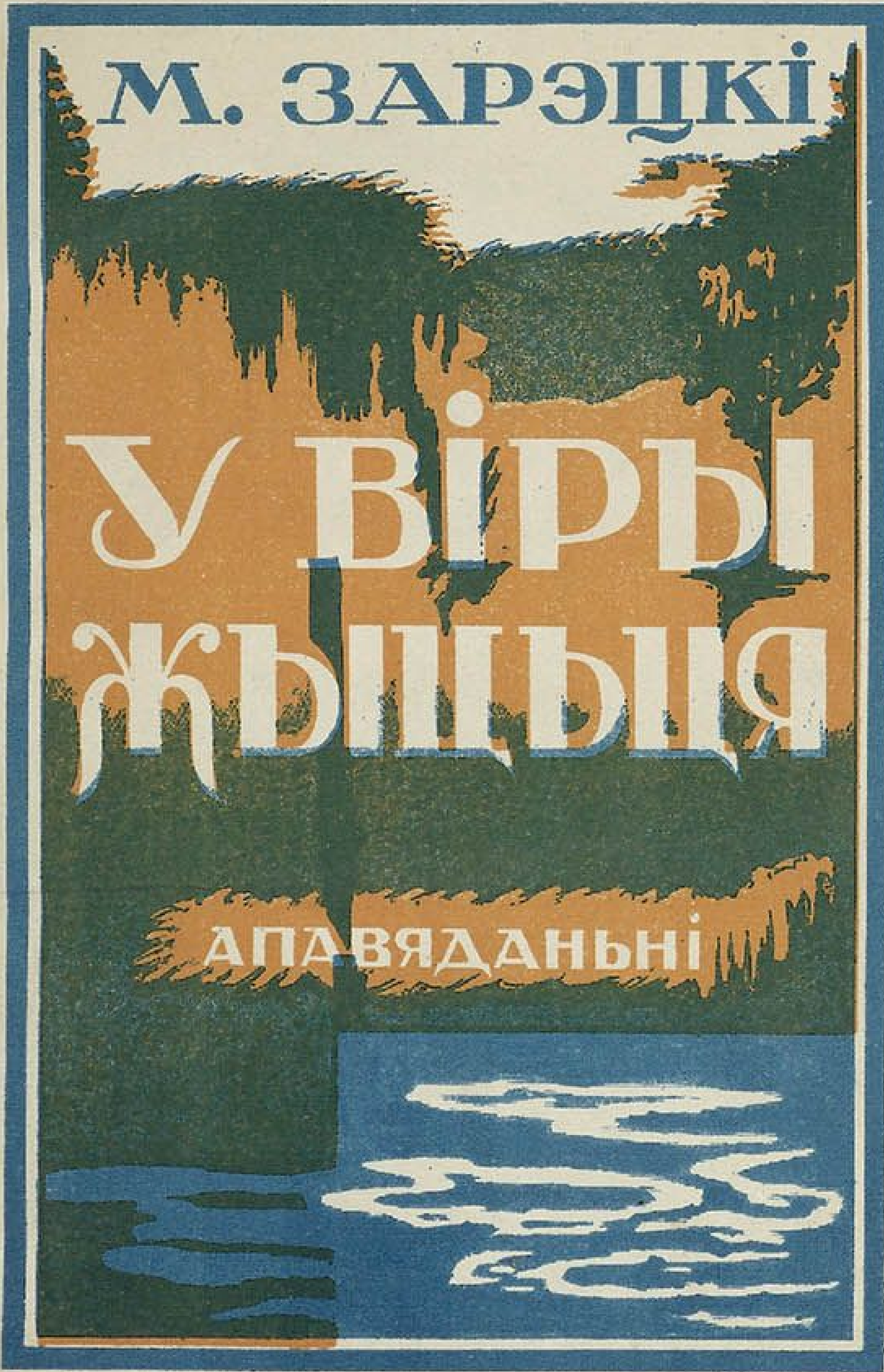

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА

МЕНСК 1927

М. ЗАРЭЦКІ

У ВІРЫ ЖЫЦЬЦЯ

АПАВЯДАНЬНІ

ВЫДАНЬНЕ ДРУГОЕ

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
МЕНСК — 1927

БДВ № 214. Галоўлітбел № 22969

1-ая дзярж. друк. Зак. № 188. У ліку 3.000 экз

У віры жыцьця

I

Ужо добра сьцямнела, як Міхалка прыкандыбаў да Шлёмкі.

У нізенькай, шэрай і бруднай хацёнцы дрыгацеў змрок. Шлёмка ўжо лямпу запаліў, але яна была такая малькотненькая, што пры ўсёй шчырасьці і стараннасьці ў яе не хапала моцы перамагчы цемры, панаваўшай у хаце, і яна толькі асьвятляла сваім пудліва-жвавым бляскам нізенькі столік з гарой шавецкага начыньня і кудлатую галаву Шлёмкі.

— Добры вечар!—гукнуў Міхалка, пераставіўшы сваю дзеравяшку праз высокі парог.

— А... Добры вечар, добры вечар!.. Ну-ну, добра, што зайшоўся... Сядай!..

Міхалка вольна ўздыхнуў, выцягнуўшы абедзьве ногі. Відаць было, што ён добра змучыўся, пакуль дайшоў.

— Усё працуеш?..

— А што-ж... Трэба, як той кажа, хлеб есьці.

— Гэта так...

— Ну, што табе ў воласьці сказалі?.. Даўно прыехаў?

— А во, толькі-што каня завёў на выган... Што?.. Ды што-ж яны скажуць—адна хэўра... Далі зноў запіску. У іх, відаць, умова такая: тыя пішуць, каб вочы адвесьці, а гэтыя толькі сьмяюцца—знаюць, што ніхто не пакарае за няслухмянства... Але спалохаліся, як сказаў, што ў губэрню паеду... Я, брат, там нарабіў гвалту... А мне што? Усё роўна рабіць няма чаго. А праезд дармавы. У губэрні нічога ня зробяць— у Маскву паеду, да самага Леніна дайду, а свайго даб'юся. Мне ня тое ў галаве, што там пожні на які воз ня далі—гэта глупства... Але час ужо іхную хэўру разагнаць.

— Не, але-ж да чаго дайшло? Заселі, закупілі воласьць, робяць, што хочуць, ды яшчэ сьмяюцца з нашага брата.

— Якое, ужо і разгаварваць ня хочуць. Учора Платоніха пайшла к сакратару, каб паперку даў у млін... Бяз фунтоў каб... І слухаць ня стаў. Нічога, кажа, жыва будзеш, калі й фунты аддасі... А ў той ні то-што, дык у рот нечага паклась-ці; дастала недзе пудзік... Ведаеш, Шлёмка, я часам аж трасуся ад злосьці. Здаецца, на шматкі-б разарваў...

— Злосьцю нічога не паможаш. Тут, брат, палітыка трэба... Во што, Міхалка: як сабе ня хочаш, а гэтага зда-рэньня з пожнямі ніяк ня можна прапусьціць. Тут, брат, калі добра ўзяцца, можна—ведаеш што?..

— Каб толькі свае падтрымалі...

— Свае? Дык хто тут ня рад будзе ад іх пазбавіцца?.. Ці-ж гэта мы толькі з табой пакрыўджаны?.. Ды во цяпер... пожні гэтыя самыя... З бяднейшых-жа нікому ня далі, багацеі падзялілі.

— Ага, во яшчэ, Шлёмка... Узнаў я, колькі за арэнду плаціць належала... Якраз палавіну таго, колькі яны сабралі...

— Ага! Во! А ўсе бачылі, што жыта ўсё ў воласьць павязьлі... Дзе-ж яно дзелася? Га? Хабар... Толькі што багацеі адмовяцца, скажуць, што менш ссыпалі...

— Дзядзька ня збрэша... загрозяць хіба. Толькі й загразіць яго ня дужа лёгка... Заўтра ўраньні разьмяраць будуць. Споўзаю яшчэ раз, пагляджу, што яны запяюць.

— Ты, Міхалка, чуў, што Грышка зноў аб'явіўся тут у ваколіцах? Уцёк, кажуць, з вастрогу... Ужо ў Седлішчы, казалі, аднаго забітага знайшлі: з гораду нейкі...

— Во, халера, а? Ізноў, значыцца, людзям спакою няма. І каторы раз!..

— Дарма ты, Міхалка, у воласьці расхадзіўся. Лепей-бы пацІху, каб адразу, зьнецікі, а то—ліха іх ведае... яны-ж ні перад чым ня спыняцца...

— Не баюся... Што будзе, то будзе... Калі-ж не магу я неяк... Як закіпіць у сэрцы, як заклякоча, дык ня толькі, што... а, здаецца, біцца-б палез...

— Э, гэта, брат, кепска...

Шлёмка даўно ўжо пакінуў работу. Гутарка захапіла абодвух. Ахінутыя таемным, змрочным сьветам капцілкі, яны ў гэты час былі падобны да загаворшчыкаў. Бліскучымі вачмі ўпарта ўглядаліся адзін у твар другога, махалі рукамі, нахіляліся адзін да аднаго і ўсё гаварылі, сьпяшаючыся, перапыняючы... А калі раптам сьціхалі, углыбіўшыся ў свае думкі, у цеснай хацёнцы павісала жудасная ціш. І тады колькі часінак у паветры панавала напружна-жалобная песьня цыркуна.

Яна лілася срэбным ручайком з запечча, цудоўнымі струнамі зьвінела па хаце і быццам напамінала аб чымся адвечным, непазбыўным.

— Ведаеш, Шлёмка... ты граматней за мяне... Ты напішы аба ўсім, заяву гэткую напішы. Падпішамся ўсе... Баяцца будуць, але я ўгавару. А я паеду... Паеду проста ў губэрню, яўлюся ў Чаку ці куды там, ды ўсё і выкладу, што ў нас тут робіцца...

— Ладна... Толькі, каб гэта цішком, яны каб ня зналі, а то загадзя прыгатуюцца... яшчэ падвядуць такую машынку, што і чыстымі застануцца... Ды й табе небясьпечна...

— Ваўкоў баяцца—у лес не хадзіць... Ды мы дужа ня будзем лапатаць. Толькі што тыя будуць ведаць, што падпісваць будуць... Але ўсё роўна: не схаваешся ад гэтых жулікаў...

— Ладна, глядзі!..

Сябрукі доўга яшчэ сядзелі й гаманілі... Як вышаў Міхалка ад Шлёмкі, на вуліцах ужо пуста было, а ў вокнах цёмна: усе спаць палеглі.

Ноч была цёмная. Патыхаў мяккі, кволы ветрык. Разам з гэтым ветрыкам на Міхалку патхнула чымся бадзёрым, узмыўным. Ён горда выпяў грудзі, уздыхнуў глыбока-глыбока і шпарка пакавыляў.

На душы было лёгка, вальготна, быццам нейкі цяжар зваліўся. Прыняўшы пэўную пастанову, Міхалка супакоіўся... І толькі пад уплывам думак-лятуценьняў, якія трапяталіся ў яго галаве, нецярплівасьць нейкая брала... Хацелася, каб

хутчэй-хутчэй споўнілася задуманае. І ён, сам таго не прымячаючы, ішоў усё шпарчэй і шпарчэй, шырока махаючы сваёй дзеравяшкай.

II

— Чы-ы-ў-ры... чы-ы-ў-р-ы... чы-ы-ў-ры...

Смагла косы ўпіваюцца ў пожню... З смакам жруць ядраную, сакавітую траву... Аж сьлiна цячэ... І то там, то сям па ўсім абшары пожань, пад бліскучай сталёвай губой варушыцца і кладзецца ў роўныя, тоўстыя гурбы шаўковая трава... Быццам нейкія цудоўныя зьвяры—малыя й пражэрлівыя—апанавалі пожню і скубуць-зьлізваюць яе густую поўсьць... А часамі ўздымаецца каторы, весела-здаволена блісьне на сонцы і запяе пабедна на ўсю ваколіцу.

— Лясь!.. лясь!.. лясь!.. лясь!..

Ядрана... Рана яшчэ... Толькі сонца нядаўна ўзышло і спрасонку зусім гультава сьвеціць... Пасьля начнога сну яшчэ вочы сабе не прамыла... Нават ня бачыць, што на кветкахкрасунях яшчэ сьмела-задзірліва зьзяе раса...

У адным месцы гурток сялян... Сядзяць, ляжаць на густой воўне-траве. Воддаль косы паўторкнуты ў зямлю... Пагрозна блішчаць на сонцы вышмурыжанымі языкамі...

Тут багацеі ўсе... І савет тут: старшыня—здаровы мужык з грубым драўляным тварам—толькі вочы хітра, пудліва бегаюць, і пісар—яшчэ маладзенькі, жвавы і пранырлівы, што лісічка... Гэты—у фрэнчыку, галіфэ, з портфэлем—камісар, ды й годзе...

Сяляне гутараць... крычаць, рагочуць. Настрой вясёлы, бадзёры—ведама, моц сваю чуюць... Сьмяюцца здаволена. Старшыня з пісарам—асяродак кампаніі... Старшыня спляча рэжа, а пісар, важна махаючы рукой, цягне—што песьню пяе... І сам здаволена прыслухоўваецца да сваёй гаворкі... Нахапаўся недзе слоў розных, якіх і сам добра не разумее, і пэўны, што разумны дужа...

— Нэп... Цяпер, брат, нэп у Расеі... Думалі камуністы з пралятарскім елямэнтам дзела мецъ, значыцца, усё па дэмакрацыі: камуны, таксама салхозы, культуры розныя; а выхо-

дзіць, собсьцьвенна, што пралятары на клясавую точку стаў і... усё, значыцца... амінь... Ясьцесьцьвенна, што трэба даць дарогу правільнаму еляменту... сушнасьці самастаяцельны елямент ён мае значэньне...

— Ну, і насабачыўся ты, а!—перапыніў адзін з сялян— белабрысы, чырвоны, з заўсёдашняй хітра-лісьлівай усьмешачкай на твары.—Во, цябе-б у воласьць, на месца Пронькіна... Вось-бы адлемантараваў... хе-хе-хе-хе...

І селянін заліўся цянюткім дробненькім сьмяшком—быццам забрахаў малады шчанёнак...

Пісару гэта ўпадабалася, і ён з давольнай мінай нарыхтаваўся цягнуць далей сваю прамову, ужо нават пачаў:

— Ды ня ў тым... Гэта што...

Але старшыня, якому, відаць, не па нутру прышлося, што хваляць яго памоцніка, перапыніў, паказваючы, што і ён таксама троху ведае:

— Яно зразумела... Чалавек сталы, заможны—ён вагу мае, а ні то, што дрындушка якая...

— Ну, а як з хутарамі ў нас?—зьмяніў гутарку стары дзед.—Усё гаманілі, гаманілі, пісалі, а цяпер і ня чуць нічога... Мусіць, прымерзла нашая справа...

— Якое табе прымерзла... Ці-ж цяпер можа прымерзнуць, улетку... Гэта, бачыш, жарка мерыць цяпер, дык да зімы чакаюць...

Мужыкі зарагаталі...

— Ды й як-жа мерыць цяпер?.. Зусім не выпадае... Траву можна папсаваць...

— З хутарамі вось як дзела абстаіць... Собсьцьвенна на хутары няма сушчаствуючага закону, значыцца, дзяйсьцьвіцельнага... Трэба неабхадзіма, каб усё вобчаства па свайму собсьцьвеннаму дабравольнаму жаланію і страмленію прыняло катэгарычаскае пастанаўленьне ў хадатальсьцьве аб роўнамерным разьдзеле зямельнай собсьцьвеннасьці...

— Гэта, значыць, зямлю перадзяліць?

— Ясьцесьцьвенна...

— Вунь як... Ну, гэта, брат, пачакай!..

— Яны-б згадзіліся...

— Гэта, значыць, працавалі, працавалі, а цяпер чорту лысаму, лайдаку спрадвечнаму... Не, дзякуй за гэта!

Белабрысы зрабіў выгляд, што хоча сказаць нешта дужа сьмешнае і прапішчэў:

— Ты, кажаш, працаваў, а яны лайдачылі... А нашто ты найміта дзержыш?.. Гэта, брат, нельга... Толькі сваімі рукамі можна працаваць, а гэта ўжо будзе... таварыш пісар, як гэта завецца?

— Эксплёатацыя...

Некаторыя зарагаталі...

— А цяпер,—дадаваў белабрысы,—ты павінен аддаць свайму батраку палавіну зямлі, палавіну жывёлы...

— І ўзараць яму на першы раз.

— Не, брат, хутчэй ён падавіцца, пакуль я яму дам хаця атопак.

— Бацюшка йдзе!

— А... час ужо...

— Дачакаліся ўрэшце...

— Дык як, значыць, яму дзесяціну адрэжам?—запытаў старшыня.

— Як-жа, трэба... Каб гэта так, а то яго-ж пожню і дзяліць будзем...

— Гэта-ж не яго, а царкоўная...

— Ну, гэта ўсё роўна...

— Таварыш пісар, а як у паперцы сказана? Га?..—зноў залапатаў белабрысы.—Між бяднейшых разьдзяліць, а?

І зноў пасыпаўся дробным, прыдушаным сьмехам...

Усе ўсталі... Падышоў поп... яшчэ малады, з рыжай барodкай...

— Здраствуйце!..

— Дзень добры, бацюшка!..

— Ну, што, «таварышы», рабаваць нарыхтаваліся свайго бацюшку?..

— Ды не, бацюшка!.. Якое там рабаваць... Мы мажа-б і зусім ня бралі ў вас, дык усё роўна возьмуць гэтыя—усякія там Цішкі ды Шлёмкі... Раз папера прышла, значыцца, каб царкоўныя пожні падзяліць між бяднейшымі сялянамі...

— Знаю, знаю... Усё іхняя работа... Карціць ім чужое дабро...

— Але, бацюшка, мы вас не пакрыўдзім... Мы ўжо так пастанавілі мірам, каб вам дзесяціну адрэзаць... З якога боку хочаце, з такога і выбірайце.

— Наш долг, собсьцьвенна, клапаціцца аб усіх гражданах, маючых нахаджэньне ў нашым раёне... Абсуджэньне наша—удаўлетварыць вас вазможнасьцю... Дзесяціна вам будзе прадстаўлена ў законамерную собсьцьвеннасьць...

Пісар гэтыя словы сказаў так урачыста, такім важным тонам, што ўсе—і нават ён сам—раты паразьзявілі...

— Ну, што-ж, дзякую і за гэта...

— А я так думаю, хлопцы—гукнуў старшыня,—не паадсыхаюць у нас рукі, калі мы яшчэ па пракосу пройдзем бацюшку... Няўжо-ж мы дазволім, каб наш бацюшка сам за касу ўзяўся!.. Нам-жа сорам будзе...

— Эт!.. Аб гэтым і гаварыць ня варта!..

— Адмерым, хлопы, ды й звалім зараз!..

— Вялікае спасіба... Няхай вам бог памагае!..

Мужыкі ўжо ўзяліся за косы, але ўбачылі Міхалку, які, калдыбаючы, кіраваўся на іх ад дарогі, і спыніліся ў чаканьні, зацікаўленыя... Пачалі закурваць і перамаўляцца ўпаўголаса...

Міхалка, ні на кога ня гледзячы, ні з кім не прывітаўшыся, падышоў да старшыні і моўчкі падаў яму паперыну... Старшыня важна пакруціў яе ў руках, шчыра прыгледзеўся, стараючыся нібы разабраць, што ў ёй напісана і, пэўна, не разабраўшы нічога, аддаў пісару. Той прыдаў свайму птушынаму твару сур'ёзны выраз, які, вядома, і належыць прымаць «начальству» пры спаўненьні служэбных абавязкаў, і стаў чытаць...

— Па вашаму дзелу рэзолюцыя ня можа быць... Лугі падзелены... ясьцесьцьвенна, і прычытаюшчая за арэнду сума з уладзельцаў узыскана... Значыцца, рэзультату не прадвідзіцца...

Бледны твар Міхалкі дрыжэў ад моцнага абурэньня. Ён глядзеў на пісара такім поглядам, які бяз слоў гаварыў, што

яму вельмі трудна стрымацца, каб ня кінуцца на гэтага шчанюка...

— Вы павінны спаўняць загады вышэйшай улады,— скрозь зубы прагаварыў ён дрыжачым голасам.

— Калі табе валасьць абяцала, дык ідзі дый касі там у валасьці!—адпаліў старшыня.

Сярод сялян пачуўся сьмех, а белабрысы недзе ззаду захлынуўся сваім брыдкім сабачым рогатам...

Міхалку ірванула...

— Зладзеі!.. Крывапійцы!.. Бандыты!.. Падавіцца вам гэтаю пожняю!.. Жрэце!.. Піце нашу кроў, кулаччо праклятае!.. Няпраўда... Будзе вам канец, драпежнікам!.. Вы мяне папомніце!.. Я прыгатую вам месца!..

Цяпер хоць-бы і хацеў стрымацца Міхалка—ня здолеў-бы!.. Прарвалася гадамі накіпеўшае мора злосьці і нястрымана палілося бурлівай, бруднай патокай праклёнаў, пагроз і лаянкі.

Багацеі абурыліся... Залемантавалі на ўсе лады, абступілі Міхалку... Косы пагрозна заблішчэлі ў паветры. Справа станавілася сур'ёзнай. Ужо поп, закасаўшы полы, шпарка пашыбаваў прэч ад граха...

Але гвалт сялян быццам ацьвярозіў Міхалку. Ён змоўк і сьмела глядзеў на разьюшаных сялян. Тыя памалу адступілі. Міхалка павярнуўся і пайшоў на пожні. Усьлед яму няслася моцная лаянка, якую пакрываў прарэзьлівы голас старшыні:

— Глядзі, крываногі, дабрыкаешся!..

Боль, абіда і злосьць—моцная, агнявая злосьць кіпела ў грудзёх у Міхалкі... Горла сударгава сьціскалася, а ў мазгу настойна, балюча білася думка:

— Хутчэй, хутчэй кончыць гэты зьдзек, гэтае злачынства!..

У той-жа самы дзень увечары Міхалка падаўся ў горад...

III

Была бурлівая ноч. Стары Дняпро гойдаўся ўзад і ўперад цёмнымі вялізнымі хвалямі і сярдзіта бурчэў, нездаво-

лены тым, што хтось турбуе яго, зьдзекваецца над яго старасьцю. І ў хмурым задзіўленьні слухаў, як дзесь угары, на высокіх абрыўных берагох вые і тужыць зьбянтэжаны лазьняк...

На самым беразе Дняпра ў капешцы ляжаў Міхалка. Ён увесь закапаўся ў пахучае сена і ў заціпшы думаў-перадумваў свае думкі...

На дварэ шумела, гудзела, дождж жорсткі сьцёбаў, а ў сене было гэтак цёпла, заціпшна, прытульна... І чым больш разгульвалася вакол непагода, тым глыбей уваходзіў Міхалка ў самого сябе і ў пакоі прыводзіў да ладу свае думкі...

Учора вярнуўся ён з гораду. Там справіў сваё дзела, узьняў на ногі каго належыць. Цяпер быў пэўны, што хутка ўсё будзе ўскрыта і прыдзе канец кулацкаму панаваньню. Але вось, што гэта значыць, што пакуль ён вярнуўся з гораду, яму тут сена аддзялілі ды нават скошанага ўжо... Ён перш і браць не хацеў, але Шлёмка параіў узяць, каб супакоіць на які час ворагаў. Узяў... нават пільнаваць пайшоў нанач...

— Дык чаго-ж гэта іх узьняло? Ахамянуліся? Спалохаліся? Небясьпеку пачулі?..

Міхалка здаволена ўсьміхнуўся...

— Баяцца... Пачакайце, ня тое яшчэ будзе!..

Але як ні быў пэўны Міхалка ў сваёй перамозе, у яго ні на адну часінку ня выходзіла з галавы апаска. Усё здавалася, што не здадуцца так багацеі, што яшчэ будзе змаганьне, дый не абы-якое—змаганьне на жыцьцё і сьмерць. І здавалася яму, што «тыя» не сядзяць у гэты час, «злажыўшы рукі», а рыхтуюцца, пільна рыхтуюцца... Але што яны могуць зрабіць?..

Міхалку ўспаміналася перасьцярога Шлёмкі, успомніўся Грышка-бандыт... кажуць, вярнуўся, тут ужо круціцца. І нешта падобнае да страху заварушылася ў сярэдзіне... Заб'юць... Ім чалавека забіць—што муху... Ці мала здарэньняў было?

Але Міхалка хутка адагнаў палахлівыя думкі.

— Што мне баяцца? Чаго шкадаваць? Што мне чакаць ад жыцьця? Згібла ўсё... Не чалавек ужо. Ня будзе шчасьця,—усё роўна.

Шкода стала Міхалку самога сябе. Жаль аб мінулым, аб жыцьці загубленым ускалыхнуў душу... І з нейкай балючай уцехай ён углыбіўся ва ўспамінкі. Адзін за адным замігацелі малюнкі таго сьветлага, прыгожага, што калісь было і счэзла назаўсёды,—счэзла раптам, нечакана...

Быў, як усе. Жыў поўным жыцьцём.

Як яшчэ малы быў бегаў, гарэзваў... Першым быў сярод сябрукоў... Як тады вольна жылося!.. Нічога ня знаў, ня дбаў ні аб чым, знаў толькі гульні свае, забавы дзіцячыя.

Потым узрос. Паспытаў трохі гора. Бацька памёр, з аднэй маткай застаўся. Цяжка прышлося. Пазнаў, як трудна працоўнаму люду хлеб дастаецца. Але ўцеха была, кветка-дзяўчына. З ёй усё гора сваё разважаў. Шчыра любіў яе, так, як толькі можна любіць. І яна яго таксама. Бывала, дзень—праца, а ўночы—часіны каханьня. І праца была ніпачым.

А потым—растаньне. У салдаты ўзялі. Там яшчэ горш прышлося. Але затое там шмат навучыўся чаму, пазнаў—адкуль зло на зямлі, хто вінават, што простаму народу так цяжка жывецца. З людзьмі пазнаёміўся—нейкімі дзіўнымі, новымі. Усё дабіваліся шчасьця гаротнаму люду... За гэта і пакуту нясьлі, гора прымалі. Пасьля ўжо і сам гэткім стаў, але нічога зрабіць не ўдалося. У бойку пагналі, нагу адарвала. Доўга ў шпіталі ляжаў, са сьмерцю змагаўся. Перамог, але не на радасьць сабе, вярнуўся бязногі ў двор...

Каханка чакала... І вось—стрэліся... Сьлёз колькі было... Бачыць шчасьце і знаць, што няма яго, што ўжо разьбілася, згублена—ой, як гэта цяжка! Хутка зноў разлучыліся... замуж пайшла. Сам гэта ўладзіў, каб ня мучыць сябе і яе... І пацягнулася шэрае, нуднае жыцьцё... Нават і вольнасьць прайшла неяк неўзаметку. Усё багацеі арудвалі, сілу ўзялі зноў, як раней, бядоце дыхнуць не давалі. І так аж да гэтага часу. А цяпер—невядома.

І ў Міхалкі зноў адна за аднэй паляцелі думкі аб справе. Думкі назольлівыя, турботныя. Міхалка сабраў усе сілы і сілком перарваў іх... Зноў углыбіўся ў ружовыя лагодныя ўспаміны. І пад уплывам іх ён супакоіўся. Думкі ахінуліся

мяккай, смутнай пялёнкай, зьліліся ў няясныя абразы і пачалі памалу пераходзіць у ціхую дрэму.

Раптам ён абудзіўся... Ці гэта здалося яму? Быццам гаворка пачулася... Міхалка прыслухаўся... Ящчэ... Цяпер ужо скрозь шум ветру і дажджу выяўна пачуліся галасы... Хто гэта? Хіба за сенам хто падцікаецца? Вызірнуць ці пачакаць?.. Вось і асьцярожныя крокі нечыя...

— Тут ён, павінна...—пачуўся скрозь буру прыдушаны голас.

Міхалка пазнаў гэты голас... з дзяцінства ён знаёмы яму... Калісь яны з Грышкам былі першымі сябрукамі... толькі, як вырасьлі, пайшлі па асобных пуцінах.

Міхалка сьцяміў, чаго прышоў Грышка, чаго яму трэба... Па целу пабеглі мурашкі... Дух заняло... Што рабіць? Уцякаць або чакаць, затаіўшыся—мо' ня прымецяць?

Мацае нехта па сену... Вось ужо блізка... Схапіў за нагу...

— Тут!..

Нешта цяжкое навалілася на Міхалку...

— Усё!..—міганула ў Міхалкавых думках.

Але страх паддаў сілы... Ірвануўся, перакуліў некага, кінуўся ў мокрую, бяздонную цемру.

Бег, як мог, не зважаў, што баліць—як агнём пячэ—абрубак-нага... І знаў, што не ўцячэ, але ўсё-ткі бег...

Раз... Дзеравяшка некуды глыбока ўехала... Рынуўся долу Міхалка... Моцна, балюча ірванула застраўшая дзеравяныка—аж застагнаў нема ад болю...

Насьцігі... навалілся... прыціснулі... Біць пачалі...

— Гвалт!—неяк коратка, глуха паняслося ў бурлівым паветры і ўраз абарвалася ветрам...

Больш ня мог крычаць Міхалка: нейкай бруднай анучай рот заткнулі... Білі, лаяліся... К Дняпру пацягнулі, штурхаючы...

Міхалка нічога ня помніў. Пачуў, што чапляюць на шыю нешта цяжкое... Сьцяміў тады...

— Як сабаку!—міганула ў думках:—За праўду... Свола-

чы,—крыкнуць хацеў так, каб пачуў увесь сьвет, а замест таго прастагнаў неяк нема...

Шалёная, дзікая злосьць агарнула... Сабраў усе сілы астатнія—ірвануўся...

Дарэмна. Сьціснулі дужыя рукі... Нехта ўдарыў па галаве так, што Міхалка прытомнасьць згубіў.

Пясок, каменьні дробныя пасыпаліся ў ваду... Забулькаталі квола-жалобна, быццам заплакалі...

Плясь!!!

Пацалункам шчырым, магутным спаткаў Дняпро сваю афяру...

І сьціхла ўсё на хвілінку... быццам жахнулася дзікай, страшэннай падзеі...

А потым усё зашумела, завыла... Лазьняк зацягнуў хаўтурную песьню...

IV

На другі дзень толькі і было гамонак, што пра Міхалку. Дзе ён падзеўся?.. Усе гаварылі і кожны на свой лад рабіў дагадкі. Адны не знаходзілі тут нічога надзвычайнага; казалі, што проста пайшоў куды па дзелу і неўзабаве вернецца, другія казалі—утапіўся ў Дняпры: адышоўся ў пацёмках ды няўмысьля і бухнуў з высокага берагу; трэція толькі ківалі галовамі ды многазначна цадзілі скрозь зубы:

— Тут нешта ёсьць...

Але цяжкая праца хутка зацёрла цікавасьць да гэтага здарэньня.

Пагаварылі дзень-другі і перасталі... Забыліся, быццам і ня было ніколі Міхалкі. Толькі бабы-плятухі з уласьцівым ім мастацтвам усё тварылі да сьмеху цудоўныя байкі, ды пакрыўджаная бядота часамі, разважаючы свае нягоды, успамінала вернага сябра:

— Эх, няма нашага Міхалкі... Ён-бы пастаяў за нас, ня даў-бы ў крыўду. Ён-бы дастукаўся, раскрыў усе іхнія злачынствы...

А Шлёмка, як толькі пачуў, што з Міхалкам нешта здарылася, адразу сьцяміў, што гэта значыць, і ад шчырага сэрца пашкадаваў сябрука.

— Сам загубіў сябе... Не пасьцярогся... Ну, цяпер мой народ, трэба канчаць начатае дзела...

І ён пасьпешна стаў зьбірацца...

— Куды гэта ты?--запытала яго матка.

— Трэба, інтэрас ёсьць...

І таемна-сур'ёзна дадаў:

— Калі хто спытае, скажы, што за таварам паехаў.

— Ой, мой сынок, ці не замысьліў ты што? Глядзі, беражыся... Сам ведаеш, які час цяпер... Што толькі дзеецца— барані божа!..

— Ня бойся, мама!.. Я—круткі, мяне голымі рукамі ня возьмеш...

Назаўтрага ён ужо быў у павятовым горадзе. Там ён проста накіраваўся ў мясцовае аддзяленьне дзяржаўнай палітычнай управы.

Прайшоўшы ў канцылярыю, ён спытаўся ў супрацоўнікаў, дзе можна бачыць загадчыка.

— А вам навошта ён?

— У мяне сакрэтнае дзела...

Супрацоўнікі задзіўлена абглядалі яго несамавітую фігуру.

— Пачакайце, ён заняты.

Шлёмка сеў на лаўцы і стаў абдумваць, як і што гаварыць загадчыку. Праз хвілін 15 яго запрасілі ў габінэт.

За сталом, закіданым цэлым возам паперы, сядзеў малады чалавек з выразьлівым энэргічным тварам.

— У чым справа?

Шлёмка пачаў.

— А...

З першых слоў перапыніў яго загадчык:

— У нас ужо ёсьць папера з губэрні... Я надта рад, што вы да мяне трапілі. Вы мне ўсё дакладна абмалюеце, што ў вас дзеецца і нам тады будзе ясна, як, з якога боку лепш узяцца за гэту справу. І дзіўная-ж рэч! Зусім пад бокам, а быццам краіна другая. Хваля рэволюцыі не дакацілася да гэтага месца, не зварушыла стаячага балота. А шмат яшчэ ёсьць гэткіх нечапаных балот!.. Ну, дык апавядайце!

І Шлёмка дакладна расказаў аб усім, што дзеялася ў іхнім сяле за апошнія гады і што цяпер дзеецца. Загадчык уважна слухаў, часамі запісваючы штось на паперку... Як Шлёмка скончыў, ён задаў яму колькі пытаньняў, на якія Шлёмка з ахвотай адказаў.

— Ну, вось што... Цяпер мне ўсё ясна... Дзякую за весткі. Хутка мы паможам вам. Выбачайце, вось што яшчэ: вы ня ведаеце, калі цяпер маюць быць у вас валасныя?

— У нядзелю пахату папоўскую дзяліць будуць—прыедуць.

— Ага... Ну, добра, добра. Цяпер вы едзьце ўдвор і чакайце. Вядома, лепей, каб ніхто нічога ня ведаў. Сваім таксама не кажыце.

— Я знаю. Я яшчэ і Міхалку гаварыў, каб асьцярожна...

— А... Шкода хлапца, такіх нам паболей трэба. Шкода, шкода...

— Ну, бывайце здаровы!

— Бывайце!

З спакойным сэрцам Шлёмка вярнуўся ўдвор. На яго адсутнасьць ніхто ў сяле не зьвярнуў увагі. Не да гэтага было: ішла самая гарачая работа.

V

— Татка, татка!.. Ідуць!..

— Хто йдзе?..

— Дрозд прыехаў з воласьці і яшчэ нейкі... Сюды йдуць!

— А...

І старшыня сельскага савету борзда пасунуўся насустрэчу дарагім гасьцём.

Па вуліцы зважна сігалі два чалавекі. Адзін з іх быў апрануты павайсковаму і на баку меў рэвольвэр.

Валасных сустракалі і праводзілі цікавыя вочы сяльчан, якія па выпадку сьвята былі блізка ўсе на вуліцы. У адных вачох сьвіцілася толькі цікавасьць, а з другіх яскрава глядзела несхаваная нянавісьць...

— А, стары верабей!—загаманіў «вайсковы», убачыўшы старшыню.—Ну, як маешся, чорт барадаты?

— А дзякую, нічога. Як вы? Ну, заходзьце, зрабеце ласку!..

— Зойдзем, зойдзем... Што, не чакаў?

— Як гэта не чакаў! Знаў, што сёньня прыедзеце...

— Ну, гэта добра, што чакаў... Праўда, Раманавіч?..

— Праўда, праўда,—з усьмешкай адказаў «Раманавіч», ужо досыць стары, пануры мужчына...

У хаце ўжо гаспадыня завіхалася каля прыпечку...

— Ну, як, што?—запытаўся «вайсковы», сядаючы на лаве...—Як тут у вас?

— Ды што? Як вам тут сказаць... Ганка! Ідзі на вуліцу!—крыкнуў ён раптам на дачку.

Тая ўжо знала: пабегла...

— Ды так у нас... вы-ж, пэўна, ведаеце... чулі... Чорт яго ведае! Небясьпечна. У губэрні быў, невядома, што там натварыў. Сядзім вось цяпер, як на жары.

— Глупства. Сьлядоў не засталося пасьля гэтага?

— Ну, нашы хлопцы ня зблышуць.

— Дзе цяпер Грышка?

— Цяпер? У дварэ, пэўна. Ён у Сідара ў ёўні закватараваўся. Не, аб гэтым дык мы спакойны. Вось толькі страшна...

— Ня бойся, стары, не прападзём. Зельля-ж стане вочы заліць?

— Аб гэтым і гаварыць ня трэба!

— З пахатай трэба пачакаць,—прамовіў «Раманавіч»,—пакуль ня ўляжацца ўсё...

— Калі-ж араць хутка час будзе...

— Ну, пачакаеце... Вось трэба зараз сабраць тут каго ды пагаманіць, парадзіцца...

— Яны хутка прыдуць усе: бачылі-ж, пэўна, як вы прыехалі...

І сапраўды праз колькі часін пачалі зьбірацца мужчыны. Прышоў пісар, прышоў белабрысы, яшчэ чалавек пяць. У хаце загудзела гамонка... Спачатку паціху, потым усё сьмялей, а як селі за стол—вакол пляшкі самагону—зусім разышліся...

Крык, сьмех, гвалт—усё зьлілося ў адзін нязладны гуд. У вокны пачалі зазіраць цікавыя галовы, але мужчыны не зважалі на гэта: каго тут баяцца!..

— Дык, значыцца, зямлю дзяліць?—ужо каторы раз пытаўся «вайсковы».

І, як і кожны раз, яму адказваў цэлы хор п'янеючых галасоў:

— Дзяліць!..

— Вядома, дзяліць!

— Чаго там чакаць? Каб злыдні якой дасталося!.. Што яны нам... ці вам? А мы не пастаім...

— Ды гэта вядома... ад нас ня будзеце ў крыўдзе.

— Вы нам, а мы вам!

— Глядзіце-ж, браты! Вы знайце тое, што мы, можна сказаць, галаву сваю падстаўляем. Вы павінны гэта разумець...

— Вядома! Што мы дзеці малыя!

— Калі што—не выдаваць, разам адказваць!

— Ды няўжо-ж! Калі што—апошняе аддадзім, а выручым.

Усё п'яней і п'яней рабіліся мужчынскія галовы, усё гучней і бязладней станавілася гутарка. Ужо трудна было разабраць, што гаворыць кожны асобна. Нават і самі гаваруны, пэўна, не разумелі таго, што гаварылі. Гаварылі блізка ўсе, а слухаць—ніхто ня слухаў.

І ўвесь гэты кірмаш засьцілала густая хмара табачнага дыму.

Пачалі цалавацца, абымацца. Цяпер толькі і можна было вылучыць з агульнага шуму моцнае цмоканьне ды жорсткія словы брыдкай лаянкі.

. . . .

— Салдаты, салдаты йдуць!—уляцела ў хату некалькі хлапчукоў.

Мужчыны перш і ўвагі не зьвярнулі. Толькі як колькі разоў пераказалі ім гэтае слова «салдаты»,—пасьціхалі, пераварваючы, мусіць, у сваіх п'яных мазгох гэтую нечаканую вестку... І ніяк не маглі ўцяміць: ці гэта добра ці дрэнна, што салдаты йдуць? Урэшце, пэўна, пастанавілі, што добра, бо раптам ажывіліся.

— Салдаты! А! Салдаты! Вось добра! Давайце іх сюды, галубочкаў! Вып'ем!

Пісар узьняўся і прапішчэў, як толькі дазвалялі яму сілы:

— Няхай жыве Чырвоная армія! Гура!..

— Гурра! Гурра! Чырвоная армія!

У хату ўвайшло чалавек з пяць чырвонаармейцаў.

— Іменем рэволюцыі вы ўсе арыштаваны!..

— Ха-ха-ха-ха!.. Го-го-го-го!.. Малайцы!.. Ну й малайцы!.. Арыштаваны!.. Го-го-го-го!..

— Маўчаць!.. Жарты тут ні к чаму! Будзьце ласкавы, паны самагоншчыкі, зараз-жа ісьці за намі!..

— Ха-ха-ха! Хе-хе-хе!..

Але ўжо ў п'яным рогаце пачулася нейкае недавер'е, апаска. Толькі зусім звар'яцелы пісар нікольки ня губляў прысутнасьці духу. Ён, як мага, гуркнуў пляшкай аб стол, аж усё на ім зазьвінела, і загвалтаваў:

— Пляшка арыштавана! Хо-хо-хо-хо! Арыштавана! Госьці, прашу! Чырвоная армія! Гурра!

І ён, як няпрытомны, крычаў, махаў рукамі, абарачваўся на ўсе бакі да сваіх сяброў. Але тыя ўжо сьцямілі—пудліва маўчалі. І лямант пісара неяк дзіка, прарэзьліва, непадтрымана раскідаўся па хаце...

Старшы з чырвонаармейцаў падышоў бліжэй да яго.

— Даволі! Выхадзі!

— Як? Што? Куды?

Пісар недалужна-п'яным поглядам азірнуўся па бакох. Мужыкі ўсе маўчалі, ня гледзячы адзін на аднаго. Пісар зусім асалапеў, цяжка плеханаўся на лаву, вылупіў вочы і сядзеў, нічога не разумеючы.

— Ну, дакуль сядзець будзеце! Выхадзі на вуліцу! Хлопцы, бяры іх!

Мужыкі сядзелі. «Вайсковы» замарматаў няслухмяным ад самагону і страху языком:

— Так то яно так... але... як-жа гэта... без усяго... раптам... Ні табе мандату...

— Што? Мандату?—заўважыў яго старшы.—Як прасьпішся, тады я табе мандат пакажу. А ты хто такі?

Толькі цяпер ён прымеціў рэвольвэр.

— А... Будзьце ласкавы зьняць ваша аружжа!

Той моўчкі аддаў рэвольвэр.

— Ну, доўга чакаць яшчэ вас прыдзецца?

Мужыкі заварушыліся...

— Дык як-жа ж... Апрануцца, на дарогу ўзяць. Так раптам.

— Ладна. Сідаронак, ідзі скажы там на сяле, каб прынясьлі ім, што трэба. Ды там разам яшчэ дзьве падводы вазьмі.

. . . .

Усё сяло высыпала на вуліцу, як павязьлі арыштаваных. У адным месцы чуўся сьмех, жарты, у другім спачуваючая гаворка. То там, то сям віднеліся заплаканыя твары, а некаторыя бабы галасілі, быццам хавалі ад'яжджаючых.

Арыштаваныя моўчкі сядзелі на вазох, схіліўшы галовы. Думалі... Пэўна ўспаміналі сваю чыннасьць і загадвалі на тое, што іх чакае.

На краю сяла Шлёмка стаяў ля свае хацёнкі. На твары яго зьзяла здаволеньне. Як праяжджалі міма, яго радасна-здаволены погляд на момант спаткаўся з панурым поглядам старшыні. Той здрыгануўся. У вачох злосьць загарэлася. Мусіць дагадаўся, чыіх рук гэта справа...

А Шлёмка сьвяткаваў у душы. Ён бачыў рэволюцыю, бачыў вызваленьне. Ён бачыў, што й да іх сяла ўжо дакацілася хваля і магутным выплескам змыла адвечную крыўду.

Толькі адна хмурынка цямніла яго настрой: гэта памяць пра Міхалку. Ня мог ён ніяк забыцца на свайго сябра. Як роднага брата, шкадаваў яго.

Але нейкі нутраны голас супакойваў Шлёмку, шаптаў яму:

— Гэтак павінна быць. Гэта неабходна. Рэволюцыя ахвяр патрабуе...

Ворагі

I

— Пан Купрыянаў... Хто-ж гэта такі? Нешта дужа знаёмае...

Гуторскі, старшыня N.-ай павятовай надзвычайнай камісіі, глядзеў на ляжаўшую перад ім паперу і, як мага, напружваў сваю памяць, стараючыся ўспомніць: дзе, калі ён чуў гэтае прозьвішча?

— Быўшы памешчык Купрыянаў... Вядзе контр-рэволюцыйную агітацыю. Ёсьць чуткі, што мае сувязь з бандай Зарубы...

Гуторскі перачытваў раз за разам паперу. Купрыянаў... Купрыянаў... Ну недзе-ж чуў ён гэтае слова! Во, так і круціцца каля галавы, а ніяк не схапіць...

Гуторскі аж узлаваўся. У нецярплівасьці пацёр рукой лоб.

— А бадай цябе! Во дык аказія! Не, ужо, мусіць, ня ўспомню!

Махнуў рукой і хацеў ужо супакоіцца, але раптам, быццам няўмысьля, скаўзанулася ў галаве:

— Ніна Купрыянава...

Успомніў. У душу патыхнула даўным, ужо напалавіну забытым.

Ніна... Так... Ніна Купрыянава... Ледзь успомніў, а калісь у гэтым імені было многа блізкага, дарагога. Дарагога пасвойму, паасабліваму. Гэта-ж было тады, калі яму было шаснаццаць гадоў, калі ў душы дрыгацела вясновая сьвежасьць, калі ўвесь кіпеў дзіўнымі шалёнымі парываньнямі. Цяпер інакш; цяпер—розум. А тады было сэрца—маладое, яшчэ дзіцячае зусім. А што лепей?

— Усяму свой час...

Гуторскі ўздыхнуў, злавіў сябе на гэтым і ўсьміхнуўся.

— Во табе й маеш... Раскіселіўся...

Узяўся зноў за працу, але ў галаве ўсё мітусілася знаёмае імя. Яго цікавіла, што за сувязь між гэтымі асобамі. Якое дачыненьне мае тая Ніна да гэтага ўпартага пана? Няўжо радня? Яна-то, здаецца, з панскага стану была...

І неяк дзіка, прыкра было дапасоўваць тое сьветлае, празрыстае да гэтага чорнага, бруднага.

—А цікава... Пасыльны!—гукнуў Гуторскі.—Паклічце сюды т. Загруцкага!

Праз колькі часінак у габінэт увайшоў малады хлопец, агент сакрэтнага аддзелу.

— Слухай, Загруцкі, ты маеш якія весткі пра памешчыка Купрыянава?

— Ёсьць трохі.

— Ну?

— Што ну? Жыве вёрст за паўсотні адсюль у сваім маёнтку. Маёнтак таксама Купрыянавым завецца. Мае ладную гаспадарку. Гэта з такіх, што ўмеюць прыстасавацца да варункаў жыцьця. Пакінулі яму зямлі трохі, жывёлы. З палацу чамусьці ня выселілі. Ён, вядома, усё гэта падладзіў так, нібы сваёй працай жыць рыхтуецца. Ну, а там, ведаеш, ужо яго справа: ці сам, ці найме. У нас-жа ці мала такім парадкам жыве яшчэ паноў! Збоку так, неўзаметку, у халадку.

— Ну, гэта ладна, свайго часу дажджэцца. А наконт контр-рэволюцыі?

— Бурчыць там сабе пад нос.

— У мяне ёсьць данос на яго, з ком'ячэйкі хлопец адзін піша.

— Усё магчыма. Гэта-ж такі народ, што калі трохі замацуецца, дык і пачынае варушыцца, капцюркі свае паказваць...

— Так... А сям'я ў яго якая?

— А гэтага, брат, не скажу табе, бо ня знаю.

— Ну добра. Больш мне нічога ня трэба ад цябе.

Загруцкі пайшоў.

— І ён нічога ня знае. А цікава, дужа цікава.

Гуторскі зноў узяў у рукі паперу і задумаўся.

— Што з ім рабіць? Паслаць каго туды? Заарыштаваць? Час небясьпечны... Заруба гэты... Калі сапраўды пан з ім у хаўрусе, дык цацкацца з ім ня варта. Каго-ж паслаць? Хіба самому паехаць?

Ён часінку падумаў.

— Ну, вядома... Гэта найлепей... За адным заходам і ў воласьць заехацца, праведаць, чаго яму там патураюць. Пэўна, зьвязкі ёсьць. Так... Няйначай—трэба ехаць. І заразжа, не марудзячы.

Гуторскі даводзіў сам сабе пільную неабходнасьць гэтай паездкі і неяк сапраўды так выходзіла, што йначай і нельга абыйсьціся... А перад вачмі лунаў няясны вобраз дзяўчыны, быццам купаўся ў цьмяным тумане мінуўшчны і вабіў да сябе сумна-прыветным, чароўным хараством.

II

— Тах-тах-тах-тах!—гвалтуе матацыкл, уздымаючы пыл клубамі-хмарамі. Імчыцца, што зьвер які цудоўны, рэжа напалам шырокае, роўнае палатно дарогі.

Мільгаюць дрэвы абапал шляху. Далей за імі неяк бокам пераварачваюцца пярэстыя кавалкі пожань, зялёныя, але ўжо пачынаючыя жоўкнуць шнуры дабра. Дзе-ні-дзе хмызьняк пракудлаціцца, гаёк усьміхнецца вясёла на ўзгорку. І ўсё гэта гіне адзаду адно за адным. Машына імчыць, што птушка ляціць, працінаючы палкае, нібы застыглае ад сьпякоты, паветра. Кузаў плаўка гойдаецца, зыбае, як у калысцы. Горача, млява.

Гуторскі разьмяк зусім. Усё цела неяк апусьцілася, раскінулася, як няжывое, па кузаву матацылку. У галаве нешта расплылося, распаўзлося, нейкая млявая змора. Зацягнула, спавіла розум роўнай, цяжкай гладзьдзю. Ня ўзьнімаюцца, не варушацца думкі. Толькі няясныя вобразы, ня вобразы, нават, а так нейкія квяцістыя балачынкі, празрыстыя й кволыя, прасуваюцца, пераваліваюцца маруднай хваляй. Ня відаць ні твараў, ні рэчаў—нічога. І толькі адно сэрца

распазнае ў гэтых вобразах-балачынках непазбыўна-знаёмае і адказвае на яго прыемным, салодка-абураючым пачуцьцём.

Нешта далёкае, няяснае... ружовае... Тады ўсё было ружовае, як часам неба на захадзе. Тады, праўда, не прымячаў гэтага. Ды яно і заўсёды так: адразу няма прыгаства, а зьяўляецца яно ўжо тады, як перакоцяцца магутныя хвалі гадоў.

А ўжо перакаціліся... Колькі гэта? Гадоў ужо дзесяць.

Тады ён вучыўся. Хлопцам-падросткам быў. А яна... Яна была беленькая, кволенькая дзяўчынка. Анёлачак такі. І тады ён любіў яе. Любіў падзіцячаму. Хацеў глядзець на яе без канца, маліцца ёй, цалаваць яе маленькія, быццам з воску зьлепленыя, ручкі.

Ня любіў так, як любіць мужчына кабету. У яго ня было ніякай мэты, замеру. Былі лятуценьні, дзівосныя, юнацкія лятуценьні. Ён будаваў з іх сабе асобны сьвет, сваё асобнае, патаёмнае, чароўнае жыцьцё.

Мінула ўсё гэта. Мінула і пакрылася тоўстым пластом жыцьцёвага попелу...

Шофэр спыніў машыну і яна запыхала на месцы, уздрыгваючы ад навалу нутраной энэргіі і быццам парываючыся пабегчы.

— Таварыш Гуторскі! Можа зойдземся ў хату вады напіцца? Ці хочаце?

Гуторскі толькі цяпер згледзіў, што ўехалі ў вёску.

— Добра, добра. Папраўдзе сказаць, смага такая, што, здаецца, вядро-б выжлукціў.

Зайшліся ў хату. У хаце душна, як у пекле, і прыцемна, знадвор'я ўвайшоўшы. Старая бабулька порхаецца на палу.

— Бабулька, вады напіцца можна?

Азірнула з нейкай апаскай.

— Чаму ня можна? Ці вады пашкадуем? У сенцах там вядро і кварта. А можа квасу ўнесьці? Халодненькі...

— О-то-то!—узрадаваўся шофэр.—Квасу, квасу, бабулька! Эх!—крактануў ён, быццам загадзя адчуваючы смак халоднага квасу.

Гуторскі сеў на лаўку і азірнуў хату. Брудная, цесная. Відаць незаможна жывуць... Яму чагосьці ўсплыло на думку пытаньне: як-бы ён сябе адчуваў, калі-б прышлося яму жыць у гэткіх абставінах, у гэтым агідным брудзе, з якога сьвеціцца цяглая, няўпынная праца, што займае ўсё жыцьцё, абмяжоўвае сабой круг інтарэсаў, імкненьняў?

Ён здрыгануўся міжвольна. Не! Ён-бы ня ўжыў. Дарма, што радзіўся ў гэткай самай хацёнцы, у гэткай самай хацёнцы ўзрос.

— Што-ж гэта? Няўжо я так далёка адышоўся ад сялянскага жыцьця? Няўжо я настолькі аінтэлігенціўся, апанеў? А калі ўзяць духоўнае жыцьцё... Што тут у мяне высталася супольнага з гэтымі людзьмі? Мала, зусім мала, каб не сказаць—нічога. І як-жа гэта? Я стаю ва ўладзе, зьяўляюся прадстаўнікам гэтых самых цёмных сялян, я выяўляю іхнія інтарэсы і ў той самы час ня маю нічагутка з імі супольнага... Цікава... Адно толькі, што я зычу ім лепшай долі, хачу іх вывесьці на сьвет, адно толькі гэта зьвязвае. Але гэтага мала. Правадыр не павінен далёка адыходзіць ад таго, каго ён вядзе... Трэба вярнуцца, трэба мець сувязь з сялянамі. Ня тую дзелавую, службную, што прыходзіцца мець, а звычайную, жыцьцёвую...

Гуторскі ўспомніў пра свайго бацьку, які жыве недзе ў гэткай самай хацёнцы і ў якога ён ня быў ужо гадоў пяць.

— Трэба даведацца,—падумаў.

Бабулька ўнесла квасу.

— Паедзем?—спытаўся шофэр, як напіліся.

— Не, пасядзім трохі. Ну, як-жа жывем, бабулька?—памкнуўся завесьці гутарку са старой.

— Як жывем? А так і жывем, як жывем...

Яна глядзела спадалба няпрыхільна, з відавочным недавер'ем.

— Ці далёка да Купрыянава?

Недалёчка.

— Колькі вёрст?

— А хто іх... Ці я мерыла ці што...

Гуторскі ня знаў, што далей гаварыць.

— Пойдзем у засень, паляжым!—зьвярнуўся да шофэра, а сам думаў:

— Нават гутарыць развучыўся...

Як паехалі далей, ужо сонца апусьцілася нізка. Падыхнула вячэрнім халадком. Зьнікла даўнейшая млявасьць, адчувалася лёгка, бадзёра.

Гуторскі пачаў сьвежай галавой абдумваць справу з Купрыянавым, будаваць плян сваёй з ім сустрэчы.

III

Сярод старасьвецкага, запушчанага, зьдзічэўшага парку стаіць палац пана Купрыянава. Купы багатай зелені стараюцца захаваць яго ад людзкога вока, агортваюць яго старанна, але дзе-ж схаваеш гэткую веліч? То там, то сям выглядаюць з натоўпу зялёна-скурыстых дрэў белыя кавалкі мураванай сьцяны. Выглядаюць і ветла ўсьміхаюцца праходзячаму воддаль падарожнаму.

Са шляху к панскаму двару вядуць ліпавыя прысады. Люба тут улетку, у сьпякоту! Волаты-ліпы стаяць па бакох вялізарнай чарадой, ня пускаюць на дарогу ані косачкі сонечнага сьвету. Цянёк, халадок...

— Едзь ціха!—гукнуў Гуторскі, як шофэр зьвярнуў у прысады, а сам міжвольна задзіваваўся на стогадовыя асілкі-ліпы... Стаяць панура, нярухома, быццам нейкія цудоўныя, маўклівыя вартаўнікі.

Кончыліся прысады. Адкрыўся шырокі, роўны дзядзінец, акружаны напаўразбуранымі будынкамі. А за імі—зялёны гушчар.

На дзядзінцы ціха, бязьлюдна. Ані чалавечка. Быццам нейкае сьмяротнае царства.

— А дзе-ж дом?—агледзіўся шофэр і спыніў машыну.

Дом некуды зьнік, бы праваліўся ў скрозьдоньне. Сталі азірацца. Ня відна нідзе.

— Ці ня сюды?—паказаў Гуторскі на зваротку ў парк.

І сапраўды, праехаўшы колькі крокаў, угледзілі зноў белыя муры.

— Не схаваўся!—пажартаваў шофэр.

— Хіба ад нас схаваешся!—адказаў Гуторскі.

Пад'ехалі к дому. Гэта быў пекны будынак. Лёгкі павеўны і крохкі, быццам дзівосная фарфаравая цацка. І дзіўным здавалася, як магла гэткая кволая рэч захавацца блізка зусім нечапанай у кіпучую гадзіну людзкога абурэньня!

Каля дому было таксама ціха, няжыцьцёва. Зусім ня відаць было прысутнасьці людзей. Потым выбегла аднекуль з-за дому дзяўчынка і ўтаропілася, убачыўшы незнаёмых.

— Купрыянаў у дварэ?

— Ага, пан у дварэ.

— Пан?—насьмешліва перапытаў Гуторскі.

— Ага,—не зразумела дзяўчынка.—І паня таксама ў дварэ.

— Во табе,—падумаў Гуторскі.—Быццам у даўнейшы час.

— Куды ўвайсьці?

— А во, пазваніце ў парадную.

Гуторскі ўзьняўся на ганак і таргануў за званок.

— Хто-то стрэне?..

І аднекуль з глыбі душы зноў узьняўся белы, празрысты і кволы вобраз.

Пачуліся за дзьвярмі лёгкія крокі. Ляпнуў завал, адчыніліся дзьверы.

Гуторскі на момант аслупянеў. Перад ім стаяла дзяўчына...

Ён адразу пазнаў яе, тую самую Ніну, якую знаў дзесяць гадоў таму назад. Не, ня тую, бо хіба-ж гэта яна? Сталая, сьпелая красуня, прыгожая, вабная... А тая была белая, трохі ружовая, як пралеска. Ды не, гэта толькі сьлед ад тае, яе працяг. Тае ўжо няма і ня будзе, зьнікла...

І Гуторскі з цікавасьцю разглядаў стаяўшую перад ім кабету. Любаваўся яе дзіўным харством, харством дзявочага красаваньня...

— Што вам трэба?—спытала тая прыемным контральто.

У яе тоне пачулася няпрыветнасьць і нават пагарда. Яна, відаць, дагадвалася, якога гатунку чалавек стаіць перад ёй.

І Гуторскі схамянуўся. Закіпела ў грудзёх варожасьць, пачуў перад сабой у абліччы гэтае прыгожае дзяўчыны клясавага ворага.

— Мне трэба бачыць пана Купрыянава,—сказаў груба, націскаючы на слова «пан».

— Прашу!

Павярнулася і пайшла ў пакоі. Гуторскі ўсьлед за ёй.

— Пачакайце тут, я скажу яму.

Гуторскі застаўся адзін.

— Не пазнала... Ды й дзе-ж пазнаць! Дзесяць гадоў праляцела...

Азірнуў пакой. Відаць гасьцінная... Багатая мэбля, пярэстыя, лахматыя дываны, на каміне дзівосныя, дарагія статуэткі.

— Ого! Нішто сабе. Для іх, мусіць, і рэволюцыі ня было. Ну, лепш позна, чымся ніколі. Мы яшчэ тут наладзім рэволюцыю...

Вышаў пан. Маленькі, гладкі, угадаваны, як парсючок. Твар досыць прыемны, але хітры: вочы так і ўпіваюцца, быццам хочуць наскрозь працяць...

— Чым магу служыць?

Гаворыць ціхім, ліслівым голасам.

— Я старшыня чразвычайнай камісіі...

— Дужа прыемна. Сядайце!..

— Ну,—падумаў Гуторскі:—ня веру, каб было табе дужа прыемна...

Ён паказаў мандат.

— Каб ня было непаразуменьняў.

— Ды што вы! Я веру і так.

Але ўсё-такі прачытаў.

— Ну вось... Цяпер будзьце ласкавы адказаць мне на некалькі пытаньняў...

— З ахвотай!

— Перш за ўсё: як, на якія сродкі вы жывіцё?

Па твары пана расплылася хваравіта-ліслівая ўсьмешка.

— Ды як, таварыш... Зямлю адабралі, пакінулі, як па дэкрэту паложана... Жывёлу таксама... Вяду маленькую гаспадарку.

— Самі працуеце, значыцца?..

— Ну, як вам сказаць... прыходзіцца, вядома... хе-хе...

— Наймітаў дзяржыцё?

— Не, пастаянных ня маю... Так, часам хто пасабляе...

— Так... Дом увесь займаеце?

— Увесь. Ды ён і не патрэбен нікому. Установу тут якую зьмясьціць не выпадае, пасяліць таксама няма каго.

— Шэльма ладная!—падумаў Гуторскі.—Ды што з ім доўга гаманіць. Трэба проста ўзяцца.

— А во што, грамадзянін Купрыянаў, вы ня ведаеце, дзе цяпер Заруба?

— Заруба? Бандыт? Хто яго ведае! Ходзяць чуткі, што тут каля блізу недзе вандруе. Пасьля таго налёту на суседнюю воласьць (вы-ж, пэўна, ведаеце пра гэты налёт?), дык пасьля гэтага зьнік і дасюль не зьяўляецца.

— А больш вы нічога ня ведаеце?

— Адкуль-жа я магу ведаць!

— Так... вы, значыцца, з ім ніякага дзела ня маеце?

— Божа барані... Што вы гэта?..

— Хм... Мне казалі, што вы з ім у блізкім зьвязку...

— Хе-хе... Вы ведаеце, таварыш, што на нашага брата дужа лёгка ўзьвесьці ўсякую плётку... І кожны гатоў даць веры, бо наша...

— Ладна. Я ўсё-такі павінен у вас зрабіць вобыск.

— Прашу, прашу!

Гуторскі быў пэўны, што вобыск кончыцца нічым. Яго разьбірала злосьць. Ён зразумеў, што дарма пасьпяшыў паехаць, што зрабіў гэтым толькі памылку. А чаго паехаў?..

Ён цяпер знае чаго... Ня справа цягнула, а нешта іншае... Паддаўся настрою, раскіс... Эх, дурань!

І ён злосна штурхаў рэчы, загадваў паказваць усе куткі, рыў усё і рабіў гэта блізка-што ня гледзячы, проста так, каб спагнаць злосьць. Знаў, што нічога ня знойдзе.

Пан віляў вакол, усьміхаючыся ўгодлівай і разам хітрай, злорадаснай усьмешкай. Аднекуль прыпёрлася і тоўстая паня. Тая вохала, стагнала над вухам, гатовая кожную часінку самлець.

А воддаль стаяла яна... Зграбная, прыгожая. Стаяла, горда ўзьняўшы галаву, і глядзела пагардлівым, грэблівым поглядам, усьміхаючыся патаёмнай усьмешкай.

Гуторскі раз-по-раз кідаў на яе погляд і кожнага разу адчуваў нянавісьць, варожасьць і разам нейкую сымпатыю.

Яна падабалася яму, як дзяўчына, вабіла сваёй дзіўнай жаночай пекнатой. Яму хацелася кінуцца на яе, схапіць у абнімкі, цалаваць.. Ня так, як калісь... цалаваць палкімі пацалункамі...

Гэта быў голас сэрца. А розум гаварыў іншае. Розум бачыў перад сабой ворага, злоснага клясавага ворага. Сьвядомага, бо гэта яскрава сьвіцілася праз выраз яе твару.

І ў грудзёх расла нянавісьць.

У маленькай пекнай скрыначцы ляжалі яе лісты. Гуторскі здрыгануўся, як убачыў паміж іх колькі сваіх, што пісаў калісь, дзесяць гадоў назад.

А пад паперай ляжаў маленькі бліскучы браўнінг.

Яна першая ўбачыла яго. Схапянулася, пачырванела, потым зьбялела. Відаць, сама была на яго забылася.

— Гэта падарунак,—сказала.

— Гэта, ведаеце,—залапатаў пан,—адзін малады чалавек... знаёмы... ну...

Ён зрабіў такую міну, якая павінна была гаварыць:

— Вядома, маладое дзела... любасьць, забавы...

Гуторскі паклаў браўнінг у кішэню.

— Выбачайце, але я ня маю права зьвяртаць увагі на гэта. Я павінен конфіскаваць.

Бацька штось ізноў затарабаніў, але дачка спыніла яго.

— Ня трэба, тата! Няхай!

Ужо абшукаўшы ўсю кватэру, Гуторскі раптам натрапіў на маленькую паперку. Ляжала яна на падлозе каля стала ў габінэце пана, пэўна, пасораная. Гуторскі падняў яе

проста затым, што практыка навучыла яго не прапускаць міма вачэй ніводнае драбязы. Падняў так, каб ніхто гэтага не заўважыў і прачытаў неўзаметку.

У паперцы было напісана:

„Трыццатага будзем браць вашу воласьць. Зьбірацца ў вас а дванаццатай гадзіне“.

Гуторскі скомчыў паперку і схаваў у кішэню. У гэты час пан якраз забавіўся гаворкай з паняй. Ніна некуды вышла і, такім чынам, ніхто не заўважыў яго знайды.

— Ну, пакуль што, бывайце!—разьвітаўся ён і пасьпяшыў на двор.

Яго праводзіў насьмешліва-давольны погляд Купрыянава, але ён не зважаў на гэта. Думкі яго паляцелі ў новым кірунку.

— Трыццатага... Калі-ж гэта трыццатага?.. Пасьлязаўтрага... Марудзіць нельга... Трэба сьпяшацца...

— Гані ў горад!—кінуў ён шофэру.

Машына залопала, затропала і паляцела, што птушка. Убаку, паміж дрэў, мільганула постаць Ніны. Гуторскаму здалося, што і яна ўсьміхаецца таёмна-злорадаснай ўсьмешкай...

— Ладна... Той добра сьмяецца, хто сьмяецца апошні... Скора ўбачымся.

Сонца ўжо зайшло. Па зямлі шэрым валакном распаўзаўся змрок. Стала ядрана, сьвежа.

Гуторскі падстаўляў твар, грудзі пад хвалю сустрэчнага ветру і цешыўся яго жорсткімі ласкамі. Унутры бушавала бадзёрасьць, адвага. І раз-по-разу ўсяго агортвала хваля нейкай дзіўнай, шалёнай радасьці...

— Жыцьцё... барацьба... Як добра жыць! Як прыемна змагацца!

IV

Назаўтра з самага раньня Гуторскі запрасіў к сабе Матроса.

Той прысьці не забавіўся. Ужо часін праз дзесяць пачуўся ў канцылярыі яго магутны голас.

Яго ўсе з тлумам віталі. Гэта быў любімец усіх. Любілі яго і падуладныя, і начальства, і проста ўсе, хто толькі знаў. Непамерная фізычная дужасьць і да яе надта добрая і простая натура, казачная сьмеласьць, адважнасьць,—усё гэта рабіла з Матроса глыбока-сымпатычную асобу.

Быў ён камандзірам асобнага атраду. Меў, як і кожны чалавек, сваю ўласную фамілію, але ўсе звалі яго Матросам—па яго ранейшай спэцыяльнасьці. І яму падабалася гэтае прозьвішча...

— Ну што?—загудзеў ён, уваліўшыся ў габінэт.

— Дзела ёсьць.

— Якое?

— Пачакай! У двух словах ня скажаш... Сядай во...

Матрос сеў.

— Давай цыгарку!

— На!—і прыгатуйся да надта важнага...

— Прыгатаваўся ўжо. Пачынай!

— Колькі ты можаш набраць надзейных людзей?

— На каго?

— На Зарубу.

— Многа трэба...

— Як многа?

— Дзесяць чалавек.

— Слухай, Матрос, ты ня выспаўся сёньня ці мо' жартуеш?

— А што?

— Ды тое, што сам ня ведаеш, што вярзеш. Я думаў тэлеграфаваць у №, каб роту прыслалі...

— Ладна! Як зловім, тады тэлеграфуеш... Цяпер пачакай... Але расказвай, як і што...

Гуторскі расказаў усё папарадку.

— Маёнтак Купрыянава я ведаю добра,—пачаў разважаць Матрос.

І хоць ён ні на дробачку не зьмяніў выразу свайго шырокага, буйнага твару, але відаць было, што ён закіпеў, загарэўся ваяўнічым запалам.

— Маёнтак я добра ведаю... Там лес ці-то парк... вялікі, гушчарны... а за ім—Дняпро. У самы бераг упіраецца парк... З Дняпра прыдзецца і падцікацца, бо на дарозе варту паставяць... Так... Лодкі трэба... лепш за ўсё на лодках. Лодкі ў Тросьне на перавозе возьмем... Ну, акружым... Калі варта будзе—зьнімем... мае хлопцы мастакі на гэта... Ну, а там пабачым... Яшчэ трэба абмеркаваць...

— Ну, дык як з людзьмі?

— Усяго атраду ня буду браць. Выберу чалавек пятнаццаць...

— Глядзі, каб мала ня было... Гэта-ж ня злодзей які, банда цэлая...

— Гэта мая справа. Адказнасьць бяру на сябе.

— Добра... Я сам таксама паеду.

— Яшчэ лепей. Толькі з умовай: мне не замінаць... Загадаў ніякіх, апрача маіх... Там ты не начальнік, а падуладны...

— Аб гэтым ня турбуйся. Я ня маю ніякага замеру памыкацца на тваю вайсковую ўладу. Усе загады твае буду спаўняць няўхільна.

— Ну, я пайшоў... Увечары зайдуся да цябе, пагамонім.

— Заходзь на кватэру!

— Добра...

Гуторскі застаўся адзін. Хацеў узяцца за бягучую работу, але не работалася. Гісторыя з Купрыянавым заўладала яго галавой. Аб чым-бы ні пачынаў думаць, думкі міжвольна, неўзаметку перабягалі на гэту цікавую справу.

То яму прадстаўлялася заўтрашняе дзела. Прадстаўлялася выразна, яскрава, з усімі драбнотамі, бо ён ужо перажываў яго ў сваім выабражэньні. А то ўспаміналася тое, што было ўчора. Тады ў вачох станавіўся вобраз Ніны і зацямняў сабой усё іншае. Дрыгацеў дзіўнай вабнасьцю, цягнуў да сябе, змушчаў яскравым, зьзяючым хараством...

І тады Гуторскі зрываўся з месца і доўга хадзіў па пакоі, злуючы на сябе за тое, што ня можа стрымацца, ня можа ў карані перацяць гэта непатрэбнае, шкоднае пачуцьцё.

V

Маўклíва насупíўся старавечны Купрыянаўскí парк. Сьцíшыўся, прытаíўся, быццам хоча ўсё падслухаць, усё захаваць у сваíх старых грудзёх, сабраць цэлую векавечную гíсторыю жыцьця. Сабраць í пахаваць, нíкому не сказаць нí аб чым, занесьцí з сабой у нябыцьцё...

І ўсё чуе стары цёмны парк. Усё, усё чыста, кожны ледзь чутны шолах, кожны рух, кожны ўздох чалавечых грудзей, кожны ўдар чалавечага сэрца.

І дарма думаюць тыя людзí, што вунь паўзуць па магутных карэньнях, што сьцелюцца дзеразой па зямлí ў нагах волата-лесу, дарма яны думаюць, што нíхто íх ня ўгледзíў, нíхто не пачуў! Людзí не пачулí, а маўклíвы лес усё чуе í ўсё знае, толькí нíкому ня скажа...

А людзí паўзуць... Цíханька, нíшчыкам. Анí зыку, анí шолаху. Нават дыханьне зацялí.

Толькí во тут двое шэпчуцца. Шэпчуцца так, як часам трава пад павевам кволага ветрыку. Больш угадваюць думкí, чым чуюць адзíн аднаго...

— Сьвятла ня відаць... Вакенíцы зачынены..

— Можа спазьнíлíся, птушкí ўжо вылецелí?

— Грышка-б сьвíснуў... Колькí гадзíн?

— Было адзíнаццаць, мíнут дзесяць íдзём.

— Во ўжо дом.

— Ня бачу нíчога.

Вакол распасьцíралася чорная, густая цемра. Трэба было мець кацíнае вока, каб угледзíць што-колечы ў гэтай цемры. Як падпаўзьлí ўжо на колькí крокаў да дому, тады толькí Гуторскí агледзíў перад сабою бялясую пляму мураванай сьцяны.

Нíдзе нí агоньчыку. Цíха... Быццам усё павымерла ў гэтым вялíзным таемным палацы...

— Цс!—сыкнуў Матрос.

Гуторскí спынíўся, зацяў дух, прыслухаўся...

Цíха ўсё, як у магíле.

— Цíў!—цьвíркнула над самым вухам начная птушка.

Гуторскі і ня ўцяміў адразу, што гэта Матрос.

З розных бакоў ціха, нячутна паспаўзаліся людзі. Сабраліся ў гурток, што чорныя тараканы.

— Чакайце тут!

І Матрос зьнік у цемры.

— Ціў!—пачулася праз часінку недзе ўжо з другога боку палацу.

— Ціў!—быццам у адказ працьвірчэла недзе яшчэ далей.

І зноў усё сьціхла.

Паплылі доўгія, цягучыя хвіліны чаканьня. Ад нечага рабіць Гуторскі пачаў, як мага, да болю напружваць зрок, стараючыся схапіць контуры палацу, але нічога ня мог угледзіць, апрача няяснай, расплывучатай плямы.

Збоку нешта ледзь чутна зашумацела.

— Хлопцы!—пачуўся ціхі воклік Матроса, і зараз-жа ён сам апынуўся сярод гуртка.

— Тут... Дзесяць штук... сам адзінаццаты. На дарозе адзін стаіць... з тым Грышка справіцца... Будзем чакаць ля ганкаў... Як выйдуць—накінемся. Я на Зарубу, рэшта—падвое на аднаго... Ня даць схапіцца за аружжа... урукапашную... Страляць ня трэба... усіх жыўцом... Ну, марш за мной!

Асьцярожна абышлі дом. Ля ганкаў Матрос спыніў усіх.

— Рассыпайся вакол... у хмызьняк, каб, калі часам сьвятло з дзьвярэй пакажацца, каб ня ўгледзілі... Як сьвісну—пачынайце... Ну, марш!

У момант, хто куды, рассыпаліся ўбакі. Гуторскі лёг, прытаіўся за кустом садовых кветак і аддаўся нейкаму прыемнаму, абураючаму пачуцьцю трывогі, напружнага чаканьня.

Поплеч нехта заварушыўся.

— Матрос! Ты?..

— Я... Ціху!..

Але Гуторскі ня мог маўчаць. Ён падсунуўся бліжэй да Матроса.

— Ці здолеем, а?..

— Глупства... Народ плюгавы, толькі сам нішто, трохі дужы. Ну, але памерымся...

— Ды ты справішся...

— Пабачым...

— Што-то яны робяць цяпер?

— Вячэралі... Я знайшоў шчылінку ў ваkeніцы, глядзеў...

— І пан там?

— Там... частуе... І паня, і паненка... Прыгожая, каб яе пярун!..

— І Ніна там,—падумаў Гуторскі.—Як-то яна да ўсяго гэтага?

І, нібы ў адказ на яго думку, з палацу раптам паліліся кволыя, ледзь чутныя гукі музыкі. Яны праходзілі праз тоўстыя мураваныя сьцены, прыглушаныя, няпоўныя, далёкія-далёкія... І гэта прыдавала ім асаблівую чароўную вабнасьць.

Гуторскі сьціхаміўся, увесь абярнуўся ў слых. Кволыя гукі роялю пацяклі проста ў душу і кранулі там сваім лёгкім павевам нейкія патаемныя, дзіўна-напружныя, чулыя струны. Залуналі вобразы-кветкі, апавітыя сумам-журбою, ускалыхнуўся нейкі нявыразны жаль. І быццам з туману ўзьнялася паволі белая празрыстая здань тае Ніны, што была дзесяць гадоў таму назад...

Няўжо гэта яна? Няўжо гэта тая, што калісь даравала яму сьветлыя, чароўныя часіны, цяпер грае, цешыць сваёй музыкай яго ворагаў? Няўжо і сама яна, тая мілая, любая Ніна, цяпер яго вораг?..

Музыка сьціхла, зьнікла чароўнасьць. Зноў агарнула трывога чаканьня...

— Матрос!

— Ну!

— Ужо блізка дванаццаці, зараз павінны выпраўляцца...

— Ага... Трэба быць на-чаку...

— Ты-ж Зарубу пазнаеш?

— Я яго бачыў, як яшчэ бандытам ня быў... афіцэрам служыў у войску... У цемры трудна пазнаць, але ён першы выйдзе, павінна... Патраплю... Цс...

У доме пачуўся глухі рух. Пэўна зьбіраюцца. Яшчэ колькі доўгіх, цягучых часінак... Во ўжо крокі загрукалі блізка, у сенцах... Ляпнуў завал, і ў расчыненыя дзьверы разам з густой мужчынскай гамонкай лынула паласа слабага сьвету, выхадзіўшага, пэўна, з нутраных пакояў палацу. Цемра ўвабрала ў сябе гэты сьвет, разбавіла сваёй чарнатой і абярнула ў шэры, дрыжачы змрок, у якім можна было згледзіць толькі туманныя, няясныя постаці вышаўшых з дому людзей.

Гуторскі ўпяўся ў іх напружаным, прагным поглядам. Сэрца забілася ў грудзёх моцна, няроўна. Па целу пацякла нейкая нэрвовая млявасьць. А рукі сударгава сьціснуліся ў кулакі...

Колькі іх? Раз, два, тры... дзевяць чалавек... Чаму ня дзесяць? Няўжо Матрос памыліўся?

Спускаюцца з ганкаў... Гутараць, рагочуць... Занадта сьмелыя... Пачакайце!..

Спусьціліся. Сталі, аглядаюцца.

Быццам ня важацца пасунуцца ў цемень... А мо' ждуць каго? Мо' хто застаўся? Трэба-б саждаць...

— Матрос!

Але якраз у гэты момант прарэзьлівы сьвіст працяў паветра.

Гуторскі здрыгануўся. Думкі ў яго неяк дзіўна пераблыталіся, паскакалі адна цераз адну пярэстай, шпаркай, чахардой, зацямрылі сьвядомасьць... Няпрытомны кінуўся ён, што дзікі, крыважэрны зьвер, на гурток асалапелых бандытаў і ўпіўся сударгава напружанымі рукамі ў нейчае цела...

У гэты момант з грукам зачыніліся дзьверы палацу і ўсё зьнікла ў цемры.

Завязалася ўпартая бойка. Бандыты не здаваліся. У адчайных нечалавечых патугах вырвацца, уцячы—яны валаклі за сабой учапіўшыхся за іх армейцаў. Злосныя праклёны, жорсткая лаянка агаласіла цёмны парк. Людзі, што шалёнае зьвяр'ё, качаліся па зямлі ў страшэнных абнімках.

Недзе нездалёк раздаўся стрэл. Гэта яшчэ болей перапалохала бандытаў. Яны рабілі апошнія з усіх сіл патугі,

каб вырвацца... Але дарма! Што яны маглі зрабіць проці схапіўшай іх падвойнай сілы!.. Адзін за адным паляглі на зямлю з скручанымі рукамі і толькі, лежачы, усё яшчэ лаяліся, рычэлі скрозь зубы ад злосьці...

А на колькі крокаў у бок яшчэ чуліся гукі барацьбы—гэта Матрос боркаўся з Зарубам. Армейцы кінуліся былі к яму на дапамогу, але дарма...

— Ня руш!—пагрозна зарычэў ён.—Я сам!..

Усе адхінуліся і толькі па зыках сачылі за ходам барацьбы, гатовыя кожную хвілінку кінуцца на дапамогу.

Гуторскі трымаўся як найбліжэй... Ён ужо забыўся на Матросаў загад і трымаў у руцэ наган з замерам пусьціць яго ў ход, як толькі зьявіцца патрэба і магчымасьць.

А барацьба ўсё цягнулася. Цемра не дазваляла бачыць, на чыім баку перавага і толькі па адрывістых ускрыках, па сапенью, па стогнах можна было дагадвацца, што бандыт пачынае паддавацца.

Хлопцы й на сваіх палонных забыліся. Акружылі ўпоцемку барацьбітоў і рознымі воклікамі падбадрывалі Матроса:

— Так яго! Во-во-во! Ай добра! Цісьні, цісьні!..

Хоць і ня ведалі добра, хто каго ў тую часіну цісную...

Але Матроса ня трэба было падбадрываць. Ён увайшоў у азарт, разышоўся ўва ўсю. Яшчэ колькі хвілінак, і ён ужо пабедна соп, лежачы на абясьсіленым ворагу...

— Дайце чым зьвязаць сьцерву!

Яму вобмацкам падалі дзягу.

— Ага... Во табе... Паляжы, галубок!.. Досыць табе ужо арудваць... Фу!—узьняўся ён з зямлі.—Ну як, хлопцы?..

— Ляжаць.

— Усе?

— Да аднаго.

— Хто страляў?

— Я...

— Ты, Грышка?

— Я.

— Навошта?

— Ня мог саўладаць... здаравенны... ледзь мяне ня прыбраў...

— Прыстрэліў?

— Так точна...

— Хоць і кепска, але—маладзец!..

— Ну, во што, хлопцы!—загаварыў ён вясёла-ўрачыстым і разам жартаўлівым голасам:—Спраўна папрацавалі... Банду Зарубы можна лічыць зьнішчанай... Яшчэ адзін, можна сказаць, крок да... да... Ну, адным словам, няхай жыве Савецкая ўлада і Чырвоная армія! Ура!..

— Урра!—рыканулі, як адна, дваццаць глотак.

— Уа!—адказаў водгукам цёмны парк.

А Матрос разышоўся. Нібы і сапраўды мітынг замысьліў наладзіць сярод начы ў гэтым нязвычайным месцы.

— Слова даецца нашаму паважанаму кіраўніку і таварышу Паўлу Мікалаевічу Гуторскаму...

Гуторскі ніяк не чакаў гэтага. Ён засьмяяўся. Яму дзіўным здалося гаварыць тут у цемры, сярод гэтага маўклівага, панурага парку, над ляжачымі, скручанымі бандытамі...

А хлопцы запляскалі ў ладкі...

— Просім, просім!..

— Толькі ня больш аднае мінуткі. Час дораг!—дадаў Матрос.

— Яшчэ менш... Многа гаварыць не выпадае... Дзякую вам, таварышы, шчыра дзякую як ад сябе, так і ад імя нашай Вялікай Рэвалюцыі!..

— Ну, а цяпер памацаем у палацы... Грышка, ідзі грукай, адчыняй, а вы, хлопцы, бярэце сваіх палонных...

Дзьверы былі незаваленыя. У пакоях цёмна. Агні ўсе затушаны. Гуторскі з двумя армейцамі, трымаючы ў руках нарыхтаванае аружжа, увайшлі ў дом, а рэшта засталіся на дварэ. То-ж дзеля ўсякага выпадку прыгатавалі аружжа...

У першым пакоі Гуторскі знайшоў лямпу. Запаліў яе і пасунуўся далей. Усюды было пуста, бязьлюдна. У сталоўцы знаходзілася на стале няпрыбраная пасуда, пляшкі, пасьледкі вячэры.

— Дзе-ж паны? Няўжо паўцякалі з спалоху?—падумаў Гуторскі.

Урэшце яны знайшліся.

У самым дальным пакоі ў спальні цьмяна сьвяціла лямпадка. На ложку ляжала паня і вохала, а над ёй схілілася Ніна. Воддаль сядзеў пан. Пры сьвятле ўнесенай лямпы Гуторскі разглядзеў яго твар. Ён выяўляў такі адчай, такую недалужнасьць, такую пакорнасьць, што Гуторскі міжвольна скрывіўся ад агіды. Быццам набітая скаціна...

— Вы заарыштаваны!—сказаў ён няшчырым грэблівым голасам.

Паня яшчэ мацней застагнала. Ніна ўзялася яе суцімаць. Твар Ніны быў зьбялелы, але спакойны. Апавіты смуткам, ён выдаваў яшчэ прыгажэйшым.

І міжвольна, на наругу розуму, у сэрцы Гуторскага шавальнуўся глыбокі, шчыры жаль да яе. Каб ня даць волі гэтаму пачуцьцю, ён барджэй вышаў з пакою, пакінуўшы ля пана аднаго армейца.

Вышаў на ганак.

— Можна! Заходзьце! Усё спакойна...

Першы ўпёрся з сваім палонным Матрос.

— А ну-тку, паглядзім, які ён стаў... Даўно ўжо ня бачыліся.

І раптам ён пасыпаўся плоймай самай буйнай, самай злоснай лаянкі.

— Што? чаго?—кінуліся да яго ўвайшоўшыя армейцы.

— Ня ён!.. Памыліўся!..

Той, з кім з такім запалам змагаўся Матрос, быў зусім не Заруба.

І сярод рэшты бандытаў ня было атамана... Тут толькі схапянуліся, што ўсяго дзевяць зла̀вілі, а павінна было быць дзесяць.

Гуторскі ўспомніў, як ён хацеў быў затрымаць Матроса, і пашкадаваў, чаму не зрабіў гэтага на хвілінку раней. Заруба, відаць, чагось забавіўся ў палацы і потым, пабачыўшы, што справа кепская, даў драла...

VI

Гуторскі ніяк ня мог забыцца на Ніну. Ні на часіну не схадзіла яна з думак. Ён злаваўся, кляў і сябе, і яе, і ўсё чыста на сьвеце — і ўсё роўна ня мог пазбыцца назойлівага ўспамінку.

Перад вачмі ўвесь час лунаў яе вобраз — смутны, прыгожы, такі, якою бачыў яе ў апошні раз. Турбаваў, не даваў спакою...

Ён чакаў яе. Знаў, што прыдзе. Захоча бацькі даведацца, а без яго дазволу ня пусьцяць.

І яна прышла. Як толькі паляпала ў дзьверы, ён дагадаўся, пачуў, што яна...

— Увайдзіце!

Увайшла. Уся ў чорным. Як ідзе ёй чорная сукенка, якімі мяккімі, кволымі складкамі аблягае яе прыгожую постаць! А хараство!.. Здаецца, яшчэ больш папрыгажэла...

— Сядайце!..

— Дзякую... Я да вас па справе...

— Ведаю. Чым магу быць карысны?

— Мне трэба бачыцца з бацькам, а на гэта, мне сказалі, трэба мець ваш дазвол.

Яна гаварыла скора-скора, сьпяшаючыся. Відаць, ёй было прыкра заставацца вока-на-вока з Гуторскім.

— Вы калі хочаце пабачыцца?

— Я-б хацела атрымаць пастаянны пропуск, бо мне прыдзецца яму прыносіць сёе-тое... з харчоў, вопратак...

Гуторскі трохі падумаў.

— Во што, я вам зраблю гэта ў тым выпадку, калі вы мне дасьцё слова, шчырае слова, што ня будзеце карыстаць гэтых спатканьняў для якіх-колечы іншых мэт, апрача тых, пра якія вы казалі.

— Яна ледзь-ледзь усьміхнулася.

— Вы мяне лічыце контр-рэволюцыянэркай?

— Як ні прыкра прызнавацца ў гэтым, але так... Лічу вас ня надта надзейнай у гэтым сэнсе...

— Ну, гэта зразумела. Я даю вам гэтае слова.

— Добра. Пачакайце часінку...

Ён напісаў і аддаў ёй пропуск.

— Дзякую...

Яна ўзяла пропуск, але ня выходзіла. Нэрвова комчыла паперку ў руках, быццам нешта хацела яшчэ сказаць, ды ня важылася.

На момант павісла маўчанка і ў гэтай маўчанцы пачулася нешта недаказанае. Быццам абодва думалі адно, абодва хацелі сказаць гэта, але ня мелі сілы пачаць.

Гуторскі знаў, што, калі ня скажа яна, скажа ён, што, урэшце, ня стрымаецца, але хацеў, каб яна пачала. Чакаў...

— Слухайце,—загаварыла яна, ня гледзячы на яго і ўсё яшчэ цярэбячы ў руках паперку:—ці можна вам задаць пытаньне адно... ня службовае... нават інтымнае трохі?

У Гуторскага адлягнула ад сэрца. Ахапіла нейкая лёгкасьць, гульлівасьць, нейкае мяккае, прыемнае абурэньне. Ён прыблізна знаў, што скажа яна, і яго толькі дужа цікавіла, як яна скажа. Сам быў спакойны, бо пачала яна, і гэта станавіла яго ў пераважнае становішча...

— Прашу, прашу...

Ён усьміхнуўся ласкава-таемна, быццам казаў гэтым:

— Кажы, мілая, але я й так ведаю, што ты хочаш сказаць...

А яе, відаць, кальнула гэта ўсьмешка, кранула яе дзявочы гонар. Нават губу прыкусіла...

Гуторскаму весела стала. Ён сьмяяўся ў душы і, углядаючыся ў яе твар упартым поглядам, чакаў, што скажа далей.

— Слухайце!—пачала яна зноў.

І зноў змоўкла. Ніяк не магла адважыцца сказаць.

Гуторскі ўсё глядзеў на яе, усьміхаючыся. Урэшце, перамагаючы сябе, яна сказала:

Скажэце... вы ня той самы Гуторскі, каторы...

Далей не гаварыла. Адвярнулася, унікаючы стрэчы з яго поглядам.

— Той,—адказаў Гуторскі:—таксама, як вы тая Ніна, каторая...

І ён наўмысьля ня скончыў.

Хвілінку абодва маўчалі. Потым ён загаварыў...

— Во як трапляецца, Ніна Васільлеўна! Было калісь так, а прайшло дзесяць гадоў—і стала йначай. Так... Калісь мы ня зналі, якая прорва нас дзеліць. Зьвяла доля нас у кучу, мы й не папыталі адзін другога: хто ты такі? Нас гэта ня цікавіла, бо мы былі дзеці і ня зналі нічога... Не паспыталі яшчэ ад «дрэва жыцьця»... А потым усё вызначылася. Мы пайшлі рознымі шляхамі. І вось спаткаліся. Спаткаліся, як ворагі...

— Ворагі,—задумлена працягнула Ніна.—Так... Вы праўду кажаце. Цяпер мы ворагі... І не затым, што я контр-рэволюцыянэрка, ды не... Я знаю, што стары лад ня вернецца, ня можа вярнуцца, бо ён несправядлівы, злачынны... Я й не хачу яго... прынамсі, мой розум ня хоча... Але ёсьць нешта глыбачэйшае, падсьвядомае, што ўкладзена прыродай. Гэта нешта спавівае мяне, кіруе маімі ўчынкамі... Я знаю, што гэта дрэнна, хачу перадалець сябе, але... ня змога... Так і прыдзецца застацца ў варожым вам лягеры... пакуль ён ёсьць... а там... З вамі пайсьці не магу, ня пускае «тое нешта»...

У часе яе гаворкі Гуторскі ўважна разглядаў яе твар і яго зьдзівіла тая шчырасьць, з якой яна гаварыла. Відаць, доўга яна думала аб гэтым, доўга змагалася сама з сабой, пакуль прышла к гэтаму выразнаму, цьвёрдаму перакананьню.

І Гуторскі міжвольна працінаўся павагай да яе. Яму падабалася гэткая самасьвядомасьць, гэткі аналіз самога сябе. А разам з павагай расло пачуцьцё сымпатыі, якое ў гэты момант зьнішчажала ўсякую варожасьць, адсувала некуды на задні плян клясавыя інстынкты.

Яму было шкода гэтае ніклае кветкі, гэтага хваравітага адскёпку старога ладу. Яму захацелася суцешыць яе, заспакоіць, але ня было слоў. Хацелася проста падыйсьці да яе, прытуліць, прыгалубіць.

І яна чула спагаду. Апавядала яму, як лепшаму прыяцелю, раскрывала душу, вылівала набалелае...

— Я доўга думала, мучылася, усё хацела вызначыць— што я, навошта я... Я думала раней, што можна яшчэ знайсь-

ці сабе месца, можна далучыцца да новага... Згарнуць з сябе ўсё старое: старыя прывычкі, старыя нахілы, старыя імкненьні... Я прабавала працаваць... служыла... настаўніцай была... падманіць хацела сама сябе. Дарма! Замест здаваленьня—нейкае нявыразнае пачуцьцё пустаты, адчаю... А потым—махнула рукой... Усё роўна... няхай будзе, што будзе!.. Хворая я да новага жыцьця... адпетая... панская костка... ха-ха-ха!..

Яна засьмяялася горкім і разам задорным, гарэзьлівым сьмехам.

Гуторскі маўчаў. Ён думаў аб долі гэтае дзяўчыны.

Адпетая... Хворая... Няўжо яна аджыла ўжо сваё? У самым красаваньні жыцьця... Поўная фізычных сіл... поўная красы, харасьва... Ці ўзяла яна хоць сваё ад жыцьця? Ці ўсьміхнулася яно ёй сваёй ажыцьцяўляючай чароўнай усьмешкай?

— Ніна Васільлеўна! Ці любілі вы каго?.. Праўдзівым, поўным каханьнем?..

Яна раптам зьмянілася.

— Не... не скажу вам гэтага... Не магу... Пасьля можа самі ўзнаеце... Не, не скажу...

Яна неяк увабралася ў сябе, затулілася, быццам баялася, каб не сказаць лішняга. Ад ранейшага шчырага, сяброўскага настрою не асталося й сьледу. Яна зноў абярнулася ў тую заўзятую паненку, якую Гуторскі спаткаў у Купрыянаўскім палацы.

Гуторскі каяўся, злаваў на сябе за тое, што задаў ёй гэтае далікатнае пытаньне. Ён прабаваў зноў выклікаць яе на інтымнасьць, але не ўдавалася. Яна на ўсё адказвала кароткімі сухімі ўвагамі. Потым успомніла пра бацьку—зарупілася йсьці. Ужо выходзячы, спыталася, што яе бацьку чакае...

— Скажэце праўду, ня тоячы... Самае горшае... што?..

Гуторскі зірнуў на яе.

— Ці сказаць праўду, ці не?.. Трэба сказаць... Яна вытрымае ўсё...

— Самае горшае, вы кажаце? Баюся, каб ня была гэта вышэйшая кара...

Ён, сам таго не прымячаючы, перайшоў на рэзкі, афіцыяльны тон. Нават злосьць у ім чувалася.

Яна зьбялела, зірнула недалужным, спалоханым паглядам.

— Расстрэл!?

Але ўраз схапянулася, насупілася, бліснула з-пад чорных густых броў поглядам загнанага ўпартага зьвярка.

— Дзякую!—прагаварыла грубаватым, узрушаным голасам.

І вышла...

VII

Заруба зноў аб'явіўся. З новай, яшчэ вялікшай, яшчэ больш адчайнай бандай ён рабіў нячуваныя, страшэнныя па сваёй лютасьці гвалты. Ён не разьбіраў, хто зьяўляецца ахвярай яго злачынства. У аднолькавай мерцы цярпелі яго крывавыя зьдзекі і комуністыя, і жыды, і сяляне. Быццам мсьціўся ён за страту сваіх сябрукоў, быццам хацеў захлынуцца ў крыві...

І Купрыянаўская практыка навучыла яго асьцярожнасьці. Як д'ябал, выкручваўся ён з-пад рук улады. Ніхто ніколі ня знаў, дзе ён знаходзіцца. Сягоньня праявіцца ў адным месцы, а назаўтра ўжо ў другім канцы павету грыміць яго разбойства.

Спалох ахапіў жыхарства павету.

Сярод цёмных сялян пайшлі розныя недарэчныя чуткі. Апавядалі пра розныя цудоўныя праявы, пра тое, як Заруба можа зьяўляцца адразу ў колькіх мясцох, пра тое, як ён можа сярод людзей, на ўсіхніх вачох раптам зьнікнуць, бы праваліцца скрозь зямлю і г. д. Пачыналі лічыць яго нейкім надзвычайным стварэньнем і баяліся аднаго яго імя...

«Чака» ўзрушылася, узьнялася на ногі. Па ўсіх кутках павету былі разасланы агенты, узяты пад нагляд усе ненадзейныя асобы. Матрос з сваім атрадам бязупынку лётаў па вёсках, сам Гуторскі таксама рэдка калі стыкаўся ў горадзе... Але ўсё дарэмна. Заруба рабіў сваю крывавую справу

і аставаўся бескараным. Як страшэнная здань, зьяўляўся ён нечакана, раптам у якой-небудзь вёсцы, грабаваў яе, катаваў сялян і зьнікаў невядома куды. Ніхто ня мог нават на яго сьлед натрапіць.

Гуторскі ня чуў сябе ад клапот. Бесканцовыя нарады, пасяджэньні; разы два на тыдзень, а то й часьцей, выезды на павет, розная бягучая работа,—усё гэта не давала яму й часінкі адхлыну.

У гэтай сумятні ён нават пазбыўся таго непакойнага, гурбуючага пачуцьця, якое гняло яго ў апошнія часы і якое было зьвязана з асобай Ніны Купрыянавай. Калі часам і ўспамінаў яе, дык яна выдавала чымсьці далёкім і малазначным. Гэта яго радавала, заспакойвала. Ён ужо пачынаў глядзець на ўсю гэту гісторыю, як на невялічкае, няглыбокае захапленьне, якое так шпарка мінулася, як і пачалося.

Але неўзабаве яму прышлося пераканацца, што ён памыліўся.

Нешта аднаго разу трапілася яму праяжджаць міма маёнтку Купрыянава. Ён яшчэ здалёк угледзіў густыя ліпавыя прысады, і сэрца яго закалацілася. Як на яву, паўстала ўсё, што калісь тутака адбывалася, і ў ваччу выразна, яскрава замітусіўся вобраз Ніны...

Ды такі любы, прыгожы, дарагі, быццам вобраз самага блізкага чалавека... Убачыць яе, зараз-жа, незабаўна, убачыць—што-б там ні было!..

І цяпер наадварот, усё тое—работа, клапоты здаваліся далёкімі, малазначнымі...

А тут—галоўнае... тут—усё!.. Тут тое, без чаго жыць нельга...

Тут—каханьне...

Гуторскі сам зьлякаўся гэтага слова, як зьнецікі мільганула яно ў думках. Зьнедкуль з глыбі загаварыў ціхі, перасьцерагаючы голас, але Гуторскі ўжо ня слухаў яго.

— Ну што-ж там! Любоў мае сваё асабістае права. Любоў не разьбірае: ці вораг, ці прыяцель... яна бачыць толькі жанчыну,толькі яе жаночае хараство... І хіба ня можа пролетары любіць буржуйку? Хіба яму можа хто ці што заба-

раніць гэта? Хіба на каханьне можна, як і на ўсё, глядзець выключна з клясавага погляду? Прэч забабоны!..

І Гуторскі зьвярнуў у прысады.

З таго канца прысад пасувалася насустрэчу белая пляма. Сэрца падказала яму, што гэта яна... І не памылілася...

Але, як стрэўся, ледзь пазнаў—так зьмянілася яна. Схудзела, счарнела, вочы праваліліся глыбока-глыбока, глядзяць стуль неяк дзіўна-напружана, гараць ліхаманкавым аганьком і быццам шукаюць чагось.

Як убачыла Гуторскага, схапянулася, нібы ўзрадавалася. Усьміхнулася хваравітай, але ветлай усьмешкай, пайшла шыбчэй яму насустрэчу.

Гуторскі зьлез з каня і падышоў да яе. Яго агарнуў глыбокі жаль...

— Што гэта з вамі, Ніна Васільлеўна? Вы хворы?

— Што, дужа зьмянілася? Я знаю... Не, гэта не ад хваробы...

Яна падала яму руку. Гуторскі ў першы раз пасьля дзесяцёх год растаньня паціснуў яе маленькую кволую ручку. І гэты поціск разбурыў дашчэнту тую сьцяну, што стаяла між іх, замацаваў іх сяброўскую блізкасьць.

Яны пайшлі па дарозе.

— Ну, дык усё-ткі што з вамі, а? Кажыце ўсё, не хавайце... як раней...

Ён глядзеў на яе з пяшчотай; устурбаваны, чакаў яе адказу. А яна ўпялася сваім поглядам ў далеч і маўчала, быццам не прымячала ні яго, ні ўсяго, што навокал, углыбілася ў свае патаемныя думкі...

— Павал Мікалаевіч!—раптам адазвалася яна, і па голасу відаць было, што яна хоча сказаць яму нешта важнае, тое, што займае ўсю яе істоту:—Скажыце мне, да якіх меж павінна распасьцірацца кроўнае пачуцьцё?.. Ну, напрыклад, любоў бацькоў да дзяцей або наадварот? Скажыце, як вы на гэта глядзіцё?.. Ня вы асабіста, а ўсе вы, ваша партыя?..

— Я ня зусім разумею ваша пытаньне?.. Мне здаецца, што наогул ніякае пачуцьцё не паддаецца мерцы. У аднаго яно мацней, у другога—слабей...

— Але як павінна быць?.. Ну... я ня ведаю, як вам лепей сказаць... Вось падумаем так: вам прышлося-б выбіраць з двух адно: або страціць бацьку, або адмовіцца ад вашае справы... Што-б вы выбралі?

Гуторскі зьлёгка ўсьміхнуўся.

— Вы, Ніна Васільлеўна, дрэнны прыклад узялі. Я ўжо больш пяцёх год ня бачыўся з бацькамі, і калі й было ўва мне раней якое сыновае пачуцьцё, дык цяпер яго няма й званьня... Я-б, вядома, не задумаўся...

Яна зьдзіўлена зірнула на яго.

— Так?

Трохі змаўчала і потым пачала з лёгкім абурэньнем, нібы са злосьцю:

— Ну, возьмем другі прыклад... Возьмем мяне. Неўзабаве вы расстрэліце майго бацьку...

— Гэта яшчэ невядома...

— Ды не... Ня ўздумайце суцяшаць мяне, я не дзяцёнак. Так... І вось у мяне раптам зьявілася-б магчымасьць ратаваць яго. Але для гэтага я павінна была-б аддаць тое, што для мяне самае дарагое, даражэй за ўсё, мо' даражэй за жыцьцё... Што-б вы зрабілі на маім месцы?

— Я? Выбраў-бы, што даражэй...

— Што даражэй...

Яна трохі падумала.

— Не, ня так... Гэта несправядліва, нясумленна... Гэта занадта эгоістычна... Даражэй... Мала што даражэй, але ёсьць яшчэ доўг, абавязак...

І яна зноў задумалася. А Гуторскі глядзеў на яе і нічога не разумеў. Дзеля чаго яна так захапілася гэтым пытаньнем? Няўжо і сапраўды яна што мае на ўвазе да вызваленьня бацькі? Але што? Самае дарагое... Мо' даражэй за жыцьцё... Дзіўна...

— Ну, ладна!—раптам схамянулася Ніна.—Кіньма аб гэтым. Пагаворым аб чым-небудзь другім... Вы што, зноў прыехалі вобыск рабіць? А?.. Ці мо' мяне ўжо маеце заарыштаваць? Браўнінг-жа ў мяне знайшлі!.. ха-ха-ха!..

Гуторскаму стала трохі не па сабе. Ён ня знаў, што адказаць, бо й сам ня ведаў, чаго паехаў... Пацягнула нешта, дый годзе. І ён памкнуўся адказаць жартам:

— Той раз я прыяжджаў, як «вораг», а цяпер ехаў міма—дай, думаю, заедуся проста так, як падарожны. А што датыча вас, можаце не турбавацца: мы кабет заарыштоўваем толькі ў асаблівых выпадках, дый то самых злосных...

— А хіба я ня злосная? Вы пэўны ў гэтым? А мо' я зусім бандытка? Вы пра гэта ня думалі? Ай думалі, што я на гэта ня здольна?..

Яна глядзела проста яму ў твар задорна-гульлівым, гарэзьлівым поглядам, поўная нейкай хваравітай нэрвовай весялосьці...

— Ну, зірніце на мяне: ці падобна я на бандытку? Ці такія бываюць бандыткі, а?..

Яна выпрасталася перад ім ува ўвесь рост, зграбная, дзіўна-прыгожая, з бліскучымі зьзяючымі спакусай вачмі.

Гуторскі загарэўся шалёнай страсьцю, ад якой памуцілася ў галаве. Схапіць яе, сьціснуць моцна-моцна, да болю, цалаваць... цалаваць без канца гэтыя гордыя, задорна ўсьміхаючыяся вусны, гэтыя вочкі—бяздонныя, прамяністыя!..

Ён акідаў яе ўсю палкім агнявым поглядам. Яшчэ момант, і кінуўся-б да яе, агарнуты страсным каханьнем...

Але яна схамянулася. Пэўна, прачытала ў яго вачох усё, чым кіпела яго нутро, і спалохалася. Ураз панікла, адвярнулася, загаварыла шыбка-шыбка:

— Ай, гэта-ж мы на шлях ужо вышлі... Вы што, у горад едзеце?.. А можа заедзецеся да нас?.. Клюб паглядзіцё... Мы-ж ужо ня жывем у палацы, клюб там адчынілі...

— Некалі, трэба сьпяшацца,—сказаў Гуторскі і сам зьдзівіўся свайму голасу, бо ён быў нейкі грубы, дрыжачы.

— Бывайце здаровы!..

Яна яго затрымала.

— Павал Мікалаевіч! У мяне просьба ёсьць да вас... невялічкая... Ці можаце вы мяне паведаміць, як вырашыцца лёс майго бацькі, так, каб я... пасьпела...

— Добра, а дзе вы будзеце, тут?

— Магчыма, што тут, а можа ў горадзе, у цёткі... Савецкая, 18.

— Добра, я вам абяцаю гэта... Бывайце!..

Ён ускочыў на каня і шыбка, не абарачваючыся, паехаў у бок гораду.

VIII

Купрыянава прысудзілі к расстрэлу. У той самы дзень Гуторскі паведаміў Ніну.

Яна была ў горадзе і зараз-жа прышла к яму. Прышла ўзрушаная, абураная. Не папытаўшы дазволу, убегла ў габінэт і загаварыла дрыжачым ад абурэньня голасам:

— Ужо? Канчаткова?

— Так.

— Слухайце, Павал Мікалаевіч, вы можаце спыніць гэта, затрымаць хаця на які час?..

— А што?

— Павал Мікалаевіч! Я буду гаварыць з вамі адкрыта... Спадзяюся, што калі ў нас нічога ня выйдзе, дык усё гэта астанецца толькі між нас... Вы мне можаце абяцаць гэта?

— Кажыце...

— У мяне ёсьць прапанова, якая можа здаволіць і вас і мяне... Вам-жа мой бацька цяпер ня страшны, вы добра ведаеце, таксама, як і я, як і ён сам, што з яго боку, нават калі-б ён і вольны быў, нельга чакаць цяпер якой-колечы контр-рэволюцыі... Бо ён занадта палахлівы для гэтага... Раз паспытаўшы горкага, ён не захоча яго... І вось... я вам дам выкуп за яго... Я дам у вашыя рукі чалавека, які для вас у тысячу разоў страшнейшы... Я вам дам Зарубу...

Гуторскі асалапеў ад нечаканасьці. Яму адразу здалася дзікай, недарэчнай прапанова Ніны. Потым ён успомніў яе словы: аддаць тое, што даражэй за ўсё, мо' даражэй за жыцьцё...

Быццам маланка працяла розум. Усё асьвятлілася, усё стала зразумела...

Дык во тое дарагое, чым яна спадзявалася ратаваць бацьку! Во чаго яна мучылася, во што займала ўсю яе істоту! Во чаго яна так зьмянілася!..

Значыцца, надумала, адважылася аддаць свайго любага ў ахвяру, каб ратаваць бацьку.

Ніна з нецярплівасьцю чакала адказу. Каб прыглядзіўся да яе Гуторскі, ён-бы ўбачыў, як калацілася яна ўся, як высока ўздымаліся яе грудзі...

Але ён не глядзеў, ён баяўся на яе зірнуць, каб ня выказаць свайго настрою, бо ён адчуваў, як унутры ў яго расьце прыкрае, агіднае, але моцнае пачуцьцё, якое завецца рэўнасьцю...

Дык во хто яе выбранец!.. Во каму яна падаравала сваё пачуцьцё, сваю ласку! Во хто ёй даражэй за ўсё на сьвеце..!

— Добра,—адказаў ён, ня гледзячы на яе,—я пастараюся гэта ўладзіць. Адзін я не магу гэтага зрабіць, ня важуся... Трэба парадзіцца... Але спадзяюся, што прапанова ваша будзе прынята... А вы пэўны ў тым, што гэта вам удасца? Хопіць у вас спрыту і... сілы волі?..

— Я адважылася... Зраблю...

— Вы дзе будзеце гэтымі часамі?

— Тут, у горадзе...

Ён больш нічога не гаварыў. Чакаў, каб пайшла, хацеў гэтага. Хацеў астацца адзін, прывесьці да ладу свае думкі, пачуцьці.

А яна марудзіла.

Ён узяўся за паперы, зрабіў від, што некалі... Яна асьцярожна, нясьмела спыталася:

— А што з ім будзе?

Быццам яшчэ спадзявалася на нешта...

— Самае горшае.

Яна пайшла.

Гуторскі, узрушаны, пачаў хадзіць узад і ўперад па пакою. Кіпеў непамернай злосьцю. І сумысьля распальваў сябе, стараўся абярнуць сваю злосьць на яе... Хацеў ненавідзець яе, хацеў вярнуць даўнейшую варожасьць...

Але дарма. Таго ненавідзеў, як можа толькі ненавідзець закаханы мужчына шчасьлівага перасьпешніка... А яе—любіў. Кахаў моцным, палкім каханьнем. Цяпер яшчэ больш, як даведаўся, што яна належыць другому...

Ён доўга хадзіў па пакою, доўга думаў, змагаўся з сабой. Да яго прыходзілі, ён адказваў на пытаньні, даваў загады і не прымячаў гэтага. Рабіў неяк махінальна, ня думаючы.

Потым успомніў, што трэба сьпяшацца; трэба ўзяцца за выкананьне таго, што абяцаў Ніне і чаго цяпер у глыбі душы жадаў сам.

Ён таго часу склікаў патрэбных асоб і на патаёмнай нарадзе выкладаў сутнасьць справы. Ён упарта даводзіў, што неабходна прыняць прапанову, што гэтага патрабуе момант. Даводзячы другім, ён і сабе даводзіў, бо ў глыбі душы і сам ня быў пераконаны ў пільнай неабходнасьці гэтага. Стараўся падманіць сябе, бо баяўся сазнацца, што нешта іншае, апрача інтарэсаў справы, кіруе ім у гэтую часіну.

Прапанова была прынята, і выкананьне прысуду над Купрыянавым затрымана.

А на другі дзень Гуторскі запрасіў к сабе Ніну і Матроса.

Матрос прышоў, як ужо Ніна сядзела ў габінэце. Ён увайшоў хмуры, пануры. Знаў ужо ўсё і быў недаволены. Як убачыў Ніну, яшчэ больш насупіўся, насцярожыўся. Моўчкі сеў воддаль на крэсла.

Гуторскаму таксама не па сабе было. Ён адчуваў нейкую нялоўкасьць, нейкі цяжар. Прыкра было пачынаць гутарку.

Але пачала Ніна:

— Ну, давайце згаворымся!..

Гуторскі кінуў у бок Матроса пытлівы погляд.

— Ты возьмеш на сябе гэту справу?

— Я заўсёды свае абавязкі споўняю.

Адказаў груба, недаволыьна.

— Назначце час і месца!—зьвярнуўся Гуторскі да Ніны.

Тая падумала.

— У пятніцу а дзесятай гадзіне ўвечары... У Купрыянава, у флігелі... Дзьверы будуць адчынены...

— Усё роўна!—прабурчэў Матрос.

— Усё?

Ніна ўзьнялася з крэсла. Гуторскі зірнуў на яе... Дзяржыць сябе проста, спакойна, быццам абгаварвае якую звычайную дробную справу. А там, унутры, пэўна мора бушуе!

— Здаецца, усё,—адказаў ёй.

— Мяне больш ня трэба?

— Блізка што...

— Бывайце!

— Усяго добрага!..

Як яна вышла, Матрос з запалам накінуўся на Гуторскага:

— Слухай, даражэнькі, што гэта табе завадзіла? Няўжо няможна-б было абыйсьціся бяз гэтае здрады? Ня люблю я гэтага, не хачу... Хіба ў нас сілы не хапае самім злавіць яго?

— Супакойся, галубок! У цябе проста гаворыць запал заўзятага ваякі. А трэба глядзець на рэчы іншымі вачмі. Тыдзень чаканьня пагражае дзесяткамі лішніх ахвяр. Трэба мець на ўвазе агульную справу, а не глядзець толькі з сваёй званіцы...

— Ды не магу я йначай глядзець, натура не дазваляе...

Гуторскаму ледзь удалося ўгаманіць яго. Дый то ўсё бурчэў:

— Толькі на сьлед узьбіўся... Зарупіла... Яшчэ які тыдзень і злавіў-бы. Ня трэба-б было і бабскае дапамогі.

— Адкуль гэта ў яе спрыт такі?—урэшце зацікавіўся ён.—Як яна яго заманіць? Што, яна з ім у хаўрусе?..

Ён і ня ведаў, што кратае балючае для Гуторскага пытаньне...

— Кахаюцца,—адказаў той.

— А... Іш ты, зьнюхаліся... Знайшоў свой свайго... Але-ж то, за бацьку аддаваць любога, хм... Прыгожая яна, ліха на яе... Кветка, а не паненка...

Гуторскаму было прыкра слухаць яго развагі, і ён парупіўся зьмяніць гутарку:

— Ладна! Давай лепей памяркуемся, як спрытней гэта абляпаць...

— Давай памяркуемся!..

IX

Гуторскі чакаў Матроса. У нецярплівасьці хадзіў узад і ўперад па кватэры, не знаходзіў сабе месца.

У галаве думкі мітусіліся—вострыя, калючыя. Мітусіліся, блыталіся, круціліся шалёным карагодам. Аж балюча было ад іх галаве.

Усё цела ахінулася нейкай прыкрай зморай. Балела ўсё, быццам пасьля цяжкай працы. У зьнямозе ён садзіўся, валіўся ў крэсла, але зараз-жа мусіў узьняцца пад уплывам нейкай сударгавай, хваравітай энэргіі. Ня мог адпачыць, не давала нешта, і зморaны, змардаваны ўсё хадзіў па пакою.

— Нэрвы расхадзіліся. Што тут рабіць? Хіба легчы?..

Ён лёг на ложак, заплюшчыў вочы. Акунуўся ў прыемнае пачуцьцё спакою, нярухомасьці. Думаў—засьне...

Аж не... Штось пачало паволі ўздымацца з сярэдзіны, нейкая прыкрая хваля. Гоўтаецца, узмываецца ўсё вышэй, усё шырэй. І закупаліся ў ёй нейкія зданi, нейкія страшыдлы. Растуць, крывяцца, выцягваюцца ў нейкія пакручастыя пасы, круцяцца, скачуць, рагочуць, зьзяюць абрыдай. У галаве ад іх муціцца, атрутны туман расплываецца, хоча спавіць, затуліць, задушыць...

Страшна!..

Ён з патугай расплюшчыў вочы. Азірнуўся. Рэжа вочы яркі сьвет электрычнасьці.

— Можа ад сьвету? Пагасіць?..

Устаў, пакруціў кнопку. Стала цёмна.

Ён зірнуў у вакно. Ноч чорная, такая, як тады... Хоць вока выкалі...

Лёг зноў. Зноў тое самае... А вочы расплюшчыў—замігцелі ў цемры дробненькія-дробненькія агоньчыкі-іскрачкі, быццам пакой напоўніўся гарачым прыскам.

— Не, нічога ня выйдзе...

Зноў запаліў сьвятло. Зірнуў на гадзіньнік... Дванаццаць... Яшчэ гадзіны дзьве або тры... Як марудна паўзе час!..

Сеў к сталу, узяў нейкую кніжку.

— «Політычная экономія»...

Адкінуў з агідай. Абрыдла, абрыдла ўсё!..

Што-ж рабіць? Нават думаць—і то ня можна. Усё блытаецца.

Папрабаваў уявіць сабе Ніну, яе твар, яе постаць—ня можна... Замест твару—пляма адна расплыўчастая, постаць карожыцца ў нейкіх страшэнных, агідных формах... Поплеч Матрос—тож адна пляма...

Выразьней за ўсіх Заруба прадстаўляецца, хоць і ня бачыў ніколі... Высокі, зграбны, прыгожы... На твары—адвага, рызыка. А вочы гараць каханьнем... да тае, да Ніны... да яго Ніны...

І ў сэрцы Гуторскага родзіцца зайздрасьць. Зайздрасьць і злораднасьць. Ён сьвяткуе пабеду... Ці тое, ня ён, а той, хто заўладаў ім зусім, абязволіў яго... Сьвяткуе пачуцьцё...

— А раптам ды...

Ён неяк ня думаў дагэтуль, што можа ня ўдасца, ня выйдзе нічога. А цяпер магчымасьць гэтага паўстала перад ім ярка, выразна...

Матрос упёрся: удваёх паехаў. Больш нізашто не захацеў людзей браць. А ці мала што можа здарыцца?..

— А тады што?

Мсьціць будзе, ёй будзе мсьціць...

А мо' яна перадумала, здрадзіла? Можа не сабрала сілы аддаць свайго каханага?..

Гуторскага ахапіла трывога. У падвойным абурэньні зноў засігаў па пакою.

А час ішоў ціха, марудна, быццам наўмысьля хацеў мучыць, выцягваць жылы. І з кожнай часінай расла нецярплівасьць.

Ужо а трэцяй гадзіне прарэзьліва зазьвінеў званок.

Гуторскі схапянуўся, закалацілася сэрца. Пайшоў адчыніць.

Матрос... Уваліўся—змораны, пакомчаны, увесь у пылу. Рынуўся ў крэсла.

— Ну?..

Гуторскі застыгнуў у напружным да болю чаканьні.

— Прывёз... Здаў начальніку варты...

Гуторскі ўздыхнуў з палёгкай. Зьнікла напружанасьць, замест яе слабасьць, млявасьць расплылася па целу. Аслабелы апусьціўся на крэсла.

— Апавядай!

— Есьці хачу...

— Самавар наладзіць?

— Ага...

Гуторскі вышаў, узбудзіў гаспадыню. Як вярнуўся, Матрос сядзеў у той самай постаці, нярухомы. Відаць, усе сілы патраціў. Гуторскі ня турбаваў яго, чакаў, пакуль сам пачне.

— Бінт ёсьць?—спытаўся той.

— Ранены?

— Нажом пырнуў... Перавязаў, але, мусіць, дрэнна... Баліць...

Гуторскі дастаў у гаспадыні мэрлі.

Матрос быў ранены ў плячо. Рана досыць глыбокая, але не апасная. Гуторскі, як умеў, перавязаў яе.

Тымчасам падалі самавар. Матрос—тоўсты, расхрыстаны—раскапусьціўся за сталом.

— Давай усё, што ёсьць... Калі дасі вала—і вала зьем...

Сказаў гэта ён такім сур'ёзным, нават сярдзітым тонам, што Гуторскі ня стрымаўся ад сьмеху. Пайшоў шукаць яды. А Матрос бурчэў яму ўсьлед:

— Сьмех... Каму сьмех, а каму галэхтар... Во так-бы змардаваўся сам, дык не вала, а вярблюда-б сажраў...

За гарбатай Матрос павесялеў, разгаманіўся...

— Ну, паехаў я, значыцца. Не хацелася, ты-ж сам ведаеш. Ніякай ахвоты, проста спаўняю абавязак дый годзе... Няпрыемны абавязак, трэба дадаць... Прыехалі туды, коні ля шляху ў хмызьняку паставілі, самі кругам абышлі. Падышлі к палацу. Я-ж, знаеш, і забыўся зусім на флігель на той...

І сяджу ля дому... чакаю... гляджу на гадзіньнік, лічу часінкі. Даждаўся дзесяцёх—раз у дом... Пуста... Бадай цябе расьперазала! Пуста... і сьцены павыламаны ў сяродку... Што за праява, думаю... Дзе-ж гэта ўсё падзелася? Добра, што хаця сцэна там ужо наладжана, па ёй толькі й сьцяміў, што выселілі іх. Тады й пра флігель гэты ўспомніў, цямся ён зусім!.. Ну—у флігель. Дзьверы расчынены... Адзін пакой, другі... Адчыняю дзьверы ў трэці, аж яны там... сядзяць удваёчку, галубяцца... Гляджу—воддаль на стале пісталет. Я, ня доўга думаючы,—скакель, ды за яго... Ну, тут, знаеш, спалох такі, паніка...

Яна ўсхапілася, закалацілася ўся, кідаецца туды, сюды, месца не знаходзіць... Як жару хапіла... І ён ускочыў... Разьлютваўся, вочы гарaць, ноздры раздуваюцца—зьвер-зьверам... Я на яго наган.—Ні з месца, крычу. Але ён не з такіх, не спалохаўся.—Усё роўна паміраць!..Крыкнуў, схапіў са стала нож і на мяне. Я не страляў... Вось ён і пырнуў мяне... Ну, я, вядома, раззлаваўся... Кінуў наган на падлогу, ды за яго, у рукапашную... Схапіў за руку, ціскануў трохі, ён і нож выпусьціў... Ну, боркаліся трохі... Скомчыў я яго... Грышка тут падасьпеў—скруцілі...

Матрос сьціх, узяўся за гарбату.

У пакоі павісла згодная ціша. Толькі маўклівае сёрбаньне Матроса ды ласкавы падсьвіст самавару парушалі яе мяккую цягучасьць.

Гуторскі аддаўся ціхай задуме. Ён уяўляў сабе, як на яву, усё тое, аб чым апавядаў Матрос. Ён бачыў яе—узрушаную, няпрытомную, з паламанай душой, з разьбітым сэрцам. Хацеў пачуць што пра яе, але баяўся спытацца.

— Ну, а далей што?

— Што далей? Павялі... Яна ўсё кідалася да яго...— Любы, дарагі, сонейка маё! Гэта я здрадзіла, я прадала цябе... Аж шкада было глядзець на яе...

— А ён?

— Ён таксама ірваўся да яе. Скрыгаў зубамі, лаяўся. Каб дапусьцілі—згрыз-бы...—Не дарую, кажа. На тым сьвеце спаткаемся—і то памстуюся!..

Матрос трохі памаўчаў.

— Шкадаваў я яе... Гэткі адчай, гэткая пакута! І ўсё за бацьку... Нявартны ён гэтага... Дурная... Застрэлілі-б—туды й дарога...

Гуторскі ўсьміхнуўся...

— А ён больш варты?

— Ну, мала што...

Абодва заціхлі, углыблёныя кожны ў свае думкі...

X

Купрыянава выпусьцілі, а Зарубу цераз тыдзень судзілі палявым судом і расстрэлілі.

Ніна жыла ў горадзе, і Гуторскі з ёй часта бачыўся. Яна з ім сустракалася ахвотна. Траплялася, што яны падоўгу сядзелі ўдваёх дзе-небудзь у далёкім кутку гарадзкога саду і гутарылі.

Яна заўсёды была сумная, маркотная, як восень. Звычайна сядзела нярухома, ўпяўшы ў адну кропку свой панурый заледзянелы погляд.

Ён гаварыў, многа гаварыў, аб жыцьці, аб месцы ў ім чалавека, аб яго патрэбах, павіннасьцях... Гаварыў і глядзеў на яе, любаваўся яе сумным, паніклым харастом.

А яна—невядома: ці слухала яго, ці не... Маўчала, быццам укалыханая гукамі яго голасу. Як сьціхаў, тады нібы прачыналася, усхаплівалася, гаварыла колькі слоў, узьбівала яго на гутарку. І тады зноў маўчала... Слухала ці мо' думала сваю бесканцовую патаёмную думку.

Гуторскі даражыў гэтымі часінамі. Ён заўсёды марыў аб іх, шукаў іх і, калі доўга ня бачыў Ніны, тужыў, нудзіўся, ня знаў, куды дзецца. Работа абрыдла яму. Рабіў свае дзела нядбала, няўважна. Ня было даўнейшага запалу, даўнейшай энэргіі. Усе дзівіліся і ня зналі, што з ім за зьмена такая.

Знаў адзін Матрос. Таму толькі прызнаўся, адкрыў сваю душу.

Матрос, як выслухаў яго, паківаў задуменна галавой.

— Кепска, што й казаць... Ня тое кепска, што ты закахаўся, а тое, што насур'ёз. Каб гэта так зьлёгка, няглыбока... Ну, тады глупства... пагуляў дый кінуў... А то... Усё роўна нічога ў вас ня выйдзе. Ня пара вы... А перарабіць яе ты не здалееш, позна ўжо... Канчаць табе трэба, во што... Бо... цягнуць так... мякчыць яно, слабіць чалавека...

Гуторскі нічога не адказаў на яго словы. Ён і сам знаў тое, што гаварыў Матрос. Даўно знаў, тысячу раз перамаў, перамучыў у сваёй душы. О, ён добра знаў гэта, знаў, што нічога ня будзе. І ўсё-ткі цягнуў. Сіл не ставала...

Аднаго разу ён надумаў пагаварыць з ёй, сказаць ёй усё.

Гэта было ўжо ўвосень. У парку, дзе сядзелі яны, ужо жоўтым дажджом сыпаліся з дрэў лісты, дыванам засьцілалі чорную згалелую зямлю. У паветры дрыгацеў сум адцьвітаньня, сум надыходзячай сьмерці...

Гуторскі глядзеў на Ніну і бачыў у яе вачох адбітак гэтага суму, нібы частку яго, таго, што жоўтай маркотай спавіў усю прыроду. Частку васеньняга глыбокага суму.

Яна была падобна да восені ў сваім смутным паніклым характэе. Быццам і яна, як тая прырода, дажывае свае апошнія дні, чакае сьмерці.

Гуторскаму было шкода яе. Ён пачаў гаварыць неяк раптам, нечакана для самога сябе, пад уплывам ускалануўшага душу непамернага жалю, пяшчоты...

— Ніна Васільлеўна! Ці ведаеце, што я люблю вас?

Яна ўсьміхнулася, зірнула ветла-ласкава.

— Ведаю, Павал Мікалаевіч!..

— І што вы скажаце на гэта?

— Вы хочаце знаць, ці люблю я вас?.. Я скажу вам... Не, ня люблю... Можа і люблю, ды ня так, не такою любоўю, як вы мяне... Я так, як тады... як дзесяць год назад... Вы для мяне—друг... Мне з вамі добра, лёгка так... А любіць? Не, я ўжо не палюблю нікога...

Яна замаўчала, углыбілася ў думкі.

— Ніна Васільлеўна!—зноў зьвярнуўся да яе Гуторскі.

— Ну?

— Ці будзеце вы маёй жонкай?

Яна схапянулася, у вачох бліснула цьвёрдая рашымасьць.

— Не, не... ніколі...

— Чаму?

— Нічога ня выйдзе з гэтага. Толькі папсуём жыцьцё адзін аднаму, згубім сябе... Мы—ворагі... Гэта часовае ўсё.. і ваша, і маё... А тое праявіцца, праявіцца ў жыцьці... наша варожасьць... Ладу ня можа быць, мы—розныя людзі У мяне адны нахілы, а ў вас—другія, у мяне адна ўрода, у вас—другая... Неразумна і думаць пра гэта... Я не магу перавярнуцца, стаць падобнай да вас, таксама, як вы... ды што я, стаць такой, як я, гэта-ж значыць кончыць самагубствам!..

Яна ўсьміхнулася...

— А потым... яшчэ...

Яна раптам стала сур'ёзнай і быццам змагалася з сабой—сказаць ці не?..

— Яшчэ ёсьць прычына... Я вам усё скажу, як другу... Пасьля гэтага вы назаўсёды пакінеце гэту сваю думку...

Яна спынілася. Гуторскі з трывогай і нецярплівасьцю чакаў, што скажа далей.

— Я зьвязана, Павал Мікалаевіч... зьвязана назаўсёды... з тым, каго вы забілі... Моцнымі путамі зьвязана... У мяне... будзе дзіцянё...

Гуторскаму як пяруном ударыла. Усяго ён чакаў, толькі ня гэтага...

— Вы гэтага не чакалі?—гаварыла яна.—Але гэта так... Гэта праўда... Ну, во... спадзяюся, што ў нас з вамі ня будзе больш ніколі гаворкі аб тым... Дый што вы, Павал Мікалаевіч! У вас жыцьцё наперадзе—поўнае, цэлае, незламанае. У вас ёсьць чым і дзеля чаго жыць... для вас ёсьць месца, пачэснае месца ў жыцьці... А я... я ўжо нябожчыца... Жывая нябожчыца... Папрабую яшчэ маткай быць, можа тут знайду сабе месца, можа здаволюся хоць на часінку... А калі не... тады...

Ґуторскі слухаў яе, абураны глыбокім жалем. Гэты жаль ахапіў яго ўсяго, зьліў у сабе ўсе пачуцьці...

Каб ён мог, каб ён умеў ратаваць яе, пагадзіць яе з жорсткім жыцьцём! Гэтую любую, дарагую яму дзяўчыну!..

У той дзень яны доўга сядзелі, доўга гутарылі...

Разышліся добрымі прыяцелямі.

XI

Ґуторскі прыхінуўся плячмі к пераборцы, што дзеліць адно купэ ад другога, закінуў назад галаву і аддаўся ціхай, салодкай нярухомасьці.

Мерна, аднастайна падрыгвае вагон. У тахт гэтаму дрыжэньню самотна, жалобна дрынчыць у вакне адбітае шкло.

У вагоне змрок. Усё шэрае, няяснае, расплыўчастае. Фігуры людзей—цёмныя плямы—нязграбна калышуцца; дзіўна, сьмешна трасуцца чорныя клубкі—галовы. Некаторыя гавораць, і, пакрытая глухім грукатам чыгункі, гутарка іх здаецца дзіўнай, незразумелай.

Ґуторскага агортвае цягучная дрэма. Ён аддаецца ёй, заплюшчвае вочы. Але не засынае...

Мяккай, згоднай чарадой плывуць думкі, варушацца паціхеньку. Думкі-ўспаміны...

Выглядае яна—смутная, прыгожая. Чуецца яе мілагучны шчыры голас...

— Бывайце здаровы... Не памінайце ліхам... Жывеце... пасвойму, пановаму...

Шкода яе. Дужа шкода... Але нічога не парадзіш... Гэткі закон жыцьця... бязьлітасны закон... Усё старое вымятаецца, выкідаецца, як непатрэбнае сьмяцьцё. Расчышчаецца дарога новаму... Паўстае новае жыцьцё—здаровае, сьвежае, магутнае... Усьміхаецца ядранай, прыгожай руньню... Прыдзе час і закрасуецца яно краскамі многацьветнымі, апаўе зямельку дзіўным, казачным хараством!

Тады ўжо ня будзе гэтых адскёпкаў, гэтых пажоўклых лістоў старога, гнілога, забуранага навальніцай дрэва... Пацьмеюць, пагніюць, спарахнеюць, зьнікнуць, як дым пад павевам сьвежага ветру...

Гуторскі давольны тым, што едзе—едзе ў новыя месцы, да новых людзей, да новых уражаньняў... Яшчэ ў тую бяссонную, доўгую ноч, пасьля тэй канчатковай гутаркі з Нінай, у яго склалася пастанова паехаць...

Усю ноч ён тады прадумаў. Раскалупваў сваё нутро, рабіў пільны абгляд самога сябе. І тады ён зразумеў, што захварэў, што трэба лячыцца, пакуль ня позна. Ён ясна вызначыў сваю хваробу, знайшоў яе карані, яе прычыну.

Ён адарваўся ад народу, адышоўся ад яго. Патрацію зьвязак з яго жыватворчай глебай. Яшчэ момант—і парвуцца астатнія карані, якія яшчэ засталіся, якія яшчэ, хаця слаба, але прывязваюць да працоўнае глебы, падаюць яшчэ жыцьцёвыя сілы. Парвуцца яны—і тады...

Гуторскі аж жахнуўся, як падумаў быў пра гэта.

Тады—усё. Тады—сьмерць... Тады—гэткая доля, як Ніны Купрыянавай,—доля пажоўклых, адарваных ад дрэва лістоў...

І ён схапянуўся. Рашыў лячыцца, пакуль ня позна, ад сваёй хваробы. Рашыў вярнуцца, зьліцца з працоўным народам, набрацца сіл жыватворчых, замацаваць сваё права на новае жыцьцё.

І вось ён едзе—едзе ў Чырвоную армію, у яе гушчыню, поўную нявычарпанага запасу жыцьцёвай энэргіі. Там ён нябярэцца сіл, узновіць парваную сувязь, зноў пусьціць карані. Там ён зноў стане здаровы!

Чыгунка ляціць, нясе ўсё далей і далей... Зьлёгка падрыгвае цёмны вагон...

— Дзын! Дзын! Дзын!—жалобна зьвягае ў цемры пабітае шкло...

Гуторскага агортвае цягучая дрэма...

Адкупіўся

I

Угары жудасна, страшна гудзела. Гэта вецер шалеў, абязуліўшы. А Пятрусю здавалася нямаведама што. Быццам цёмнаму лесу толькі і цікава, што сачыць за ім, злачынцам!

І здавалася Пятрусю, што дрэвы скупіліся сваімі верхавінамі ў адну злосную навалу і пагрозна гудуць яму зьверху, страшаць, перасьцерагаюць. Здаецца, нахіляюцца на яго чорнай, вялізнай грамадай... усё ніжэй і ніжэй. Во-во— яшчэ цюкне раз вострай сякерай—і наваляцца на яго—цяжкія, злосныя; заціснуць, задушаць...

Але Пятрусь з апошняй адчайнай патугай сьціскаў моцна, як мага, сякеру і біў, нічога ня памятаючы, нічога ня бачачы, біў, як трапіла, сьпяшаўся, каб барджэй дабрацца да сэрца—каб паваліласа дрэва.

Тах! Тах! Тах!..

Сякера не трапляла туды, куды трэба; злосьць брала Пятруся. Біў яшчэ часьцей, яшчэ мацней, яшчэ зласьней. Потам абліўся ўвесь. А сэрца, як сякера, расьсякала грудзі...

Тук! Тук! Тук!..

Во закрактала ўжо дрэва. Сьперш ціха, паволі, як часам бусел на старой, карузлай бярозе, а потым мацней, гучней, з нейкай патугай, з больлю...

Кррах!..

І ціха... Пятрусь нават прысеў, спалоханы раптоўнай цішой. Мо' так здалося яму, а мо' й сапраўды ўсё пацішэла ўраз? Толькі ў распаленай галаве кляўцы б'юць неяк напружана, станоўка... Пятрусь ня рушыўся з месца. Прыслухоўваўся пільна...

Шолахі пацяклі з усіх бакоў. Быццам хто падцікаўся, насоўваўся з цемры, з ляснога гушчару... Во-во насьпее... У Пятруся каленкі закалаціліся. А як недзе хруснула галіна—ірвануўся з месца, што спуджаны конь, бегчы памкнуўся.

Не... Нічога няма. Пэўна зьвярок які прашмыгнуў, а мо' выпрасталася прыціснутая дрэвам галінка... Усё спакойна. Нават макаўкі ўгары гутараць неяк лагодна, пасяброўску... Ня злуюцца ўжо. Ды за вошта злавацца? Ну, ці пайшоў-бы ён на гэта, каб не такая патрэба? Чатыры, толькі-ж чатыры бервяны не стае... А бяз хаты няможна. У лазьні жыве... Сям'я вялізная, дзеткі малыя...

Пятрусь уздыхнуў, заспакоіўся трохі і стаў памалу церабіць сукі з паваленага дрэва.

Цюк... Цюк... Цюк...

Неяк квола, рахмана гутарыла сякера, неяк спакойна, лагодна шумацеў па верхавінах вецер...

Пятрусь зусім уціхамірыўся і разам з гэтым пачуў сябе такім маленькім, недалужным. Шкода стала самога сябе, аж сэрца сьціснулася неяк балюча. Ну, што ён робіць такога дрэннага? За вошта туляецца, як зьвер які, баіцца кожнага шолаху, кожнага зыку? Што ён, злодзей які? Ён проста бедны, гаротны мужык... Спраўны, працавіты. Ці-ж ён ня купіў-бы гэтых чатыры бярнушкі, каб было за што? Але што-ж зрабіць? Солі няма за што купіць, а ня то што... А ўсё цераз вайну гэту згубную. Зруйнавалі, хату спалілі... Ужо два гады ў лазьні жыве. Ну, якое-ж тут жыцьцё! Іншыя паадбудаваліся як-колечы, за бальшавікамі навазілі бярвеньняў—тыя дазвалялі, бачылі-ж людзкую гароту. А цяпер?.. Во чатыры бярны ня справіўся прывезьці тады, дык цяпер і ня зробіш нічога. Хадзіў і да пана... Ат, толькі паназьдзекваўся з цёмнага мужыка. Прыгразіў, што й тыя адбярэ... Эх, жыцьцё, жыцьцё...

Пятрусь выпрастаўся, пастаяў трохі, уздыхнуў глыбокаглыбока і пасунуўся ў цемры да другога, яшчэ раней аблюбаванага дрэва. Спакваля рашчысьціў вакол месца, стаў

ямчэй, упёрся нагамі ў імшарнік, сьціснуў моцна-моцна сякеру ў дужых, карузлых руках...

Зноў, як злоўленая птушка, закалацілася сэрца, зноў пагрозна загулі верхавіны... Э, няхай будзе што будзе!.. Тах!.. Тах!.. Тах!..

Зноў паляцелі ў цёмны гушчар пасьпешныя, прыкрагучныя ўдары...

. . . .

Кабыла Пятрусёва стаяла воддаль у хмызьняку схаваная...

— І-гы-гы-гы!—заіржала радасна, як падышоў да яе гаспадар.

— Ну, кабылка, пойдзем ужо!..

Пяшчотна пагладзіў свайго вернага сябрука, адвязаў і павёў на дарогу. Дарога бялелася няяснай плямай, сьціснутая з абодвых бакоў калматымі сьценамі лесу. Пятрусь распусьціў цялежкі, намацаў з боку дарогі лычы прыцягнутых бярвеньняў і адно за адным усклаў іх на калёсы. Перавязаў, паправіў шляю на кабыле і пасягаў па дарозе.

Даўно нямазаныя каткі неяк жаласна, прарэзьліва рыпелі, і гэтае рыпеньне скрабала Пятруся за сэрца. Ён міжвольна стрымліваў ход, затойваў дух і спыняў за морду кабылу, якая ўсё парывалася ўперад. Але каткі ўсё-роўна рыпелі. Сьціхнуць, сьціхнуць, а потым раптам як заенчаць цягуча, станоўка, быццам і век ня спыніцца гэты енк, усё будзе, што тупой пілой, рэзаць паветра, усё будзе працінаць наскрозь нутро... Але зноў сьціхнуць... А потым зноў праз хвілінку...

Во й зваротка ўжо. Як тут паехаць: ці проста—па шляху, ці кругом—па лесе, балоту, па нетрах? Сюды бліжэй і дарога лепшая, але затое кругом куды сьмялей... Па шляху ці мала на каго можна натрапіць!.. Ат, што будзе, то будзе!..

Зваротка асталася адзаду.

Праз паўгадзіны пачаў радзець лес. Хутка ўжо й поле, а там з паўвярсты яшчэ...

— Рып... рып!..—пяюць каткі. Кабыла шчыра бярэ, засапласся аж небарака.

Во ўжо й поле зараз. Зашарэў прасьвет у сьцяне лесу, а на ім—што гэта?—быццам постаці нейкія... Ды не, гэта проста здаецца. Мо' пні якія? Але нейкая прыкрая млявасьць пацякла па целе. Схапіў за морду кабылу, спыніў. Упяўся вачмі, напружыўся, нярухомы... Постаці заварушыліся, пасунуліся насустрэчу...

— Людзі!.. Пагіб!..

— А мо' свае?—мігнула надзея.

Сунуцца бліжэй і бліжэй...

— Хто тут?—сярдзіты пачуўся воклік.

Пятрусь абамлеў. Што рабіць? Хіба ўцячы, пакуль ня позна? Кінуць усё: бярвеньня, кабылу... Не! кабылу нямажна...

— Хто тут?

— Я,—гукнуў ледзь чутна, дрыжачым голасам.

— А, злодзей, папаўся! Дык красьці, значыцца, га? Ноччу ў лес у чужы?

— Паночкі, зьмілуйцеся!.. Чатыры бярнушкі адсек невялічкія... Хаты ня маю... у лазьні жыву...

— Хаты ня маеш, дык красьці? Ах ты, сабака паршывы!.. Параспусьціліся, сволачы!.. Бальшавікоў помніце?.. Мы вам пакажам бальшавікоў!..

Дзьве цёмныя фігуры накінуліся, як галодныя ваўкі, на сваю ахвяру. Пятрусь махінальна закрыўся рукой... Бізун ёмка сьвіснуў у паветры і, як піяўка, упіўся ў чалавечае цела...

— Ня біце!.. Бярэце, судзеце, рабеце, што хочаце, толькі ня біце!.. Ай-яй-яй-яй!.. Браточкі, зьмілуйцеся!.. Ой-ёй-ёй-ёй!.. Ратуйце!..

І доўга слухаў цёмны, пахмурны лес адчайныя, жаласныя стогны чалавека...

II

— Ха-ха-ха-ха!.. Во, гэта так!.. Ды, як я бачу, вы так разумееце натуру нашага хлопа, як я кітайскую мову... Ха-ха-ха!..

Як сьмяяўся стары пан Бажэлка, яго тлустае, адвіслае пуза траслося, як квашаніна. У мяккім старадаўным крэсьле раскапусьцілася панскае цела, як вялізны кавалак здобнага цеста; глыбока ўехала ў слухмяныя, пакрытыя чырвоным аксамітам, спружыны...

— Пачуцьцё, ха-ха-ха!.. Пачуцьцё ў хлопа... У гэтага быдла дурнога!.. Вы, пане Ржэчыцкі, разважаеце, што блазен. Ну, вы-ж зірнеце проста на нашага мужыка, на яго жыцьцё... Што яму трэба? Пад'есьці... Толькі пад'есьці—і больш нічога... Чаго?—гэта ня важна. Абы бруха напхаць... Пачуцьцё, імкненьне ў яго адно: гэта—есьці. Ну, піць яшчэ, з бабай паляжаць... Да ўсяго іншага ён ня здольны. Гэта, што вы тут размалёўваеце аб яго пачуцьцях, аб душы яго, аб парываньнях,—усё гэта ні больш ні менш, як дзіцячае трызьненьне...

— Я ня згодзен з вамі, паночку,—неяк мякка, лісьліва, але досыць настойна гаварыў пан Ржэчыцкі.—Вы забываецеся на тыя багатыя духоўныя скарбы, якія нават выяўляюцца часам у вуснай творчасьці народнай, у яго сьпевах, казках і інш. Вядома, што псыхолёгія селяніна значна розьніцца ад псыхолёгіі чалавека вышэйшага кола, але я ніколі не згаджуся з тым, што хлоп—гэта нешта сярэдняе паміж чалавекам і жывёлай, нават нешта бліжэйшае да апошняй, як разумееце вы, паночку... Ён—чалавек і мае ўсё, што наогул уласьціва духоўнай прыродзе чалавека. Ён жыве духоўна, у яго ёсьць свой духоўны сьвет. Мы ня бачым гэтага, не разумеем толькі затым, што ён маўчыць, што ён ня любіць, як мы, інтэлігенты, выяўляць наповерх свае пачуцьці, перажываньні... Але яны ёсьць у яго, нявідныя, захаваныя глыбока ўнутры...

— Хэ-хе-хе-хе... Казкі гэта... Лятуценьні юнацкія... Калісь і я гаварыў так, пане Ржэчыцкі, але потым прышлося толькі пасьмяяцца над самым сабой... Я знаю хлопа, знаю, як свае пяць пальцаў, наскрозь бачу ўсю яго істоту... І мяне сьмех бярэ ад усіх гэтых высокіх слоў. Я знаю адно: хлоп павінен працаваць, на гэта ён радзіўся, гэта яго назначэньне... І знаю яшчэ,—пан пачаў гаварыць трохі злосна,—што гэтыя самыя

гутаркі вашы, даходзячы часам да яго вушэй, псуюць яго. Ён пачынае нямаведама што думаць аб сабе, распускаецца... Што, мала клопату нарабілі нам гэтыя бальшавікі? Мала пад іх уплывам хлопы нам напаскудзілі?.. І цяпер яшчэ паскудзяць... Усё спадзяюцца, што прыдуць тыя...

— Паночку, як сабе ня хочаце, а мы самі трохі вінаваты ў гэтым. Цяжкае жыцьцё прымушае...

— Жыцьцё? Ды няхай-бы я з голаду падыхаў, ня меў кавалка хлеба, усё роўна не адважыўся-б красьці... А яны?.. Вы ведаеце, што мне прышлося трайную варту паставіць у Заблонскім бары. Крадуць... Едуць, як у свой лес усё роўна... Ну, скажэце вы, хіба можна назваць чалавекам таго, хто ня прызнае ніякіх чалавечых законаў, для якога памыкацца на сьвятое права ўласнасьці—звычайная рэч, га?.. Ну, як-бы вы, пане, паглядзелі на мяне, каб я прышоў у ваш дом і звалок у вас што-якое, а?..

— Каб вы гэта зрабілі ў звычайным становішчы, я, вядома, асудзіў-бы гэты ўчынак; але зусім іншая рэч, калі-б вы зрабілі гэта, паміраючы з голаду... Ня знаю... Наўрад-бы я кінуў тады ў вас камень асуджэньня...

— Іначай кажучы, вы ня лічыце вінаватымі тых мужыкоў, што крадуць дрэвы з майго бору?

Ржэчыцкі трохі памаўчаў...

— Выбачайце, паночку, але ў нашым кампанстве, я мысьлю, не павінна быць сакрэтаў... Так, я ня лічу іх вінаватымі...

Пан Бажэлка вылупіў вочы. Ржэчыцкі пасьпяшыў дадаць:

— Але, вядома, каб вы запыталі мяне пра гэта дзе на людзях,—я адказаў-бы іначай.

Пан Бажэлка нарыхтаваўся сказаць нешта, але адчыніліся дзьверы і ў пакой увайшоў панскі аканом.

— Што трэба?—абярнуўся да яго пан.

— Паночку, сёньня ў лесе яшчэ аднаго злавілі.

— Злавілі? Дзе ён?..

— Тутака, сюды прывялі.

— Вядзеце сюды!

Аканом пайшоў.

— Во! Чуеце? Ну, што-ж, павашаму гэта так і трэба, гэта нішто сабе?.. З голаду, з цяжкага жыцьця, а значыцца, зусім добрая справа... Не, паночку, мала яшчэ пражылі вы, калі хочаце ведаць!.. Ня вольнасьць патрэбна гэтаму быдлу, а пуга... ёмкая пуга... во што!.. Сьціснуць іх так, каб аж пішчэлі,—тады будзе парадак!..

Пан разьюшыўся да таго, што твар яго, тлусты, шырокі, пачырванеў, як бурак. Ржэчыцкі хацеў нешта папярэчыць, але ў гэты час увайшоў аканом, выпхнуўшы перад сабой калматага, абшарпанага мужыка...

Пятрусь (гэта быў ён) меў такі выгляд, быццам яго перапіхнулі праз малатарку. Пашкуматаны, растрапаны ўвесь чыста, валасы, барада ўскалмачаны, на твары гузы з сінякамі... Стаяў і неяк тупа, бязглузда глядзеў перад сабой. Аканом падштурхваў яго, шэпчучы нешта на вуха, але ён ня кратаўся з месца.

— Ну-ну!—загаварыў пан грубым пагардлівым тонам.— Забыўся на звычай дзядоўскі, а?.. Бальшавікі адучылі?.. Ну!..

І ён выцягнуў уперад сваю пухлую, брыдкую руку.

Пятрусь сьперш паглядзеў, не разумеючы, сваімі шырокараcплюшчанымі няпрытомнымі вачмі, потым ураз ажывіўся, падбег да пана, пацалаваў яму ў руку і рынуўся на калені...

— Паночку, даражэнькі! Даруйце! Ня буду больш ніколі... яй-богачку, ня буду... Паночку, гора мяне прымусіла. У лазьні жыву другі год...

З распаленых вачэй адна за аднэй закапалі буйныя сьлёзы. Твар сударгава скорчыўся, сабраўся неяк, яшчэ больш закудлаціўся. Мужык заплакаў, што дзяцёнак...

А пан глядзеў на яго з свайго мяккага крэсла, і на яго вуснах дрыгацела дзікая, злорадная ўсьмешка.

— Во,—зьвярнуўся ён да Ржэчыцкага:—падзівуйцеся!.. Во вам узор... Што, сапраўдны чалавек дапусьціў-бы сябе да гэтага? Зірнеце, дзе тут ёсьць чалавек? Пхе!.. Я бачу тут толькі брыдкую, дурную жывёлу, якой хвост прышчамілі!..

— Значыцца, красьці?—зьвярнуўся ён да Пятруся.—А? Красьці, сукін сын? У пана можна, а? Ня грэх?..

— Даруйце, паночку!—галасіў зьбянтэжаны мужык.—Ня губіце!.. Век бога буду маліць... Даруйце, паночку! Чатыры бярнушкі невялічкія...

— Ха-ха-ха!.. Чуеце, а? Які погляд на людзкія законы! Чатыры—гэта можна, ха-ха-ха!.. Дык, значыцца, чатыры толькі?.. Толькі чатыры, ха-ха-ха!..

— Даруйце, паночку!..

— Ды ты чаго заходзішся?—зьмяніў пан голас.—Я-ж з табой нічога не зраблю, не крану нават...

Пятрусь, ня ўцяміўшы, з недаверлівай надзеяй зірнуў на пана.

— Ха-ха-ха! Толькі ў суд падам... Толькі ў суд... Ну, штраф заплаціш невялічкі, мо' ў вастрозе троху пасядзіш... Гэта-ж глупства... Чатыры бярнушкі толькі, ха-ха-ха!..

— Зьмілуйцеся, паночку!..

— Ха-ха-ха!.. Во, глядзіце, пан Ржэчыцкі! Гэта чалавек павашаму? Варт ён гэтага слова? Што з быдлам, з ім можна зрабіць цяпер усё, што захочаш...

І, асьветлены раптоўнай дзікай зацеяй, пан зноў абярнуўся да мужыка:

— Во што, хлоп! Я табе ўсё гэта дарую, калі пацалуеш мне ў ногі...

І ён, адваліўшыся ў крэсьле, высунуў уперад брудныя боты, у якіх ён за гадзіну перад тым хадзіў па стадолах, аглядаючы сваіх стаеньнікаў.

Пятрусь недалужна азірнуўся навокал, быццам шукаючы сабе абароны. У дзьверы заглядалі цікавыя, усьміхаючыяся твары панскіх прыслужнікаў...

Пятрусь асалапеў. Колькі часу пераводзіў свой погляд з панскіх ботаў на Ржэчыцкага і назад, быццам бяз слоў просячы ратунку ў гэтага староньняга чалавека. З яго ўзрушанага твару глядзела пакута... Потым раптам адважыўся, нахіліўся... І адну за аднэй пацалаваў панскія ногі...

— Ха-ха-ха!—рагатаў здаволены пан, гоўтаючыся ў крэсьле.—Ну, цяпер можаш ісьці, куды хочаш... Адкупіўся... Ха-ха-ха!..

III

— Адкупіўся, ха-ха-ха!—дружным рогатам апанавалі Пятруся панскія прыслужнікі, як вышаў ён ад пана.

— Ха-ха-ха!.. Танна, зусім танна адкупіўся... Ха-ха-ха!..

Пятрусь стаяў сярод іх у нейкай няпрытомнасьці і ня знаў, што рабіць... Потым, нічога ня кажучы, ціхім крокам пайшоў у дзьверы.

— Адкупіўся... Адкупіўся!—няслося яму ўсьлед.

— Адкупіўся!—зьвінела ў яго ўвушшу.

На панскім двары стаяла яго галодная, перахлябіўшаяся кабылка... Радасна зайржала, ук убачыла гаспадара.

— Адкупіўся, га-га-га!—здалося Пятрусю ў іржаньні кабылы.

Махінальна адвязаў кабылу, махінальна падвёў яе к варотам, адчыніў іх...

— Адкупіўся!—насьмешліва зарыпелі яму цяжкія вароты.

Сеў на калёсы і паехаў, не разумеючы—куды, за чым...

Вакол сьмяяўся, гарэзваў прыгожы, сьветлы дзянёк. Прырода дыхала чароўнай вольнасьцю, бязрупатнасьцю, быццам няма ёй аніякага дзела да таго, што робіцца сярод гэтых нэрвовых, абураных жыцьцёвай ліхаманкай людзей, быццам яе ні крушыначкі ня кратае гэта няўпынная, заўсёдашняя, лютая барацьба за кавалак хлеба, за лепшую долю ў жыцьці...

Птушкі цьвіркалі высока ўгары нейкую дзіўную, незямную песьню, якая гаварыла аб нечым далёкім і сьветлым, як тое блакітнае неба... Гэткай самай песьняй адгукваліся зьнізу, з шаўковай травы, галузы-скачкі...

А сонца... сонца шчодра, не шкадуючы, ліло на зямлю сваё праменьні, купала ў іх усё чыста, быццам хацела здаволіць усіх і ўсё... Наце, піце, купайцеся, глытайце пражэрлівымі глоткамі!.. Усім стане... Бярэце, колькі-хоця, толькі будзьце здаволены!.. І ўсё прымала з радаваньнем яго шчодрыя падарункі, усё, як магло, дзякавала ветламу сонейку... Усё, толькі ня людзі!..

Пятрусь сядзеў на возе, пахіліўшы кудлатую галаву. Думаў, напружваў свой розум, каб злавіць якую-колечы нітку, па якой можна-б было дабрацца да галоўнага, уцяміць усё... Але не ўдавалася. Толькі назольліва біла ў вушы насьмешлівае, пагардлівае:

— Адкупіўся, адкупіўся!..

Гэта слова, здавалася яму, ляцела з усіх бакоў, ляцела жоўтымі, агнявымі маланкамі і балюча ўпівалася ў самае сэрца.

Птушкі сухім жорсткім звонам кідалі яго з вышыні: з бакоў, з густой травы, прарэзьлівым верашчаньнем сыпалі яго неўгамонныя скачкі; нават каткі, рыпаючы на хаду, цягнулі адно й адно:

— Адкупіўся, адкупіўся...

Уехаў у лес. У той самы лес, дзе злавілі. Сьпякота зьмянілася на прыемны халадок. Гэта асьвяжыла Пятруся, вярнула яму частку сьвядомасьці. Успомніў усё, што было. Зашчаміла сэрца сорамам, палкім, агнявым. У вачох паўсталі сьперш пагардлівы твар пана, потым ухмыляючыяся твары прыслужнікаў. Схавацца, схавацца ад самога сябе, стуліцца, увабрацца ў нутро, каб ня быць, каб ня знаць анічога, каб не пякло, не балела ў сэрцы!..

— Адкупіўся, адкупіўся...

І нашто ён зрабіў гэта!.. Лепш было-б прападаць... Сорам, сорам!

— Хіба вярнуцца?—раптам узварухнуўся, але зараз-жа з болем успомніў, што нічога ня выйдзе з гэтага, што ня вернеш ужо тае платы, якую заплаціў пану... Яшчэ больш зашчаміла нутро, быццам ірвалася на часткі.

— Але-ж затое дарма абышлося... І ў суд не падасьць,— памкнуўся заспакоіць сябе Пятрусь, але з гэтага нічога ня вышла. Прадставілася будучае жыцьцё—смутнае, гарапашнае, а ў вушох зноў зазьвінела:

— Адкупіўся, адкупіўся...

Усе будуць гаварыць яму гэта, усе будуць кпіць, зьдзеквацца. Усе, нават дзеці малыя...

Пачаў канчацца лес. Зарадзеў сасоньнік. Во ўжо і тое месца, дзе зьдзекаваліся, білі, катавалі... Хутка і двор. Жонка спаткае, спытаецца... дзеткі... Што адказаць? Адкупіўся?

Не, не паедзе ён у двор. Усё роўна ня будзе жыцьця... Як ён зірне ў вочы сваім дзецям? Як яны паглядзяць на яго?.. Не!..

Спыніў кабылу, зьлез і доўга стаяў, абапёршыся на калёсы. Стаяў і думаў. Сонца плямамі вандравала па яго фігуры, часамі заблуджваючы на твар і накладаючы на яго празрыста-дрыготную пазалоту. Твар быў нярухомы, быццам адубеўшы; толькі зрэдку каржыўся, нібы ад моцнага болю.

Пятрусь стаяў і думаў. Стаяў аж да таго часу, пакуль здалёк не пачулася ляскатаньне калёс. Тады ўзварухнуўся, кінуўся ў бакі, асалапелы, спуджаны набліжэньнем людзей. Потым борзда, пасьпешна, хапаючыся стаў адвязваць ад кабылы лейцы...

Адвязаў і кінуўся ў лес. Быццам хто гнаўся за ім, насьцігаў. Дабег да тоўстае разложыстае хвоі, што стаяла, старая, вялізная, сярод стромкіх малодак і з старчаскай ветласьцю працягвала далёка ў бакі свае карузлыя, пакрыўленыя рукі. Па гэтых дзябёлых руках ляснога волата спрытна ўзабраўся Пятрусь. Зачапіў за высокі сук лейцы, завязаў пятлю на канцы і прасунуў у яе сваю кудлатую галаву.

Вочы заблішчэлі дзікім, шалёным бляскам, як зірнуў уніз з вышыні, а вусны скрывіла хваравітая ўсьмешка...

Ужо зусім блізка затарабанілі калёсы... Нехта наяжджаў... Пятрусь, як мага, адтаўхнуўся ад дрэва, кінуўся ўніз і павіс, дрыгаючы нагамі...

Пад'ехалі людзі, два мужчыны з Пятрусёвай вёскі. Абмінулі Пятрусёву кабылу і хацелі далей ехаць, але кабыла пайшла за імі ўсьлед. Тады яны прыстоілі і адзін саскочыў, каб прывязаць яе: пэўна, гаспадар за чым-небудзь у лес адышоўся, а яе на дарозе пакінуў. І толькі стаў ён глядзець па баках, за што-б прывязаць яе, як убачыў Пятруся.

Кінуліся барджэй да яго, зьнялі з дрэва і паклалі на мох. Адзін нахіліўся, прыклаў к грудзям вуха...

— Усё...

— А яшчэ цёплы зусім,—прагукаў другі!

— З чаго-б гэта?..

— Хто-ж яго ведае... Ці мала што можа прытрапіцца ў нашым жыцьці!..

А Пятрусь ляжаў нярухома і глядзеў у блакітнае неба шырока расплюшчанымі, шклянымі вачмі! У гэтых вачох ня было ўжо ні радасьці, ні смутку—адна нямая, бяздонная пустата..

Пятрусь адкупіўся ад усяго...

Цішка Бабыль

I

Гэта быў шавец. Самы звычайны. Жыў у невялічкай вёсцы Пракудзіне. Больш стар'ё правіў, а зрэдку і новыя боты майстраваў. Толькі рэдка такое сьвята яму выпадала, бо, праўду кажучы, у вёсцы, апрача Рамана Грышчанка, ня было дужа заможных.

Сядзіць Цішка ў маленькай—што гнязьдзечка—старэнькай хацінцы, дзяўбе сваім кляўцом, хістаецца над старадаўнай, папарэзанай, папраколанай, чорнай і бруднай скрыняй, закіданай усялякім начыньнем, і пяе. Не пяе, а так бубніць пад нос, цягне цянюткім, сіплым галаском. Нявыразьліва, аднатонна. Пяе і стукае кляўцом.

У Цішкі нічога ня было. Ён быў самы бедны ва ўсёй вёсцы, дый блізка ва ўсёй акрузе. Нават сям'ёй і то быў пакрыўджаны. Баба памёрла гады цераз два пасьля вясельля, пакінуўшы малога хлопчыка. З ім і жыў цяпер Цішка. Дый той больш па людзях цёрся, рэдка калі ў двары быў.

Бабыль. Так і звалі ўсе Цішку. Гэта было яго прозьвішча.

Цішка быў ціхі, рахманы чалавек. Нікога не чапаў, нікога ня крыўдзіў. Ды яно хоць-бы й захацеў каго пакрыўдзіць, дык, пэўна, ня здолеў-бы. Што ён мог зрабіць? Ці прыціснуць каго сваім багацьцем? Ці сілу сваю над кім паспрабаваць? Бядота, слабейка—хоць-бы самому як абараніцца!

Але, праўду сказаць, і яго ніхто дужа ня важыўся крыўдзіць. Нават паважалі яго, як гэта ня дзіўна. Гэта-ж ужо ўсюды такі звычай, што над бабылём і насьмяюцца, і пакпяць з яго, а часам і штурнуць нават. А тут—не.

Любілі й над Цішкам пажартаваць мужчыны, сабраўшыся калі-небудзь увечары; асабліва, як пачынаў ён разважаць аб сваім жыцьці, аб надзеях сваіх, плянах і г. д., або як пачынаў выкладаць свае погляды на сельскую гаспадарку, якой яму блізка ніколі ня прыходзілася займацца і якую ён спадзяваўся калі-небудзь завесьці і на добры лад паставіць. Сьмяяліся мужчыны, у канцы і сам Цішка сьмяяўся. Але пагарды ня чувалася ў мужчынскім сьмеху.

І калі па Цішкаваму твару прабягаў цень сур'ёзнасьці, а вадзяніста-блакітныя вочы ў задуменьні ўпіраліся ў падлогу, сьмех сяброў адразу прымаў нейкі штучны, вымушаны характар і хутка зусім спыняўся.

Зірнуўшы ў твар Цішку, можна было адразу зразумець, што гэты чалавек, як той кажа, «сам сабе на ўме». Пад альнянымі вусікамі заўсёды бегала ўсьмешачка, якая быццам гаварыла ўсім, што Цішка нешта ведае. Толькі пакуль што нікому гаварыць ня хоча. Калі-небудзь скажа—няхай толькі час прыдзе, а цяпер—ні... чакаць трэба.

А ці ведаў што Цішка Бабыль? Хто яго знае... Мусіць, што ведаў, бо надта спакойны быў. Такі спакойны, якім у яго становішчы мог быць толькі чалавек, каторы штось пэўнае ведае, на штось пэўнае спадзяецца. Як ужо дрэнна часамі жылося яму, якога толькі гора ня прышлося яму паспытаць! Другі на яго месцы, дык-бы ў пятлю рад быў палезьці, а ён хоць-бы што. Сядзіць у сваёй—што рэшата—хацінцы ды ўхмыляецца, мармочучы сабе пад нос. Ляпае, калі ёсьць што ляпаць, а калі няма чаго, дык выцягне з скрынкі, што пад лаўкай стаіць, кніжку, сядзіць ля вакна дый чытае. Пачытае, падумае, зноў пачытае, зноў падумае—і так аж да вечара. А ўвечары—к суседзям пагутарыць. І нават ня ўспомніць, што цэлы дзень у роце нічога ня было.

А пагутарыць Цішка ахвотнік быў. Дый здатны быў гутарку весьці. Як зьбярэцца, бывала, дзе гурток мужчын, ды як трапіць у сярэдзіну к ім Цішка Бабыль, дык гэта ўжо вядома, што да поўначы прагукаюць. Чаго толькі не крануць яны ў сваёй гутарцы? І бога, і чорта, і вайну, і парадкі, і гаспадарку. Куды толькі не заблудзяць.

Цішка больш за ўсіх чаго ведаў. Нават у гаспадарцы. Здаецца, што ён можа знаць тут, калі, пэўна, ні разу ні за плуг, ні за касу, ні за вошта ня браўся. А як пачне гаварыць, дык выходзіць, што ён яшчэ больш, чымся хто другі, ведае. І калі араць трэба, і як зямлю ўгнаіць, і якія парашкі купляць можна—адным словам, чысьценька ўсё. Як стане, бывала, гаварыць пра гэта, дык аж вочы блішчаць. А мужчыны тады сьмяяцца пачынаюць. Нeяк дзіўна і сьмешна Цішка зямлю кахае!

Цішку захапляла ўсё новае, незнаёмае, асабліва, калі было ахінута яно таёмнасьцю. Ён дужа любіў таёмнае. Але ў гэтым таёмным ён заўсёды мог адрозьніць значнае і патрэбнае ад драбязы і глупства. Калі трапляў у вёску які-небудзь невядомы бадзяка бяз роду і племені, якіх ці мала шлындае па абшарах Беларусі, дык Цішка, як галодны на страву, накідаўся на яго. І з двух-трох слоў цяміў, якога гатунку чалавек перад ім, ці варта на яго ўвагу зьвяртаць, бліжэй знаёміцца з ім. І тады—або кідаў яго на абладу цікавых і неперабірлівых на навіны баб, або цэлымі гадзінамі сядзеў з ім, слухаючы простыя, несамавітыя апавяданьні.

З гэтых апавяданьняў ён ня столькі ўзнаваў, колькі дагадваўся аб тым, што нешта бурліць на сьвеце, нешта рыхтуецца. Ён ня знаў, што гэта, ня знаў, адкуль, але чуў, што гэта «нешта» будзе на карысьць такім, як ён, бедаком, што яно мо' і яго замілаванае жаданьне зьдзейсьніць—злучыць яго з карміліцай-зямелькай. І ён верыў і чакаў.

II

Загрымелі грымоты рэволюцыі. Пакаціліся ва ўсе канцы Расіі. І яшчэ ня сьціхлі яны, як ударыў пярун кастрычніка. Запаліў усё старое, струхлелае, усё ахінуў чырвоным полымем. А ў гэтым полымі зарадзілася новае, маладое жыцьцё.

Магутны віхор даляцеў да самых глухіх куткоў, усюды здмуў парахню і пыл старога жыцьця, і з-пад гэтае парахні і пылу паказалася зялёная рунь.

Зачапіў віхор і стаячае паветра глухога Пракудзіна. Патхнула сьвежым, новым...

Спачатку мужыкі асалапелі. Ніяк не маглі зразумець таго, што прышло. Ня тоўпілася неяк яно ў старых, адубелых галовах. Чулі, што нешта добрае, прыгожае прышло, але векавечнае гора навучыла іх быць асьцярожнымі, і яны цяпер баяліся чагось, ня верылі шчасьцю. Часамі нават думалі, што ўсё гэта «хітрыя штучкі» нечыя, што не давядуць яны да дабра. Асабліва, як пачыналі шаптаць ім на вуха цёмныя сілы, палохаць, пагражаць ім, дык тады проста рукі павісалі...

А хацелася рабіць што-небудзь... Дужа хацелася. Нейкі сьверб чуваўся ў руках. Найшло такое паветра, што абурала чалавека, напаўняла жаданьнем працаваць, тварыць. Толькі—што рабіць? Куды ісьці?—Невядома.

Стварылася такое становішча, што трэба было толькі зьявіцца чалавеку, які-б узяўся весьці асалапелых сялян і якому-б яны трохі верылі—і сяляне пайшлі-б за ім куды-хоця... Пайшлі-б, бо ў той час, калі вакол мора бушуе, калі нясупынна грымяць грымоты, бліскаюць маланкі,—нельга стаяць на адным месцы, трэба куды ісьці.

І сяляне пайшлі. Іх павёў чалавек... І гэты чалавек быў Цішка Бабыль.

А з Цішкам быццам зрабілася нешта. Як толькі прышлі весткі, што «пачалося» ўжо, ён кінуў сваю кануру, плюнуў на работу і пайшоў блэндаць па вёсцы. Дзе толькі яго ня было... І ўсё гаварыў, угаварваў, клікаў тлумачыў тое, што дзеецца на сьвеце. Нейкія словы новыя пусьціў: рэволюцыя, соцыялізм, комунізм...

III

Адкуль толькі бралася столькі жыцьця, столькі моцы духоўнай у гэтага маленькага чалавечка! Самаго яго проста не пазнаць было: зусім зьмяніўся... Вочы блішчаць, галава ўгару ўзьнята, на твары гэткае шчасьце, здаволеньне... Зірнуць на яго, дык можна падумаць, што гэтаму чалавеку дужа пашанцавала ў жыцьці.

Ды яно блізка так і было, бо, прынамсі, сам Цішка лічыў, што тыя падзеі, якія адбываюцца ў Расіі, зьвязаны з ім. Ён ня меў аб іх дакладных вестак, бо ў Пракудзіна даха-

дзілі толькі няпэўныя чуткі, але чамусьці цьвёрда пракананы быў, што гэтыя падзеі адбываюцца на шчасьце такіх, як ён.

Мужыкі слухалі, слухалі, ды й паверылі Цішку Бабылю... А як паверылі, дык ужо й пайшлі туды, куды клікаў ён іх.

І пачалі будаваць сваё жыцьцё...

Нязручнай была ім адразу гэтая новая работа. Як радзіліся яны, дык увесь свой век і пражылі не разважаючы, так, як было спакон веку заведзена. Ім і ў думкі ніколі ня прыходзіла, каб самым па сваёй волі зьмяняць сваё жыцьцё, будаваць яго сваімі чорнымі, карузлымі мужыцкімі рукамі...

І нязграбна ў іх выходзіла сьперш гэтая работа, а часамі й сьмешна нават... Ведама—першы раз у жыцьці ўзяліся. Але як-бы там ні было, а патроху свайго дабіваліся.

Рамана багацея заарыштавалі... А ўсё Цішка...

— Братцы!—кажа:—дакуль будзем цярпець? Гэта-ж злодзей, крывапіўца! Ён-жа абакраў нас! Яго багацьце—гэта-ж пот наш, кроў наша! Даволі!.. Даволі ўжо яму мучыць нас! Час прышоў!..

Абурыліся сяляне... Плоймай пайшлі... Раман, як убачыў, зьбялеў, спалохаўся. На Цішку пазірае скоса... А той не зважае: чыкрыжыць дый годзе...

— Крывапіўца! Эксплёататар! Годзе кроў нашу піць! Мінулася тваё панства!

Дый ці мала там што. Мужыкі падтрымалі. Вядома, накіпела на сэрцы. Кожны адчуваў на сабе цяжар яго лапы. Гэта-ж трэба сказаць—усю вёску ў кулаку трымаў!..

Але Раман хоць і спалохаўся, а не здаваўся адразу. Пачаў лаяцца, пагражаць, мандата вымагаць... Вось яму тады і паказалі мандат: скруцілі ды пасадзілі ў халодную хату.

Заарыштавалі багацея, а што з ім рабіць—і самі ня ведалі. Стаялі сярод вуліцы ды радзіліся, а той аж захадзіўся ад злосьці ў халодніцы...

Урэшце Цішка надумаўся. Запрог каня і паехаў, а к вечару прывёз з мястэчка нейкага чарнявага. Хто ён такі быў—ніхто ня знаў, апрача Цішкі... Дый той, пэўна, сам добра ня ведаў. Але адразу нешта прыхінула да яго сялян, і яны ўважна слухалі яго, хапалі наляту кожнае слова... І верылі яму.

Чарнявы навучыў сялян, як і што рабіць. Абабралі камітэт: Цішку і яшчэ двух. Гэты камітэт і ўзяў на сябе ўсю ўладу на вёсцы, пачаў свае мужыцкія парадкі навадзіць...

Рамана выпусьцілі: на ліха яго трымаць! Толькі не палягчэла яму ад гэтага. Седзячы, ня бачыў-бы, прынамсі, як маемасьць яго парадкуюць. Ня лопаўся-б ад злосьці.

А шчупалі добра: зналі, што сваё, мужыцкае дабро бяруць. Там якая бабылка з голаду паміраць нарыхтуецца—Раманавыя засекі ратуюць. Там вайсковыя прыедуць,—таварышы, дайце хлеба!—зноў Раманавыя засекі трашчаць. А там яшчэ што-якое. За ўсё Раман адказвае. А схаваць або зьвезьці куды—ні. Сочаць. Заб'ем, казалі, калі толькі памкнешся хаваць.

Затое-ж бядота ўся аж уваскросла. І не чакала яна ніколі гэткага палягчэньня. Іншыя дык самі сабе ня верылі. Ды куды-ж там: усё ўверх нагамі перакулілася. Раней—людзьмі нават ня лічыліся, а цяпер—глядзі-тку, што дзеецца.

IV

Вясной зямлю дзялілі... Адабралі ў Рамана вялікшую частку, сумежнае панскае трохі дасталі—якраз і хапіла ўсім... Нават Цішка Бабыль і той узяў сабе кавалак. Ён, праўда, іначай хацеў зрабіць, інакшая думка сядзела ў яго галаве, інакшыя вобразы малявала яго выбражэньне. Надта ўпадабалася яму думка аб комуне. Сьмелая думка! Але і ён сьмелы: не спалохаўся яе, як іншыя. А зразумеў ён яе проста, памужыцку.

Зямля ўсіхная—усё роўна ня прысвоіш яе назаўсёды. А худобы гаспадарскае мала: у таго конь ёсьць, дык плуга няма, у другога плуг ёсьць—каня няма. Як ні круці, а ўсё прыдзецца бегаць ды пазычаць, ды чакаць, пакуль гаспадар сам управіцца—час дарагі губіць. А там—шнуркі гэтыя, межы, няроўнасьць: аднаму лепшы выпадзе, другому горшы—гэта-ж незраўнуеш. А куды лепей-бы—супольным ладам. Адзін арэ, другі скародзіць, трэці сее, чацьверты яшчэ што робіць. Менш жывёлы, начыньня трэба, а посьпех яшчэ вялікшы. Ніякіх табе шнуркоў, меж—гані праз усё, ды й годзе.

А там—ці машыну купіць, ці пабудаваць што-якое, мірам—дык гэта ўраз, ня то, што па аднаму.

Толькі маўчаў пакуль-што Цішка. Нікому з сялян не выкладаў сваіх думак, бо добра ведаў, што не зразумеюць пакуль-што сяляне, не згадзяцца на гэта. Дужа хочацца кожнаму з іх мець «свой» асобны кавалачак. Вякамі ўзгадавалася ў іх гэтае жаданьне... Пасьля ўсё можна будзе, а цяпер—не...

Так і падзялілі зямлю. На які час—яшчэ й самі ня ведалі. Чакалі, які загад ад ураду выйдзе.

Цішка тож узьбіўся трохі на гаспадарку. Працаваў—як толькі мог. Працаваў з жарам, з запалам. Толькі ня ладзілася ў яго гаспадарчая справа. Ня прыходзілася яму ніколі на зямлі працаваць, бо яшчэ, мусіць, дзяды яго адбіліся ад зямлі, за рамяство ўзяліся. А ня прывыкшы змалку працаваць, ужо пад старасьць трудна прывыкаць...

І Цішка біўся, як рыба аб лёд, клаў усе свае сілы, а ўсё ня было ладу. Глядзіць ён на другіх мужчын і сам аж зайздросьціць: гэтак спрытна і лёгка ў іх выходзіць! Цэлы дзень працуюць і хоць-бы што, а ён за гадзіну замучыцца так, што ледзь дыхае.

І злосьць бярэ яго і дасада... Часамі ледзь не заплача... Гэтак хочацца яму над зямелькай папрацаваць... Колькі чакаў ён гэтага шчасьлівага часу!.. Усё-б аддаў, здаецца, каб толькі так, як іншыя, папрацаваць у ахвоту!..

Ня можна...

. . . .

Лета біўся Цішка Бабыль, а з восені зноў засеў у сваю хацёнку, зноў заляпаў кляўцом...

Сядзіць, арудуе сваім начыньнем і пяе ценкім сіплым галаскам, мармоча сабе пад нос. Не зразумець, што пяе ён, якую песьню аднатонную цягне... Толькі, калі добра прыслухацца, можна часамі злавіць у яго пяяньні знаёмыя словы вядомых рэволюцыйных сьпеваў.

Як і раней, любіць Цішка кніжку або газэтку пачытаць, любіць з сялянамі пагутарыць, разважыць іхныя жыцьцёвыя замінаньні. У Пракудзіне ўжо ў звычай увайшло: калі

у каго непаразуменьне якое, патрэба—зараз да Цішкі Бабыля. І ён усё растлумачыць, раду добрую дасьць.

Ды ня толькі словамі, а й дзелам Цішка заўсёды гатоў дапамагчы сваім братом-сялянам. Колькі часу ўжо прайшло ад рэволюцыі, а ён і цяпер яшчэ стаіць на чале вясковае ўлады. Не шкадуе ён ні працы ні часу—сумленна спаўняе свае абавязкі, цьвёрда стаіць на варце сялянскіх інтарэсаў.

У сваім прыватным жыцьці Цішка астаўся такім, як і быў. Ні аб чым ня дбае... Хатка яго яшчэ больш пахінулася на бок, яшчэ больш засьвяціла дзіркамі. Есьці, як і раней, не ўсягды бывае што... Але Цішка не зважае на гэта...

Часамі запытае яго хто-небудзь:

— Што гэта ты? Усе будуюцца, жыцьцё сваё паляпшаюць, а ты як жыў, так і жывеш у сваёй канурцы! Гэта-ж не даўнейшае...

— Эт,—адкажа ён,—нашто мне? Многа мне трэба аднаму? Пакуль рукі ёсьць, буду працаваць і за працу сваю хлеб есьці, а там... найду месца... Сын, дык той таксама хутка сабе хлеб знойдзе. На гаспадарку разжывацца—стар ужо я, не па маіх сілах... А так?.. Пражыву...

Але задумаецца пасьля гэтых слоў Цішка... Мусіць, успомніць сваю замілаваную думку—земляробам стаць... І пасмутнее... Толькі не надоўга...

Траханець галавою Бабыль, усьміхнецца вясёла і дадасьць:

— У пролетара няма бацькаўшчыны...

Бель

I

Ціха, лагодна патрусілася з неба. Потым завіхрылася маладым, жвавым карагодам. У дзівосных, адчайных скоках замітусілася, быццам хацела падражніцца, пашкуматаць трохі счарнеўшую старую зямлю.

І ўрэшце ўзьляглася—цяжка, пухка, пластом ваты; захінула, сьціснула ў мякка-ўпартых абнімках.

Бель... Першая бель—прывітаньне доўгачаканай гасьцюхі-зімы...

Весела, радасна спатыкаць першы сьнег!

Чаму?

Можа таму, што сьмерць прыроды ярка адзначае, быццам падкрэсьлівае жацьцё чалавека? Мо' затым і настрой тады ахапляе чалавека такі, што—жыць, разгарнуцца, упіцца жыцьцём хочацца? Мо' затым гэта сьмяротнае адзеньне, гэты саван прыроды—бель абурае душу чалавека, цягне яго некуды ў зачарованы прасьцяг, туды, далёка па гэтым бяскрайным белым дыване, на спатканьне чамусь невядомаму, сьветламу?

Можа і затым? Але ладна...

. . . .

Гэта пачалося яшчэ ўлетку, калі горад купаўся ў едкім пылу. Тады былі сонечна-сьветлыя, палкія дні, якія падскварвалі, як на патэльні, праціналі душнаю млявасьцю, і вечары халаднаватыя, ціхія.

Данілу Чаборскаму дні былі—жорсткая праца ў заводзе, а вечары—або сходкі якія, або нудная сумятня, дробныя жыцьцёвыя клапоты.

Ён любіў, калі сходкі. Зьбярэцца чалавек паўсотні комуністых, а часам завод увесь. Прамовы, спрэчкі...

І адчуваеш сябе тады часткай чагось вялікага, значнага. Расьцеш нeяк, уздымаешся, адчуваеш сябе ня проста работнікам, а нечым вялікшым і патрэбным. Мо' тым пасам, што спавівае рухавыя колы ў заводзе?

А ў двары інакш. Там жонка, дзеці, там розная драбяза жыцьцёвая. Абцугі. Сьціскаюць яны, і робішся маленькім, нязначным. Стуляешся ў будзённую шалупу.

А дзе чалавек: там ці тут?

Даніла аб гэтым ня думаў. Нашто? Ня ўсё роўна, ці гэтак ці так... Жывеш—і добра.

Але вось што прытрапілася...

На завод паступіла дзяўчына. Даніла даўно не глядзеў на кабет—ня цікавілі. А на гэту зірнуў. І штодня ўзіраўся—перш здалёк, потым бліжэй.

Ёй было гадоў дваццаць. Ганнай звалі. Прозьвішча—Матузова. Пекнатой—так сабе, але вочы—шэрыя, буйныя вочы... Яны хапалі за сэрца. Былі гэткія глыбокія, прамяністыя.

Даніла і ня ўгледзеў, як сышоўся з гэтай дзяўчынай. Першы раз загаварылі нешта ўвечары, ідучы ў двор.

Ён ішоў ззаду вясёлай гурмы дзяўчат-работніц. Дзяўчаты, ідучы, стракаталі, штурхаліся, гарэзвалі. І яна была сярод іх. А потым зьвярнула ў тую вулку, куды і яму трэба было ісьці.

Ён дагнаў яе.

— Вы куды ідзіцё?

— Дахаты.

— А дзе ваша хата?

— На Ленінскай.

— Во як? Значыцца—суседзі... Вы ў каго?

— А хто яго ведае! На рагу жоўценькі домік, там я каморку займаю.

— Вы адна жывіцё?

— Адна,—адказала, нібы зьдзівіўшыся гэткаму пытаньню. Уськінула на Данілу дапытлівы погляд шэрых вачэй.

— Далёка да заводу,—буркнуў ён.

— Во гэта горш за ўсё. Я дык ніколі не хаджу на полудзень, ня справішся. Вось і цяпер... Трэба насьпех перакусіць і зноў бегчы за блізкі сьвет: сходка-ж сёньня партыйная.

— Вы комуністка?—зьдзівіўся ён.

— Ага. А хіба баба комуністкай ня можа быць?

Яна ўсьміхнулася. Вясёлая ў яе ўсьмешка!..

— Мала,—адказаў Даніла.—У нас ёсьць дзьве, але і то з служачых.

— Гэта і дрэнна. Дурныя яшчэ бабы. Затым і зьдзекуецца ваш брат над імі. Верна?

Яна гучна зарагатала. Брызганула вясёлымі іскрачкамі з шэрых глыбокіх вачэй.

Даніла таксама ўсьміхнуўся.

— Можа й так... Але варта вашаму брату: неспакойны народ. Ведама—бабы...

— Ну, кажыце вы...

Пакуль дайшлі да двара, усё гаварылі.

А праз гадзіну Даніла сядзеў у работніцкім клюбе і нецярпліва чакаў, ці скора прыдзе Ганна.

Работнікі сядзелі гурткамі, упаўголаса гутарылі адзін з адным. За сталом «верхаводы» сядзелі. Разьбіралі паперы, аб нечым пацiху спрачаліся.

Даніла ўсё азіраўся. Ляпнуць дзьверы—ён і зірк: ці не яна? Пакой напаўняўся новымі людзьмі, а Данілу здавалася, што ён пусьцее.

Пачалася сходка. Даніла ня слухаў, аб чым гаварылі. Думкі лёталі ва ўсе бакі, што косы прожэктару. Неяк ураз спыняліся ў абшары і траціліся. Быў непарадак у галаве і ніяк не ўдавалася сабраць думкі да ладу.

Хацелася ўсё назад азірнуцца, ды стрымліваўся, быццам сароміўся сам сябе. Але ўрэшце ня вытрымаў—і ўбачыў яе на краю лаўкі.

Шэрая суkенка, шэрыя вочы...

Адразу настрой зьмяніўся. Весела стала. І сталі зразумелымі словы прамоўцы.

А як кончылася сходка, як запелі «Інтэрнацыянал»,—усё азіраўся Даніла, баяўся, каб не пайшла без яго.

Пайшлі разам. Ганна сьпяшалася.

— Заўтра ўставаць раненька-раненька, а сёньня яшчэ многа зрабіць чаго трэба... Нават і пачытаць некалі. Кніжку цікавую ў бібліотэцы дастала—проста не адарвацца... А вы ці чытаеце што?

— Некалі...

— Ну, што там некалі... Столькі сама часу, колькі і ў мяне, калі ня больш.

— У мяне сям'я...

— А!.. Ну, гэта іншая рэч.

Яна ўсё турбавалася, каб хутчэй дабрацца дадому. А яму хацелася памарудзіць. Ён любіў увечары прайсьціся па гораду, падзівавацца на яго кіпучае, бурлівае жыцьцё. Зірнеш усьцяж на вуліцу—агні, сьвет, людзі, людзі бясконца... Увушшу зьліваецца ў дзіўную гутарку-песьню: грукат калёс, гвалты хлапцоў, гоман усяго гэтага людзкога натоўпу...

Як праходзілі міма рэсторану, абодва міжвольна зірнулі ў шырокія вокны, поўныя яркага сьвету.

— Вунь яны... П'юць, ядуць... Ліха ім!.. Во, каму жывецца!

— Гнільлё,—азвалася Ганна.—Мне брыдка глядзець на іх... І ні крушыначкі я ім не зайздрошчу.

— А ведаеце што, Ганулся, мне часамі дужа сьмешна бывае. Я люблю глядзець на спэкулянтаў, сачыць за імі, як яны ходзяць, як гамоняць, які часамі важны-важны від робяць, быццам яны не абы-што... І вось часамі яны выдаюць мне нейкай жывёлай, непадобнай да ўсіх людзей. Мне пачынае здавацца, што іх наўмысьля разводзяць, як, напрыклад, малпаў якіх або сьвіней... на паказ... для заводу... І ўзапраўды, яны дужа на сьвіней на завадзкіх падобны...

Гануля сьмяялася...

II

Прышоўшы ў двор, Даніла доўга думаў пра Ганну. Прыемна было думаць. Як лёг у ложак, выпрастаў зморныя ногі і акунуўся ў салодкую нярухомасьць,—шэрыя вочкі заўзірнулі аднекуль і працялі нутро ціхаю ласкай.

— Добрая дзяўчына. А разумная якая, відаць...

Сьнілася нешта. Ня помніў што, як прасnуўся. Толькі на душы засталося лёгкае, ружовае абурэньне.

На заводзе ўсё прыглядаўся, шукаў шэрую сукенку. І не пазнаў, як праходзіла воддаль. Не заўважыў...

Яна азвалася:

— Дзень добры! Як маецеся?

— А, я й не пазнаў вас... Дзякую. Як вы?

— У, я заўсёды добра. Мяне ніякае ліха не бярэць!..

Засьмяялася і пайшла. А Даніла з асаблівай шчырасьцю завінуўся каля свайго станка. Па вуснах блукала нейкая ўсьмешка. Яго сусед па рабоце ня ўтрымаўся:

— Што гэта, дзядзька Даніла, на дзяўчат заглядацца пачаў? Ой, скажу жонцы, дадушы скажу...

— Ды не. Гэта—суседка.

— Суседка, суседка... Знаем мы вас!

Хітра падміргнуў.

Данілу трохі сорамна стала.

— Ат... выдумаў...

Гудок у гэты дзень быў дужа позна для Данілы. Прачакаўся, небарака. А як загудзеў—зычна, прарэзьліва—у Данілы сэрца забілася мацней.

Ніколі ня выходзіў ён так раптоўна з заводу. Бывала— пакурыць, пагутарыць... А то—ураз.

Вышаў на вуліцу, спыніўся каля купы работнікаў, якія аб нечым гутарылі. А сам усё пазіраў на вароты—ці скора работніцы выйдуць. Няўважна слухаў, аб чым сябрукі гаманілі.

Вось і высыпалі пярэстай, сумятлівай гурмай. Вунь і яна. Расчырванелася ад жару, шчочкі ірдзяцца, як мак. Уся пыхае сілай, здароўем.

Даніла пайшоў усьлед. На звароце зноў дагнаў, пайшоў разам. Любаваўся на яе. Асьвятлёная ружовым водблескам заходзячага сонца, яна здавалася прыгожай, дужа прыгожай. Быццам уся складалася з маладосьці, сілы, здароўя; быццам была жывая вясна. Зграбная, крамяная...

Яна заўважыла яго погляд. Усьміхнулася гарэзьліва, узьняла на яго іскрыстыя, шэрыя вочы.

— Чаго глядзіцё так?

Ён хацеў адказаць, але яна далей загаварыла:

— Горача дужа... Там, у заводзе. Ух... Проста, як у пекле.

— Нічога. Вам, маладым, гэта ня шкодзіць.

— У, стары які!.. Падумаеш!..

— Вядома, стары. Я ўжо аджыў сваё. Цяпер толькі так, працяг нейкі...

— Ну, кіньце вы!

— Што кідаць? Вас, маладых, тое цікавіць, другое... А мне што? У мяне ўжо адны клопаты, адны турботы... Гняздо цэлае. Ды ўсё есьці просяць. А накарміць ня дужа лёгка. Вы-ж ведаеце, колькі нам плоцяць.

— Ну, паехала! Нялюба слухаць. Калі сям'я ёсьць, значыцца—усё... лажыся ды памірай... Глупства. Адно другому не замінае.

— А што-ж рабіць?

— Што-хоця. Чытаць, вучыцца. Я, дык дужа чытаць люблю.

— А часу дзе ўзяць, а?

— Знойдзецца.

Даніла задумаўся. Раней ён ніколі ня думаў аб жыцьці. Ні думаў, бо пагадзіўся з ім—нічога не парадзіш. Ён і цяпер загаварыў проста так, каб пагутарыць. Але неўзаметку захапіўся ўсур'ёз гэтай думкай.

Ліха ведае... І праўда—дрэнь жыцьцё. Узваліў сабе ношку на плечы, цягнеш... І нямаведама, калі дацягнеш яе, калі адпачнеш. Ды й напэўна—ніколі. Хіба, як здохнеш...

Калі ўжо падходзілі к двару, Данілу дужа захацелася спытацца ў яе, але сорамна неяк было—ні з таго, ні з сяго... Урэшце-ткі адважыўся.

— Вы, Ганна, замужам былі калі?

— Я? А што, гэта вам цікава?

— Ні то што... Калі ня хочаце, не кажыце...

— Была.

— А цяпер?

— Цяпер не...

— А дзе ён?

— Хто, мужык? А хто яго ведае...

— Як гэта?

— Ды проста так...

— Вы што... разьвяліся?

— Як вам сказаць... Мы й не жаніліся так, як гэта зазвычай разумеюць. От, проста жылі, ды й годзе...

— Ну?..

— Што-ж тут такога? Жылі, пакуль не надакучыла, а потым разышліся. Ён мож-б і жыў яшчэ са мной, але мне абрыдла...

— Пачакайце... Але-ж чалавек прывыкае да чалавека, зжываецца. Пэўна, ня лёгка й разлучыцца...

— Глупства! Прывыкнуць і адвыкнуць дваццаць разоў можна. А калі й пасумуеш часам... Яно, праўда, як разлучышся, дык і мілей чалавек робіцца і нібы зноў любіць яго пачынаеш. Але гэта самападман. Разьлюбіў, значыцца—кончана.

— Мм... Гэта, памойму, таксама не рахуба... Сёньня адзін, заўтра другі...

— Ха-ха-ха!.. Што так? Гэта, як трапіцца. А можа спаткаеш такога, з якім век пражывеш і не надакучыць. Хто яго ведае? Гэта загадзя не згадаеш... Паспытаць трэба, ха-ха-ха!

— Бывайце!..

Яна пабегла ў сваю кватэру.

— Маладосьць!—крыкнуў усьлед Даніла.

III

Праз тыдзень Даніла быў разам з Ганнай у клюбе. Адчыніўся марксыцкі гурток. Было першае пасяджэньне.

Не пайшоў-бы, напэўна, Даніла, бо зазвычай хадзіў толькі туды, куды абавязкова было хадзіць. Але знаў, што Ганна там будзе, затым і прышоў.

Цікава было. Даніла наогул не пакаяўся, што пайшоў.

Лектар—з чужых, малады хлопец—прыгожа, складна апавядаў пра тое, як жылі калісь людзі. Тады, як ня было

яшчэ ні паноў, ні мужыкоў, як былі ўсе роўныя. Даніла міжвольна пералятаў сваім уяўленьнем у тую пару, калі вандравалі яны—дзікія, безабаронныя—гурмамі па непраходных, старадаўных лясох, поўных нявідных ворагаў. Людзі—прабацькі сучаснага чалавека, гаспадара сьвету. Людзі—жывёлы...

І дзіўна рабілася. Не хацелася верыць...

А пасьля лекцыі спрэчкі пайшлі. Гарачыя, заўзятыя. Няпрыметна і тэму пакінулі, перайшлі на сучаснасьць.

Даніла ня важыўся гаварыць, хоць і меў што якое ў думках. Як гаварыла Ганна, глядзеў на яе з захапленьнем, лавіў кожнае слова.

А яна ўмела гаварыць. Гаварыла з пачуцьцём, абурэньнем. Натхненьне зьзяла з вачэй, і ўся была нейкая дзіўная, новая. Зьмянялася. Даніла нават ня знаў, што яго больш захапляе—словы яе ці сама.

А як пачалася гутарка пра сям'ю, пра штодзеннае жыцьцё комуністага, тады Ганна стала асяродкам. Адны накідаліся на яе з гарачым, шчырым імпэтам, другія абаранялі. А яна ўся гарэла задорным агнём.

— Трусы вы, во што! Здалелі зрабіць рэволюцыю, сьвет перавярнуць, усё дыбарам паставіць, а жыцьцё сваё зьмяніць баіцёся. Жонак спалохаліся. Не, ужо, памойму, рушыць—дык рушыць! Усё... дашчэнту... Нічога старога! Новае будаваць трэба, а не чакаць, пакуль варункі зьменяцца ды абаранкі з неба пасыпяцца, ды бабы вас вучыць возьмуцца... Як ні кажыце, як ні спрачайцеся, а мужчына ў сваім уласным сямейным быцьці—сам консэрватар... Во!..

У Данілы кожнае слова адбівалася ў мазгох цэлай плоймай гарачых думак, кожнае слова адчыняла розуму новыя, дасюль невядомыя пуцявіны... Было прыемна і страшна.

Як ішлі ў двор пасьля пасяджэньня, гаманілі аб тым самым. Ня ўгледзілі, як дайшлі да Ганьнінае кватэры.

— Можа да мяне зайдзіцёся?—прапанавала Ганна.— Я вам пакажу кніжкі. Многа ў мяне цікавых ёсьць. Калі хочаце, чытаць бярыце...

Даніла проста асалапеў.

— Як? Ноччу?..

— Ха-ха-ха! Во табе й маеш... Ну, дык што... Ня ўсё роўна—ці ўдзень, ці ўноч? Можа ваўкоў баіцёся, дык у нас у хаце няма іх...

Данілу жонка ўспомнілася. Ні-то стыдна было, ні-то страшна чагось. Ня важыўся.

— Во... Ці ні я казала, што мужчына яшчэ больш прыхільны да розных забабонаў, чымся баба. Я, баба, не баюся запрашаць яго ў хату, а ён, мужчына, іськці баіцца... Эх, вы!..

Яна паляпала ў дзьверы. Адчыніла старая гаспадыня з заспаным тварам. Даніла адхіліўся ў бок, каб не пазнала.

Увайшлі. Ганна запаліла невялічкую лямпу, якая цьмяна асьвятліла пакой.

Пакойчык невялічкі. Ложак, спраўна засланы чырвонай коўдрай, стол, пара крэслаў. На стале кнігі. Побач люстэрка, яшчэ колькі дзявочых прылад.

— Ну во... яшчэ ніхто ня ўкусіў вас? Трымайцеся, зараз укусіць...

Даніла ўсьміхнуўся.

— Кіньце ўжо сьмяяцца. Я-ж думаў, можа вам гэта нялоўка...

— А, дзякую... Ну, сядайце ў мяне.

Даніла адчуваў сябе ня надта добра. Чужая кватэра, вока на вока з дзяўчынай... Жонка ня выходзіла з галавы, і ўсё турбавала думка: ці пазнала яго гаспадыня?.. Тады толькі пачуў сябе больш-менш вольна, як запэўніў сам сябе, што па дзелу прышоў—кніжку ўзяць.

Сядзелі доўга, больш, як гадзіну. Пераглядалі кніжкі, гутарылі. Гадзіна хутка праляцела.

Тады ўжо Данілу і йсьці не хацелася. Прыемна было сядзець тут, у прытульным пакойчыку, поплеч з гэтай дзяўчынай. Шэрыя вочкі... Здаецца, глядзеў-бы ў іх без канца— у прамяністыя, бяздонна глыбокія...

Вышаў Даніла, як у чадзе. Чорная ноч ахаладзіла твар, але не ахаладзіла думак. Ішоў у цемры, як зачараваны. Ня ўгледзіў, як к двару падышоў. Махінальна паляпаў у дзьверы, а сам у задуменьні глядзеў у густую цемень-заслону.

Ноч была цёмная-цёмная...

У сенцах пачуліся крокі. Даніла схамянуўся, узяўся за клямку. Чагось асабліва ўважна прыслухаўся, што чуваць з-за дзьвярэй. Нудным, агідным здалося заспанае сапеньне і буркатня жонкі. Увайшоў у хату, як у чужую, няпрытульную...

Жонка варочалася, сапела на ложку. Бурчэла...

— Дзе гэта шлындаў дасюль?

— Сходка была,—адказаў Даніла.

IV

З таго часу ўсё дыбарам пайшло. У Даніла нешта ламалася ўнутры, нешта ўздымалася—вялізнае, моцнае, важкае. Быццам ляжаў недзе глыбока-глыбока тоўсты пласт—закарэў, зьляжаўся, засох. І вось нехта крышыць, ламае яго. З кавалкаў будуе новы будынак—высокі, сьмелы, як барыкада.

Хмарай уздымаецца пыл, парахня. Часамі душыць—галава баліць...

Цяжка Данілу. Чуе, як крышыцца нутро. Баліць. Але трывае і рад. Адзін-бы ня вытрываў: Ганна... Яна заўладала нутром. І ня страшна. Няхай...

Чуў Даніла жыцьцё. Кожная жылка яго адбівала. Пранікала яно ў самую глыб, кратала ўсё, варушыла. Часамі балюча было—ну, дык што: бяз горкага й салодкае ня будзе салодкім.

Рос Даніла. Нутром рос, уздымаўся духам. Бачыў вакол усё болей прыгожых, таемных абшараў. І пазнаў, што магутны чалавек. Магутны і вольны...

З Ганнай сышоўся. Доўга баяўся сказаць сам сабе, прызнацца; баяўся і думаць. Толькі, як восень ужо маханула сваім брудным, набракшым вільгацьцю скрыдлам, як праляцелі ўжо, згінулі душна-квяцістыя, сьветлыя дні,—толькі тады адважыўся сказаць сам сабе:

— Ганну люблю. . . . .

Яны часта сядзелі ўдваёх у яе прытульным куточку. Вечары—цягучыя, доўгія—пралятали неўзаметку і былі гэткія ціхія, ласкавыя. Што яны рабілі?

Усяк было: то чыталі, то гутарылі, спрачаліся. Заўсёды разам, поплеч сядзелі адзін з адным. Заўсёды ён адчуваў, як нейкія нявідныя ніткі злучалі яго з Ганулян. Яны дрыгацелі мякка, квола, прыемна казыталі нэрвы. Яна здавалася блізкай-блізкай, адчувалася ўсёй істотай, перараблялася ў частку самога сябе.

А шэрыя вочкі зьзялі роўным агнём, заўсёды роўна, аднолькава песьцілі, грэлі...

Быў вечар. Яны сядзелі, апавітыя дзіўнай прытульнасьцю. Разам лёталі сьмелымі думкамі, марылі, загадвалі.

Дасюль Даніла ніколі ня думаў аб чымсьці агульным, вялікім, што заходзіць за межы ўласнага жыцьця, рукой махаў на ўсякую «палітыку». Цяпер іначай. Цяпер разам, рука ў руку, яны луналі ў шырокіх, невядомых, але чароўных абшарах; разам загараліся маладымі парываньнямі, жаданьнем пазнаць усё чыста. Пазнаць—і зрабіць нешта важнае, пільнае...

Лямпа бязуважна асьвятляла роўным бляскам іх абураныя твары. Ён стукаў кулаком па стале...

— Гэта праўда... Жыцьцё само паказвае. Кіруе... Людзі, што дробныя часткі магутнай, вялізнай машыны... закон, непарушны закон жыцьця... Пазнаць гэты закон—значыць—стаць з нічога ўсім... І цікавая гэта штука: маленькі шрубчык раптам пазнае ўвесь складаны мэханізм машыны. Што-ж тады?..

— А тады ён пачынае рабіць. Заўважыў дзе на сабе ці каля сябе іржу якую—прэч! Бачыць, што якая часьціна машыны сапсулася, замінае толькі—прэч яе...

— Ха-ха-ха!.. А тады дабярэцца й да ўсяе машыны, пераробіць яе на свой капыл... Добра... А ведаеце, Ганна, мы-ж пазналі гэты закон...

— Ну? Ці-ткі пазналі?.. Даўно? Мы, дык гэта ўжо больш паўсотні гадоў, як ведаем. А вы трохі спазьніліся, здаецца, Даніла Кірылавіч...

Даніла пацёр мокры лоб.

— Вы жартаваць любіце, Ганна. Яно й праўда, што я цяпер толькі гэта пазнаў... І, ведаеце, жыцьцё стала цікава. Ахвота бярэ жыць. Працуеш—і то з ахвотаю...

— Гэта, ведаеце, што з вамі стала? Не? Я вам скажу... Вы на комуністага трохі падобны сталі... Ну, але ладна... Даклад у вас гатовы? Не? Вось і працаўнік. Відаць, што ахвоты ў вас да працы уй-юй-юй колькі!..

— Я зараз вазьмуся. Трэба кніжку во гэту прачытаць.

— А я ня буду вам замінаць, пайду гарбату наладжу...

Яна вышла на кухню. Даніла раскрыў кніжку, прачытаў колькі радкоў і не зразумеў нічога. Куды там! Каб гэта з ёй разам, тады ўсё зразумела. Тады ўсе думкі ў двары. А то—адна там, другая там, ліха ведае, што такое...

А Ганна ўсё роўна тут, нікуды ня выходзіць. Зірнеш у кнігу, дык між радкоў—шэрыя вочкі... Дражняць, сьмяюцца...

Даніла ўпяўся вачмі ў сьвятло, задумаўся. Ня ўгледзіў, як падышла Ганна. Моўчкі абхапіла рукой яго кудлатую галаву, паварушыла.

— Працаўнік!..

Ён узяў яе руку, адхіліў убок. Потым...

Ён ніколі ня думаў, што зробіць гэта... Прыхіліў яе да сябе і моцна, горача сьціснуў у сваіх абнімках. Пачуў пад рукамі жаркае, крамянае дзявочае цела. Сэрца забілася, у галаве кляўцы затукалі. Хваля—гарачая, бурлівая ўзьнялася, усяго заліла. Яшчэ мацней сьціснуў, шукаў вуснамі твару...

Яна вырвалася, адскочыла.

— Як вы сьмееце! Ноччу... дзяўчыну... Нахал! Вон пайшлі! Вон!..

Нават нагой тупнула...

У Данілы ў сярэдзіне пуста стала. Да болю пуста. Быццам усё павысыпалася. Стаяў воддаль, вінавата ўтупіўшыся, зрэдку кідаў з-пад лоба палахлівы погляд. Бачыў адны шэрыя бліскучыя вочы. А ў іх... гнеў?.. Не, нешта іншае. Зорачкамі зіхацяць гарэзьлівыя іскрачкі... Вусны дрыжаць, быццам ад стрымленага сьмеху...

Што-ж гэта?!

А Ганна пакацілася па ложку ў нейкім адчайным, гульлівым сьмяху.

Даніла зусім асалапеў. Як ні напружваў свой розум, нічога ня мог зразумець.

А Ганна сьмяялася.

— Чаго вы?—спытаўся.

— Ой! Ой! Каб вы зналі, які ў вас выгляд быў... ха-ха-ха!..

Зноў пакацілася. Зірнула на яго—яшчэ горш...

— Ды кіньце вы, Даніла... Хіба хочаце, каб я памёрла ад сьмеху... Досыць стаяць, аслупянеўшы. Сядзьце лепей!..

Даніла сеў.

— Ну і дзівак вы. Ці-ж тэтак можна? Няўжо вы й сапраўды падумалі, што я так раззлаваўся... Мо' думалі, што спалохалася? Ды не, я мужчын не баюся, я-ж не інстытутка...

— Але я ўсё-ткі нічога не разумею.

— Тут і разумець няма чаго. Гэта нават ня было для мяне неспадзявана. Я-ж даўно знаю, што падабаюся вам... Нават больш таго: знаю тое, чаго вы ня ведаеце. Я знаю, што і вы мне падабаецеся... Што, ня верыце? Не? Хочаце, я пераканаю вас... Хочаце?

Яна раптам падбегла да яго, ускочыла к яму на калені, абняла горача, моцна і стала цалаваць...

— Во! Во! Цяпер верыш? верыш?..

Даніла нясьмела абнімаў яе гарачы стан...

V

Жыдкая гразь сьлюнява лізала ногі. Цьвякала.

Было цёмна, як у магіле. Толькі здалёк, з канца вуліцы ліхтар скрозь туман падміргваў. Плюскаў чагось мокрым вокам. Мо' плакаў?..

Каля дому свайго Даніла ў лужыну ўпёрся. Не заўважыў. Ля дзьвярэй спыніўся. Узьняў руку паляпаць, але заместа таго абапёрся на дзьверы і ўтаропіўся ў цемру. Туды, назад...

Яшчэ гарэў твар, яшчэ нешта салодкае пераліваласся ў сярэдзіне. П'яніла, ружовым тлумам галаву спавівала. Глядзеў у тупую, мокрую цемень і бачыў... яе бачыў, ласкі яе адчуваў.

Стаяў, пакуль не працяла наскрозь мокрая золь. Тады здрыгануўся і з давольнай усьмешкай абярнуўся к дзьвярам.

Заспаная жонка. Бруд. Нейкі пах няпрыемны на кухні. Цяжарная ціша, маўчанка...

Даніла паморшчыўся. Утуліўся сам у сябе, быццам адмежаваўся ад усяго, што навокал. Вошчупкам пасунуўся ў свой куток.

Доўга ня спаў. Ня мог заснуць, не давала Гануля. Чуць заплюшчыць вочы—іскрысты туман віхаецца, звонам няўпынным звоніць. Рассуваецца і паказвае Ганну. Яна таксама віхаецца. То нахіляецца блізка-блізка, вусны чуваць, то далёка адносіцца, здалёк мігаціць. Круціцца... І соладка і дрэнна. Нудзіць нешта... А вочы расплюшчыш—цемра адна.

Раз-по-разу жонка цяжка на ложку варочалася. Стагнала, нешта бурчэла. Не разабраць... Ня сыпіць, пэўна.

Тады Даніла настаражваўся, адганяў ад сябе вобраз Ганулі, напружна, нецярпліва чакаў, пакуль сьціхамірыцца жонка. Потым ізноў аддаваўся ва ўладу гарачых, захапляючых думак, мар.

Зноў бачыў Ганулю, чуў яе блізкасьць...

Пад раньня заснуў, але раптам прасынуўся, бо дзень зашарэў; час на работу ісьці. Потым успомніў—нядзеля!—усьміхнуўся здаволена і зноў заснуў.

Абудзіў грукат на кухні: жонка качэргамі арудвала.

Уявіў сабе яе—худую, высокую, чорную. Яшчэ не старая гадамі, а ўжо састарылася. Жыцьцё наклала пячатку. Няпрыгожая...

Данілу не хацелася ўставаць. Не хацелася сустракацца з Арынай. Знаў, што пойдуць упінкі, сварка. Абрыдла.

Ляжаў, не варушыўся. З спальні выбегла Манька, дачушка. Беленькая, маленькая. Даніла заплюшчыў вочы, прыкінуўся, што сыпіць. Яна спынілася ля яго і ціха, нясьмела гукнула:

— Татка!

Даніла ня вытрымаў. Схапіў на рукі дзяўчынку, пасадзіў к сабе на ложак. Яна сядзела, утупіўшы вочы. У руцэ абаранак трымала.

— Хто табе даў?—спытаўся бацька.

— Мамка,—ледзь чутка прашаптала, і потым дадала гроху весялей:

— А ў Сьцёпкі няма... Ён свой зьеў... Во...

У Данілы сьціснулася сэрца. Шкода стала дзяўчынкі. Чаго—і сам не разумеў. Потым успомніў тое, што было ўчора; успомніў, што даўно ўжо ад дзяцей, ад сям'і адарваўся, і сорамна зрабілася. Сорамна да болю.

А Манька ажывілася, лапатала.

— А ў мяне лялька ёсьць... Прыгожая... Во...

— Ну? Дзе-ж яна?

— Там.

— А ну-тку прынясі, пакажы...

Яна саскочыла, пабегла ў спальню і зараз вярнулася з самадзелкавай лялькай. За ёй паказалася калматая галавёнка Сьцёпкі.

— А ў мяне конь ёсьць!..

— Давай яго сюды.

Праз момант абодвы сядзелі ў яго на ложку і наперабой лапаталі...

— Сьцёпка! Манька!—пачулася з кухні:—Мыцца хадзіце! Зараз сьнедаць будзем.

Ускочылі, пабеглі, сьмяючыся.

Даніла стаў апранацца. Апрануўшыся, доўга ня важыўся выйсьці на кухню. Адтуль чувалася звычайнае сямейнае жыцьцё: дзеці пішчэлі, матка сьцішала іх. Гэта пужала яго: адвык ад сям'і. Лішнім зрабіўся, а сям'я—для яго. Дзеці... Яны любыя, бедныя дзеткі. Кветачкі дробненькія...

Як вышаў у кухню, не глядзеў на Арыну. Толькі, як сеў на лаўку, нясьмела перавёў погляд з дзяцей на яе.

Яна маўчала, сьціснуўшы вусны. Худая якая! Яшчэ больш пахудзела. Кругі пад вачмі—сінія, страшныя. Але ня шкода было—проста цікава...

Дзеці за стол пазалезьлі, штурхаючыся. Яна гарнушак паставіла з бульбай. Накінуліся, што галодныя ваўчаняты. Сьцёпка праз туга напхнуты рот пракулдаячы:

— Татка, чаму сьнедаць ня йдзеш?

Арына нэрвова галавой дзерганула.

— Татку ня трэба сьнедаць. Ён добра ўчора павячэраў. У яго ёсьць дзе паласавацца. Знайшоў сабе месца...

Пачалося... Даніла вышаў у пакой. Сьпяшаючыся, стаў апранацца. Хутчэй, каб ня чуць...

А з кухні нясло ся—Арыну прарвала:

— Злодзей ты! Згубіцель наш! Дакуль гэта я пакутваць буду... Дакуль мае дзеткі мучыцца будуць... Дзетухны мае родныя! Ясачкі мае! Няма ў вас бацькі... Злодзей гэта, злодзей... Адрокся ён ад вас, мае любыя. Знайшоў сабе шлюху... Ходзіць, каб яго нутро так хадзіла!..

Даніла ня мог трымаць: сэрца на часткі ірвалася. Рукі трасьліся, як апранаўся. Угрунь кінуўся з хаты.

Як праходзіў праз кухню, зірнуў на дзяцей. Бедныя... Твары застыглі ў недаўменьні, адчаі. У Сьцёпкі так і застаўся поўна напхнуты рот. Кінуў есьці. Зьесьць тады хіба, як пасоліць сьлязьмі. А яны капаюць ужо, коцяцца буйнымі кроплямі...

Уваччу ў Данілы засталіся дзеці. Ня мог пазбыцца. Ішоў і бачыў перад сабой толькі іх, гаротных, пакрыўджаных. У горле нешта клубком зьвівалася, душыла. Грудзі балелі ад мукі.

Што-ж рабіць? Вярнуцца? Пагадзіцца з Арынай, з жыцьцём шэрым будзёным?

Не, ня змога! Жыць хочацца, жыць!.. Разумець, адчуваць жыцьцё. Будаваць яго, тварыць... А тут... Пахаваць сябе... Не!..

Уявіў сабе ранейшае: клапоты, турботы... Адны ўсягды... Хлеба, дроў, адзежы... І ўсё жыцьцё ў гэтым. Жыцьцё ўсё... Ланцугі!..

Ішоў Даніла і ня знаў сам—куды. Бязуважна сігаў па гразі, не ўважаў, што наўкола. Мо' затым не ўважаў, што наўкола ўсё было таксама невясёлае, змрочнае, бруднае. Пла-

каў горад, плакала ўсё. Плакала неяк сьлізка, агідна, як той старац, што сядзіць на рагу вуліцы. Ня плач, а сьлюмачаньне нейкае...

Ня ўгледзіў Даніла, як к заводу прышоў. Пахадзіў трохі вакол і ў клюб накіраваўся.

Там было ціха, пуста. У чытальні таксама нікога, адна бібліотэкарша. Пульхная, сьвежа-гнілая. Мухамор... Ня любіць Даніла.

Не прывітаўся. Сеў за стол, газэту ўзяў. Але ня чыталася, не да таго было. Усё думаў. І слухаў, як душа баліць, ламаецца.

Прышоў Зьмітровіч, сэкратар ячэйкі. Убачыў Данілу— усьміхнуўся. Знае ўсё пра Данілу. Але нішто, ня прыкра. Бо добры сябрук, хоць часам пасьмяецца трохі, пашкеліць...

Падышоў, лэпнуў Данілу па плячох.

— Ну як, Даніла?

— Дрэнна.

— Што, жонка сварыцца?

— Ат!..

— Знаю, брат, знаю. Ці толькі ў цябе? Цяпер, брат, усё так... Крызіс быту, як кажуць. Ты што, разводзіцца думаеш?

Даніла здрыгануўся, з спалохам утаропіўся ў Зьмітровіча. Як ён проста!..

— Ня думаў аб гэтым.

— Ага... Гэта самае лепшае. Гэта ўсё разьвяжа. Што-ж цягнуць... Калі вы адзін аднаго не разумееце, калі ў вас нічога няма супольнага...

Данілу ў вачох дзеці паўсталі: гаротныя тварыкі, буйныя сьлёзы, дзіцячае гора ў вочках блакітных.

— Дзеці!—вымавіў з сумам.

— А... Гэта горш... У дзіцячы дом аддаць, мы паклапочам...

— Ня дасьць яна, нізашто ня дасьць. Голадам паморыць, а не аддасьць. Я знаю яе.

— Ну, мала што... І сілком можна ўзяць, цераз суд.

— А як, хіба суд прысудзіць можа?

— Вядома.

Гутарка перайшла на драбноты, на спосабы, як можна ўладзіць ўсё гэта. Даніла й ня прымеціў, як думка аб разводзе ўсур'ёз захапіла яго. Гэта вышла неяк раптам, нечакана. І цяпер Даніла выпытваў у Зьмітровіча пра ўсе парадкі, законы, усё абмяркоўваў, быццам справа гэта даўно вырашана і засталося толькі зьдзейсьніць яе.

Ясьней стала. І лягчэй.

У гутарцы Зьмітровіч неяк спытаўся.

— А Матузова як жыве?

І ўсьміхнуўся. За ім Даніла. Уявіў сабе Ганну—сьвежую, маладую, моцную. Цяплом нутро сагрэлася. Пачуў сябе дужэйшым, пачуў падвойную сілу. Успомніў, што ўчора было.

— Ганна разумная,—адказаў.

— Толькі?.. Глядзі брат, Даніла, каб ня вышаў «пшык» у цябе... Мо' толькі з-за дзеўкі і «гармідар» узьняў?

— Нічога я ня ведаю...

— Што, сэрца на старасьці зажадала каханьня, а?..

Данілу ўжо весела, добра было. З ахвотай на жарты Зьмітровіча адказваў жартамі...

VI

Ганна вясёлая была дзяўчына. Любіла і з хлопцамі часам пакарагодзіцца. А яны за ёй—на перасьпехі...

Часам моладзь вечарынкі наладжвала. Трэба-ж адпачыць, забавіцца: маладосьць свайго патрабуе. Даніла, вядома, не хадзіў на іх: куды яму, старому... І раней—нішто, а цяпер—мука. Хочацца заўсёды быць з Ганнай. Без яе—нуда, жыцьцё ня люба.

Вось і сягоньня... Сядзіць у чытальні, бо ў двор пайсьці—сварка, упінкі вечныя. А Ганна на вечарынцы ў прыяцелькі.

Сумна Данілу. Чагось не стае. Няма яе—значыць, пуста. Нічога няма. Ходзяць вакол, сядзяць, чытаюць, часам гутаркай кратаюць, а пуста ўсё роўна. У кніжцы, у газэце—таксама пуста. Ёсьць нейкія словы, але сухія, застыглыя. Парахня... Словы таксама пустыя.

Цягне ў Данілы нешта з сэрца, цэдзіць нуду шэрую, цягучую—талакно гнілое. Думкі—таксама шэрыя. Невясёлыя. Родзяць абразы беспрасьветныя, цяжар на душу накладаюць.

А тут яшчэ гэты Аўсеенка. Павярнуўся толькі, а сьлед пакінуў—нейкую трывогу ўзьняў нявыразную.

Падышоў адзаду, хіхікнуў, паказаў твар свой агідны, хітры.

— Добры вечар, Чаборскі! Хе-хе... чытаеш? Ай думаеш? Аб чым? Хе-хе... Аб міжнароднай палітыцы?..

У, брыда! Так і лезе ў душу. Калупае жорсткімі пальцамі.

— А Матузова дзе? Хе-хе-хе...

— А я адкуль ведаю.

— Ня ведаеш?.. У Рабавай вечарынка сягоньня. Можа там?

— Можа і там. Схадзі, паглядзі...

— Хе-хе-хе... Можа каму больш цікава паглядзець, хе-хе!..

Падміргнуў, засьмяяўся брэхам шчанячым, зьнік. Даніла яму ўсьлед шчырую лаянку ў думках паслаў.

А сам занепакоіўся. Чаго?—невядома. Да нуды турбота нейкая няясная далучылася. Разам апанавала, захапіла, прымусіла зрушыцца з месца. Куды—усё роўна. Абы не сядзець. Цяжка...

Вышаў на вуліцу. Зьдзівіўся, што суха. Мо' раней ня прымеціў, а мо' цяпер толькі сьціснуў мароз, высушыў раптам восенныя сьлёзы.

Лёгка на дварэ. Грудзі п'юць набгом сьвежае, халоднае паветра. Многа яго, поўна ўсюды! Угару куды раздалося—да самых зорак! Вунь яны зіхацяць—чысьцюткія, вострыя. Міргаюць, сьмяюцца...

А ўсьцяж па вуліцы—таксама зоркі. Зьнікаюць далёка-далёка. Прыгожа. Добра так.

Ідзеш—тук! тук! ту!.. Гулка, сьмела раздаюцца крокі. Аж на другі бок вуліцы пералятаюць. І наўмысьля цьвярдзей нагамі ступаеш. Няхай далей, яшчэ далей ляцяць зыкі, няхай будзяць вячэрні спакой!..

На галоўнай вуліцы—тлум, гоман. Гуляюць пярэстай, гаварлівай грамадой. Вокны зьзяюць раскошай, багацьцем. І людзі таксама.

Нэп. Весяляцца, рагочуць, ловяць жыцьцё... Ладна. Жывіце, сьвяткуйце... Лавіце хвіліны—яны вашыя... Толькі хвіліны, бо час наш, бо мы ўладары жыцьця—наша яно...

Успомнілася Данілу даўнейшая гутарка з Ганнай.

— Сьвіньні. Завадзкія сьвіньні...

Даніла ўзьняў галаву. Ішоў проста, нікому не даваў дарогі. Адчуваў нейкую гордасьць, давольнасьць.

— Глядзіце на нас! Гэта мы—пролетары. Захочам—і ня будзе вашага бляску, раскошы...

А як дайшоў да канца вуліцы, спыніўся і ня знаў, куды йсьці. Доўга стаяў, пакуль надумаў, адважыўся. Пайшоў туды, дзе жыла Рабава.

Чаго там? Хіба ён не малады? Хіба яму нельга гуляць?..

Ішоў усё шыбчэй і шыбчэй. Каб не спазьніцца, каб ня прыйсьці, як шапкі разьбіраць будуць. Тады сорамна будзе...

Як падходзіў ужо, парачку ўбачыў, гуляла па вуліцы. Міжвольна ход замарудзіў. Можа Ганна?..

І нейкая незразумелая трывога скрабанула за сэрца.

Спаткаўся. Не... Хлопец знаёмы з дзяўчынай. Хлопец прыглядзіўся да яго, пазнаў.

— А, Даніла! Адкуль, куды?.. На вечарынку йдзі к Рабавай! Там усе нашы.

— У Рабавай?—перапытаў Даніла.

— Во тут, за рогам. Агонь там убачыш...

Данілу захацелася ўгрунь пабегчы.

— Значыцца, нішто... Нават запрашаюць...

А Ганна ўваччу, як жывая...

У невялічкім пакоі, што селядцоў у бочцы, людзей панабіта было. У кутку хлопец на гармоні рыпаў. Усё—моладзь. Свае.

Ганну Даніла адразу ўбачыў... На ложку сядзела. А поплеч Зьмітровіч. З захапленьнем гаварылі аб нечым. Як убачыла Данілу, быццам здрыганулася, па твары цень нездаволеньня прамігнуў. А мо' так здалося Данілу?

Азвалася першая:

— А... Даніла. Адкуль гэта ты? Як сюды трапіў?

Зьмітровіч глядзеў з нейкай гультаватай усьмешкай. Прыкрай яна здалася Данілу. І да Ганны нейкая варожасьць зьявілася. Ледзь прыметная. Не адказаў ёй, зьвярнуўся да ўсіх:

— Добры вечар, кампанія! Старых прымаеце?

— Прымаем! Сядай!..

А адзін з кутку важна адазваўся:

— Старых з маладым сэрцам—ахвотна...

Даніла падсеў к гуртку хлапцоў. Гаманіў з імі і разам сачыў за Ганнай. Яна таксама кідала на яго погляды. Усьміхалася. І ўсё з Зьмітровічам гаманіла.

Данілу не па сабе было. Ня знаў, што рабіць. Адчуваў сябе не на сваім месцы. І дужа ўзрадваўся, як хлопцы папрасілі на гармоні сыграць.

Іграў Даніла памастацку. Калісь на заводзе першым гарманістым быў. Гармонь у яго руках жывой рабілася, пела галасамі чароўнымі, захапляючымі. То плакала, галасіла—сэрца жалем сьціскала,—а то ўраз рассыпалася радаснымі, гульлівымі акордамі, узбуджвала маладыя, бурлівыя настроі.

Цяпер Даніла зайграў нешта сумнае-сумнае. Плакала гармонь, жалобу адвечную ў зыкі ўкладала.

Усе паціхлі, слухалі. Ганна таксама сьціхла. Глядзела на Данілу. Сур'ёзна, глыбока глядзела. У шэрых вачох бяздоньне адкрылася, сумам спавітае.

Даніла зірнуў на яе. Стрэўся поглядам. Зьлёгку ўсьміхнуўся. Яна быццам схапянулася, галавой трахнула...

— Годзе, Даніла! Каму пахаваньне граеш?..

— Таму, што ня вернецца.

Ён спыніўся.

— А цяпер—таму, што жыве і жыць будзе!.. Міхась, выхадзі!..

Траханўу валасамі, адкінуўся назад, шырокім, сьмелым махам гармонь ірвануў.

Брызганула, зайскрылася бурна-гульлівае. Зайграла ўсьмешкамі па тварах, аганькамі ў вачох. Міхась—спрытны хлопец—выскачыў, у бокі ўзяўся, застыгнуў у маладзецкай постаці...

— Э-э-э-х!

І ў скокі пусьціўся...

Потым агульныя скокі пайшлі. Даніла іграў, ні на часінку не пакідаў гармоні. Ганна не скакала. Адзін хлопец выцягнуў быў яе, крутануў колькі разоў пад агульны рогат дый пусьціў—ня хоча.

Вечарынка позна кончылася, гадзіне а чацьвертай. Даніла падышоў да Ганны.

— Да хаты разам пойдзем?

— Ну, вядома. Чаго пытаешся? З кім-жа я пайду?

І яна загадкава ўсьміхнулася. Даніла не зразумеў гэтае ўсьмешкі.

Дарогай маўчаў. Змора адчувалася. А ў сярэдзіне ссала нешта, нейкае новае пачуцьцё раджалася. Якое—ня знаў Даніла. Нявыразнае. Але зьвязанае з Ганнай.

Ганна азвала яго:

— Што маўчыш, мой дзядулька? Злуеш можа?

— На каго?

— Можа на мяне?

— Ды не, за што я буду злаваць. Так, нешта дрэнна... Змора нейкая... Цяжка. Падумаеш—страшна робіцца. Слабы я, Ганна. Мо' стары ўжо, затым... Каб што яснае, выразнае, а то—цемра. Невядома, што далей...

— Глупства. Што далей? Усё, што належа... Будзем жыць, працаваць... Чаго-ж табе яшчэ?

— Жонку кіну, сям'ю... А ці ведаеш ты, Ганна, што ўрасла яна ўжо ў мяне... сям'я... Часткай мяне зрабілася. А тады што-ж: пуста... Чым запоўніць?

— Ну, аб гэтым і думаць ня варта. Запоўніць? Абы посуд быў, а чаго наліць—стане... Ды што ты нешта? То бадзёры быў, сьмелы, жыць хацеў, а то... нядобра гэта.

Даніла маўчаў трохі.

— Ты, Ганна, дужэйшая за мяне. Ты маладая. І ты падтрымліваеш мяне...

— Куды там!..

— А знаеш, Ганна, чаго я баюся?

— Ну?

— Я баюся, што занадта люблю цябе...

— Ат, кінь ты... Люблю, люблю... Трэба прасьцей на рэчы глядзець. Ну, здружыліся, зразумелі адзін аднаго... Ну, можа ўпадабалася табе трохі... як жанчына... Хочаш мяне... Навошта выдумваць яшчэ нешта надзвычайнае, вялізнае, страшное... Час ужо знаць, што такое «любоў»...

— Ды я не спрачаюся. Ну, няхай так, няхай любоў — гэта тое, што ты гаворыш. Дык хіба ня можа быць яно моцным, вялізным, такім, што—страшна...

— Ат!..

Колькі часу маўчалі. Загаманіла зноў Ганна:

— Гэта праўда, нядужы ты. Мала ў цябе гэтага задору жыцьцёвага, упартасьці... Не стары ты... надарваўся...

— Надарваўся... Ну вядома, надарваўся... Але-ж хочацца быць дужым, сьмелым, упартым...

Памаўчаў трохі.

— Слухай, Ганна! Ты паможаш мне, ты не пакінеш мяне?..

Нейкая трывога чувалася ў голасе. З напружнасьцю чакаў адказу.

— Адкуль-жа я ведаю,—ціха сказала Ганна.

VII

Ляцелі дзянькі. Яны заўсёды ляцяць, мільгаюць у вечнасьці, як матылі. Ніколі ня спыняюцца. Мо'-б каму й хацелася іх спыніць, затрымаць, але дарма!

Вось Данілу часам таксама дужа хацелася спыніць бягучы час, каб застыгнуў ён на адным моманце, каб тое, што перажываў ён у той момант, век ня зьнікала...

А часамі інакш. Часамі нудна было, і жыцьцё марудным здавалася. Тады—каб шпарчэй, каб не прымячаць, як цяг-

нецца час, каб не адчуваць яго нуднага поступу... Або— праваліцца ў скрозьдоньне...

Усяк было...

Ужо, растрасаючы мокрую жоўць, пракавыляў кастрычнік. Лістапад скуў ледзянымі ланцугамі аголеную зямлю. Ужо марознай празрыстасьцю працялося паветра. Але сьнегу яшчэ ня было—рана.

Адсьвяткавалі вялікае сьвята—гадавіну Кастрычніка. Хораша было... У Данілы ўвесь дзень быў узьняты настрой. Як ішоў у дэмонстрацыі, пяяў ва ўсё горла. І ў вачох быў агонь. Сталёвы... Адчуваў сябе часткай магутнага, моцнага, і сам быў сьмелы, магутны.

Чырвань усюды зьзяла пабедна, урачыста. Чырвань гарэла крывавым агнём. І агнём разьлівалася наўкола. Запальвала, уздымала, абурала.

Даніла йшоў поплеч з Ганнай і рад быў, што яна маленькай, нязначнай цяпер здавалася. Цяпер Даніла быў сам моцны, дужы. І думаў са здаволеньнем:

— Дык не, не з-за Ганны ўсё гэта, яна таксама—дробязь. А цягне мяне, уздымае з жыцьцёвае багны во гэта—чырвонае. Агульнае, вялікае і магутнае. Яно ўсім дае моцы, усіх адраджае.

І з натхненьнем глядзеў уперад, скрозь людзей, скрозь будынкі і бачыў, як у сьне, нешта таёмна-прыгожае. Такое, што ні да чаго не падобна, што ў зорных праменьнях...

А ўвечары быў спэктакль у клюбе. Ганна на сцэне іграла, Даніла сядзеў сярод людзей адзінотны, пакінуты. Прынамсі настрой быў такі ў яго.

Чагосьці нялоўка было. Асабліва як вуха лавіла гутаркі пра Ганну. Усе казалі, што добра іграе яна. Хвалілі. Даніла тады тупіўся, нават чырванеў.

Дзіўна гэта... Яму чагось быццам стыдна было за Ганну. А мо' не падабалася, што ўсіхная яна сёньня, што ад яго далёкая? Хто яго ведае... Толькі дрэнна было яму. І бяз сьледу згінуў сьвяточны настрой.

На сцэне таксама Зьмітровіч іграў, Ганьнінага каханка. Як заставаліся яны разам на сцэне, як каханіся, мілаваліся.

тады ў Данілы едкім шчолакам абліваласяя нутро. Здавалася, што ўсе на яго глядзяць, хоць, пэўна, ніхто і ня думаў. Здавалася таксама, што занадта шчырасьці ў Ганны з Зьмітровічам, што ня йграюць яны, а ўзапраўды кахаюцца.

Злосьць ахапляла, рэўнасьць дурная чарвяком атрутным шавялілася.

Нялюба й тое было, што на сцэне Ганна надта прыгожая была. Такая, што ўсе захапляліся, усе любаваліся ёй.

Як кончыўся спэктакль, Даніла за сцэну пайшоў, туды, дзе артыстыя малююцца.

У невялічкай каморцы тлум стаяў страшэнны. Артыстыя разгрыміроўваліся. Жартавалі, сьмяяліся.

Даніла не ўвайшоў у каморку. Спыніўся перад напоўадчыненымі дзьвярмі і з цікавасьцю азірнуў пакой.

Ля стала мітусіліся хлопцы, дзяўчаты, з гвалтам хапалі адзін у аднаго баначкі, люстэркі, шмотачкі. Сумятня страшэнная...

А воддаль у кутку Ганна стаяла з Зьмітровічам. Ён хустачкай твар выціраў ёй. Жартуючы, цёр там, дзе ня трэба. Яна быццам злавалася, кідала на яго прытворна-сярдзіты погляд. Але Даніла ўбачыў нешта іншае ў бліскучых, шэрых вачох, тых, што часамі чароўным сьвятлом сагравалі яго, песьцілі, заманьвалі ў сваё прамяністае бяздоньне...

Даніла стаяў скамянелы. Сударгава схапіўся за прыталку. Агіднае, нават для яго самога, пачуцьцё расло ў сярэдзіне. Чуў, як крывяцца вусны ў хваравітую ўсьмешку, як агідная злосьць абурае. Чакаў, што далей...

А Зьмітровіч усё жартаваў з Ганнай. Узяў пушачку з пудрай і стаў яе пудрыць. Яна заплюшчыла вочы і ўсьміхалася нейкай дзіцячай, чароўнай усьмешкай. Потым ён выцер пудру, адхіліўся, нібы разглядаючы, любуючыся яе тварам і потым... шчыра, горача пацалаваў яе ў вусны.

Яна схапянулася і з вясёлым, гарэзьлівым сьмехам пагналася за ім.

Колькі хвілінак тузаліся па пакою. Потым—зморадыя, вясёлыя, маладыя—паваліліся на канапу і ўглыбіліся ў жвавую гутарку.

Што з Данілам рабілася—і сам ён ня ведаў. Няпрытомны тросься ў ліхаманкавым абурэньні.

Туды кінуцца... Да іх... Разарваць на шкумацьцё гэтага маладога, нялюбага...

Не, сьмех будзе. Сорамна... Пабегчы... згінуць... схавацца... Ня бачыць, ня ведаць нічога!..

І ён пабег, што звар'яцелы. Увушшу пякельныя званы перазваньвалі, рэзалі нутро...

— Як яна... З ім... Жартуюць... цалуюцца... Здрадніца!..

З клюбу ўгрунь выбег...

А на дварэ—празрыста-сталёвая ноч. Маладзік малако разьліў. Сьцюдзёнае. Яно прыемна галаву ахаладжвае.

У Данілы прасьвятляецца, зьнікае туман. Злосная напружнасьць зьмяняецца зморай. Але змора нэрвовая: ліхаманка трасе, хоць і ня надта сьцюдзёна.

Зноў Даніла маленькі, недалужны. Плакаць хочацца. Хочацца выплакаць усё, крывавымі сьлязьмі...

Ён ня злосны ўжо на Ганулю. Ён кахае яе, яна—дарагая яму... Ён, здаецца, маліўся-б ёй, каб толькі яго ня кінула. Ён слабы, надарваны...

Дык ці-ж ён вінаваты? З дзяцінства працуе, цяжка, да зьнямогі працуе. З дзяцінства яго рукі вунь у якіх мазалёх. Карузлыя... Ён выклаў сілы, ён выпетраў увесь. Ён стары ўжо, хоць трыццаць пяць гадоў толькі мае... Дык што-ж яму рабіць?..

Страшная гэта Ганна. Страшная затым, што незразумелая, дзіўная... І разам, простая. Яна ўсё проста, праўдзіва робіць, так, як належыць... І калі з Зьмітровічам—таксама праўдзіва... А ён, Даніла, няздольны, ён заблытаны ў сетцы. І век заблытаны быў—ня вырвацца. Урос у старое...

Ішоў Даніла проста туды, к Ганьнінай кватэры. Ня мог больш нікудыісьці, бо куды-ж пойдзе? Дахаты? Не! Куды хоця, толькі не дахаты. Асабліва сягоньня. Сягоньня ён яе павінен бачыць... Вось сядзе на ганку і будзе чакаць. Будзе сядзець пакуль ня прыдзе яна.

Так і зрабіў. Прытуліўся ў куточак, захінуўся шчыльней, бо сьцюдзёна, і сьціхамірыўся, аддаўшыся думкам на волю.

І паплылі яны—няясныя, халодныя. Абудзілі пачуцьцё глыбокай адзіноты, адарванасьці ад усяго.

Вось навакол... Горад. Людзі жывуць. Сьпяць каторыя, каторыя гуляюць. Вунь нават песьня недзе тонкім срэбрам ліецца...

А ён асобна... Ён адзін. У яго няма таго, што ва ўсіх. Ён воддаль стаіць, адзінотны...

Гэтак думаў Даніла, аж пакуль за рогам галасы не пачуліся...

— Ганна!—усхапіўся Даніла і зараз-жа ўцяміў, што з ім ідзе... з Зьмітровічам.

Настаражыўся, што заяц... Шкода, што ня відаць. Пэўна, падручку, а мо' абняўшыся...

Спыніліся. Гутараць. Што—не разабраць. Зараз разьвітаюцца. Ці пацалуюцца на разьвітаньне?..

Даніла з болем, з напружаньнем чакаў пацалунку. Ён жадаў яго, ён быў патрэбны яму, каб падагрэць пачуцьцё рэўнасьці...

Хто яго ведае... Можа далёка? Толькі не пачуў Даніла. З-за рога дому Ганна зьявілася. Зьнецікі, відаць, спалохалася, застыгла на месцы.

— Хто гэта?

— Я.

Вольна ўздыхнула.

— Ух... Нядобры, напалохаў... Хоць-бы азваўся, а то сядзіць моўчакам. Ці даўно прышоў?

— Не.

— Хата зачынена, ня ведаеш?

— Ня ведаю.

Пачала ляпаць у дзьверы. Даніла маўчаў. Праз колькі часін адчынілі.

— Пойдзем у хату!—зьвярнулася да Данілы.

Ён нічога не сказаў. Пасунуўся ўсьлед. Хацелася нешта сказаць, балючае, ад самага сэрца, але ня было сілы. У хаце сеў на ложку, утупіўся.

Яна запаліла лямпу і падсела к яму. Узьняла рукой галаву, зазірнула ў вочы.

— Што прызаўныў, мой дзядулька?

У шэрых вачох Даніла ўбачыў шчырую ласку.

Горка стала. Захацелася пажаліцца, як дзіцяці пакрыўджанаму. І ёй—нікому болей... Ёй, гэткай прыгожай, добрай, ласкавай... Ён раптам схапіў яе руку і стаў цалаваць. Яна вырвала, занепакоілася.

— Што ты гэта, Даніла, звар'яцеў, ці што?.. Я-ж ня поп, што ты мяне ў рукі цалуеш...

Даніла зірнуў на яе жаркім, пакутным поглядам.

— Ануля! Я дужа люблю цябе... Я... сам ня ведаю... Ты—усё... Ты жыцьцё маё...

Яго твар пакрывіўся. У голасе сьлёзы чуваліся. Мужчынскія—дзіўныя і многазначныя.

Гануля моўчкі абняла яго, з пяшчотай прытуліла да сваіх грудзей. Ён плакаў, як дзяцёнак. А яна гладзіла яго калматую галаву, супакойвала.

— Ну чаго ты, Даніла... Кінь... Што з табой зрабілася? Раскажы лепей...

Як супакоіўся, ён устаў, пахадзіў па хаце.

— Знаеш, Гануля... Я табе бяз сьмеху скажу, сур'ёзна... Я не пераўжыву, калі ты кінеш мяне... Я ня здужаю пераўжыць гэтага...

— Адкуль ты ўзяў, што я цябе кінуць зьбіраюся?..

— Гануля, я бачыў сёньня. Я ля дзьвярэй стаяў. Ты з Зьмітровічам...

— А, во што... ха-ха-ха!...

Яна весела, гучна рагатала.

— Дык во ты чаго? Ну, гэта-ж глупства, Даніла. Пажартавалі трохі... Праўда, ён мне трохі, падабаецца... Хлопец нішто—спрытны...

— Я знаю...

— А кінь ты, Даніла. Мала што... На кожную драбязу ўвагу зьвяртаць... Ну, хадзі лепей, сядзем поплеч, пагамонім аб чым-небудзь другім.

Даніла сеў, абняў яе, з каханьнем глядзеў у шэрыя, іскрыстыя вочы.

— Гануля, сонейка маё... Ты аджывіла мяне, але, мусіць, ты й загубіш...

— Зноў ты сваё, кінь!..

— Ды не, Ганначка... Я ведаю, я чую. Ну ты-ж скажы па праўдзе, ад шчырага сэрца... Зьмітровіч табе падабаецца?.. Так?

— Ну, ладна...

— Магчыма, што ты яго палюбіш... Толькі папраўдзе скажы: магчыма-ж гэта?

— Ну, няхай сабе магчыма... Ну дык што?..

— Ты кінеш мяне.

— Як гэта кіну? Мы астанемся прыяцелямі, будзем памагаць адзін аднаму, адзін аднаго падтрымліваць...

— Ня тое гэта...

— Ай, які ты, Даніла! Ну, ці-ж можна быць нюняй гэткай? Трэба бадрыцца, вышэй галаву трымаць. Няўжо-ж ты так аслабеў, што ня можаш сьмела, бадзёра зірнуць на жыцьцё?.. Сорамна. Табе-ж не прывыкаць. Ты-ж—работнік, радзіўся ў працы, у працы ўзрос...—Слухай, Даніла, ведаеш што?.. Кінем мы пра гэта... Во што... Абяцай мне, што не паддасіся, што заўсёды будзеш сьмела, бадзёра глядзець на ўсё, што ня будзеш урывацца ў што-небудзь адно, у адзін куточак, а будзеш шырэй глядзець: тут дрэнна, дык там добра; тут пуста, дык там поўна... Во так! Ну, дык абяцай мне гэта... Добра? Абяцаеш?.. Ну ты, мужчына!..

Яна палажыла яму на плечы свае рукі і ўпарта глядзела на яго вясёлым, задорным поглядам. Ён пачуў, як і яму робіцца весела. Усьміхнуўся...

— Ладна. Я папрабую. Абяцаю табе, мая галубачка. Паваюем яшчэ...

VIII

Сьнег... Сьнег... Сьнег...

Разам пасыпаўся, як з вялізнага каша. Сьняжынкі беленькія, кволенькія замітусіліся мітульгой у гульліва-вар'яцкіх скоках...

— Гэй, беражыся! Дарогу нам! Аблепім, спаўём, бельлю пабелім... Усё!

І пабялілі... Зямлю атулілі коўдрай мяккай, пухкай. А на будынкі, на дрэвы—бровы белыя панавесілі, дзядамі сівымі зрабілі...

Людзі хаджалыя твары хаваюць: ня хочуць гарэзьлівых пацалункаў спрытных сьняжынак. Але ці-ж ад іх схаваешся—гэткія пройды... Залезуць пад шапку, за каўнер, разьліюцца вільгацьцю, мыюць чалавека гвалтам... Во якія дасьціпныя!..

Але людзі ня злуюць. У кожнага твар вясёлкай грае. Куды-ж там.. Сьветла, прыгожа. Чысьценька, як у сьвята. Весела!.

У гэты першы зімовы дзень Даніла ў сваёй хаце сядзеў.

Сьвята... Жонка сышла некуды, дзеці ў спальні дурэюць. А Даніла ля вакна.

Вакно на гароды. Пакуль воку відаць—белы прасьцяг чыстым абрусом. На ім прыкрымі плямамі—праслы, дрэўкі. А ўдалеч там ўсё апавіта туманам. Гэта сьняжынкі спляліся ў цэлую хмару, загараджваюць, хаваюць ад вачэй, жартаўніцы, што дзееца там далёка.

Даніла якраз у тую шэра-бялясую заслону нярухомым поглядам упяўся. Ня бачыць нічога, бо ўвесь у думках. А вочы так, у прасьцяг узіраюцца. Толькі бачаць адну бель—новую, сьвежую.

У гэтую бель душа просіцца, хоча зьліцца з ёй, сама ў бель абярнуцца. Каб памыцца, пачысьціцца, каб сьвежай стаць, маладой.

Данілу нямаведама што ў галаву лезе...

...Каб пайсьці туды, у туманную далеч... туды за заслону за сьнегавую... Ісьці, ісьці... Усё далей і далей. Каб аставалася ззаду ўсё гэта будзённае, нуднае, каб нешта новае, невядомае,

непазнанае агарнула. Каб новае жыцьцё. Такое, як у казцы... Не, ня ў казцы... Такое, як яны з Ганнай малявалі. Такое, як Ганна, бо яна новая і непазнаная... Яна дзіўная, чароўная...

І зараз уваччу ў Данілы паўстала яна—Ганулька. Тая, за якой пайшоў усьлед, якая вабіць неперадможнай, цудоўнай сілай. Ганулька любая, дарагая... Усё жыцьцё яго...

— А калі раптам... кіне...

Сэрца ў Данілы холадам сьціснулася.

— Не, ня можа гэтага быць. Не павінна... Ня будзе... бо калі будзе, тады... нямаведама... страшна...

Даніла ўстаў, трахануў галавой. Захадзіў нэрвовым крокам па хаце. Ахапіла нецярплівасьць, трывога.

Хутчэй трэба што-якое рабіць. Во зараз-жа, не марудзячы... Трэба схапіць, заўладаць шчасьцем... І жыцьцём... А як?..

Ён азірнуўся наўкола, быццам шукаючы, з чаго пачынаць. І зараз-жа агнём працяло:

— Тут... Во тут трэба рабіць што... Трэба канчаць. Дзеці... Эх, каб не яны! Тады-б усё было ясна, зразумела. Тады-б не цягнула назад, не прыціскала-б да долу нейкая вага, да якой ланцугамі прыкуты.

Дзеці... Бедныя, гаротныя...

Даніла прыслухаўся. З спальні нёсься вясёлы рогат дзяцей. Яго пацягнула да іх, захацелася ўбачыць, прыгалубіць...

Увайшоў у спальню. Дзеці змоўклі, сьціхамірылася, быццам спалохаліся. Адвыклі.

Ён узяў меншую, Маньку, на рукі. Яна падалася, моўчкі прытулілася да яго.

— Дзетачка роднае... Гаротніца мая маленькая!—шаптаў Даніла, носячы дачку па хаце.

Хацелася нешта сказаць—добрае, ласкавае, але ня было слоў. Толькі з пяшчотнай ласкай прыціскаў да сваіх грудзей: здавалася, што гэта не дачка, а частка яго грудзей, частка сэрца.

Потым сеў на крэсла, Сьцёпку к сабе падазваў. Пасадзіў на калені. Сьцёпка таксама да яго прытуліўся.

— Што, дзеткі, можа казку вам збаяць?

— Збай, татачка!—у адзін голас прагукалі.

Ён пачаў:

— У далёкай, далёкай старонцы, там, дзе ніколі зімы ня бывае, дзе сонейка сьвеціць заўсёды, там жыў адзін волат. Цяжка яму жылося, бо ня меў ён волі. Спакон веку ён быў прыкуты да каменя магутнымі, цяжкімі ланцугамі. Яны спавівалі ўсё яго цела і былі гэткія моцныя, што нават павярнуцца не давалі. Ён часта напружваўся, хацеў парваць ланцугі, але толькі глыбачэй уядаліся яны ў цела. Ён стагнаў і плакаў... Якраз каля таго каменя, да якога быў ён прыкуты, вырасьлі дзьве кветкі. Такія, што ўюцца каля якога-небудзь прадмета, нібы хмель наш. Толькі яны былі гэткія прыгожыя-прыгожыя. І вось яны абвіліся вакол таго волата. Яны прыбралі яго, аздобілі і давалі яму вялікую ўцеху сваім хараством. Ён палюбіў іх больш за ўсё на сьвеце, бо яны быццам палягчалі яго няволю... Але прышоў час, і ланцугі зьела іржа. Волат зрабіў апошнюю патугу, і яны рассыпаліся. Вольна ўздыхнуў волат, радасна, сьмела зірнуў наўкола і шукаў толькі напрамку, куды-б пайсьці. Бо ён быў вольны і магутны. І вось тады ён убачыў, што тыя кветачкі, якія абвівалі яго, засталіся цэлыя, бо яны былі маладыя і гібкія. Ён папрабаваў іх разблытаць, але ўбачыў, што прырасьлі яны да яго цела сваім гольлейкам. Яму так шкода было гэтых кветачак, што ён доўга думаў, ці парваць іх, а самаму пайсьці ў вольны сьвет, ці застацца, каб ня згубіць іх маладога жыцьця. Бо ён дужа-дужа іх палюбіў...

Даніла змоўк. Углыбіўся ў думкі. Сьцёпка азваў яго:

— Татка! А яму-ж можна было выкапаць іх з карэнькамі і панесьці з сабой туды, куды сам хацеў ісьці...

Бацька зірнуў на сына кахаючым поглядам.

— Праўда, сынок... Ён так і зробіць...

— Як зробіць?

Але ў гэты момант ляпнулі дзьверы—матка прышла. Даніла пакінуў дзяцей, сам вышаў з спальні і зноў стаў хадзіць узад і ўперад. У яго ўжо склаўся замер канчаткова пагаварыць з Арынай.

Трэба кончыць, парваць гэтую блытаніну.

Арына ў кухні нешта парадчыла. Зараз увойдзе, пачнецца...

— Ну, няхай. Апошні раз...

Арына ўвайшла, спынілася, убачыўшы яго.

— Прышоў... каб па табе трасца хадзіла! Чаго табе трэба? Ты-ж адрокся ад усяго, ты-ж зьмяніў сваю сям'ю... Чаго ты прыходзіш сюды? Чаго ты мучыш мяне?

Даніла перапыніў яе.

— Слухай, Арына. Кінь лаяцца. Я хачу з табой сур'ёзна пагаварыць...

Яна ўраз змоўкла, спалоханая. Яна дагадалася, аб чым хоча ён гаварыць. Яна кожны дзень чакала гэтага, хоць аб гэтым баялася думаць, бо яшчэ ня згубіла надзеі на добры канец. І вось яно падышло...

— Ну, гавары,—сказала дрыжачым голасам.

— Я, Арына, больш не магу зносіць гэткага жыцьця. Я многа думаў аб гэтым і рашыў, што жыць з табой я не магу...

— Ну?—крыкнула яна адчайным голасам.

— Я цьвёрда надумаў разьвесьціся...

Арына раптам загаласіла.

— Божухна-бацюхна! Да чаго дажылася... Ці дзеля гэтага-ж я кахала яго, ці-ж дзеля гэтага я замуж пайшла, каб цяпер сорам убачыць... Шлюха гэта, разлучніца праклятая! Абваражыла яна яго, ачмуціла...

— Арына, не чапай яе. Яна невінавата... Не дзеля яе гэта. Проста жыцьцё гэта мне ня ў змогу. Не здавальняе мяне...

Арына ўраз схапянулася.

— Дык-жа не! Ня будзе гэтага, ня будзе!.. Ты думаў—так проста ад мяне адкараскаешся? Не!.. Я—няхай, дык-жа дзеці ёсьць... Што-ж ты сабе гэта думаў: напладзіў, а цяпер—на, кармі, гадуй... Не, пачакай!..

— Дзяцей я к сабе вазьму.

— Што? Дзяцей? Ад роднае маткі? Каб я ды дзяцей сваіх аддала? На пагібель, на сьмерць? Ды няхай у мяне рукі, ногі паадсыхаюць, калі я кіну дзетак сваіх!.. Родныя мае, залаценькія! Хадзеце сюды, на бацьку зірнеце, як ён кідае сям'ю сваю, як ён вас, сваіх дзетак, зракаецца...

Сьцёпка з Манькай ля дзьвярэй. Плакалі—горка, адчайна...

Даніла нічога больш не сказаў. Узяў шапку і вышаў з хаты...

Ён хацеў цяпер пайсьці да каго параіцца, як пачаць справу аб разводзе. Але куды, к каму? Доўга перабіраў у думках сваіх сябрукоў.

— Зьмітровіч,—раптам у галаве мігнула.

І пацягнула да яго. Захацелася ўбачыць, паглядзець на яго, прыгледзіцца, палюбавацца на яго—маладога, прыгожага. Можа з зайздрасьцю? Ну дык што-ж!..

Даніла пашоў перш у клюб, але там ня было Зьмітровіча. Пашоў на кватэру—там засьпеў.

Зьмітровіч сядзеў за сталом, нешта пісаў. Як убачыў Данілу, ветла ўсьміхнуўся.

— Здароў, дзядзька! Як гэта затрапіў сюды?..

Як ні прыслухваўся Даніла, але не пачуў у голасе Зьмітровіча нічога такога, апроч прыяцельскай ветласьці. Сам трымаўся нацягнута, афіцыяльна.

— Па справе прышоў.

— Ну, ладна... Справа—справай, але сядай перш... Як маешся?

— Нічога сабе...

— Як з жонкай? Ваюеш?

— Вось аб гэтым і прышоў да цябе. Сёньня канчаткова гаварыў з ёй, надумаў ужо разьвесьціся. Прышоў да цябе папытаць, як гэта зрабіць...

— Во! Даўно пара... Я-ж казаў табе... А як яна, згодна?

— Не.

— А, дык гэта праз суд трэба. Напісаць заяву, ну й грошай ладнага заплаціць. Але гэта глупства... Калі ня хопіць—выручым... Заяву ведаеш як напісаць? Не?.. Сядай, пішы, я прадыктую...

Даніла стаў пісаць. Як скончыў, зараз-жа йсьці нарыхтаваўся. Хоць і некуды было, хоць і не хацелася нікуды йсьці, але ў Зьмітровіча таксама не хацеў заставацца.

Зьмітровіч затрымліваў.

— Пастой, куды ты... Пасядзі троху, зараз гарбату згатуем, нап'ёмся пахаласьцяцку.

— Не, трэба яшчэ ў адно месца зайсьціся. Некалі...

Ён разьвітаўся і наладзіўся выходзіць, але ў гэты момант адчыніліся дзьверы і ў пакой ўбегла Ганна.

— Андрэй!—яшчэ на парозе крыкнула яна сьвежым, вясёлым голасам, і гэта слова нажом разнула Данілу.

— Андрэй... ня Зьмітровіч,—падумаў.

— А, Даніла,—заўважыла Ганна.—Здароў! А ты як сюды трапіў?..

— Хлопцы!—зьвярнулася яна да абодвых.—На спэктакль пойдзем! Чаго вы сядзіцё тут, як тараканы ў запеччы?.. Пагода якая! Сьнегу ўжо—во пакуль... Мяккі, пульхны, як вата. Так і хочацца пакачацца... Ну, жывей! Даніла, чаго ўтупіўся? Марш!..

Даніла моўчкі глядзеў на яе, любаваўся. Было чагось сумна, маркотна.

Яны пайшлі разам. Як вышлі з хаты, Ганна з вясёлым сьмехам адбегла, схапіла сьнегу ў жменю і шыбнула ў Зьмітровіча. Той—у яе. І пачалі ў сьнежкі гуляць...

Даніла йшоў у задуме. Зайздрасьць гадзюкай у грудзёх шавалілася. Ён думаў:

— Жыцьцё маладых любіць.

IX

Праз тыдзень быў суд. У гэты дзень Даніла не пашоў на работу. Хадзіў усё па гораду. Бяз усякае мэты, так сабе, бо ня мог заставацца на месцы. Рупіла ўсё, турбавала тое, што будзе сёньня.

Раз-по-разу ў суд заходзіў, хоць і знаў, што толькі пад вечар яго справа разьбірацца будзе.

Хадзіў Даніла па вуліцах гораду, утупіўшыся, і ўсё думаў. Думаў, што вось сёньня кончыцца адно, а заўтра—другое... Заўтра ён будзе зусім вольны. Зусім, зусім, як птушка... Не, не як птушка, як вецер, во гэты, што шугае па заўгольлю, што круціць віхрам... Ён вольны і малады.

А заўтра і Даніла будзе такім. Тады—куды-хоця, тады ўсе дарогі адкрыты. Тады жыцьцё пачнецца.

Заўтра, заўтра... Толькі хутчэй-бы вось гэта кончылася. Гэта прыкрае, нялюбае... Людзі будуць глядзець, слухаць.

Будуць шаптаць адзін аднаму, будуць і ў вочы сольлю кідаць. Будуць сьмяяцца зларадасна. Эх, прыкра... Хутчэй-бы мінулася гэта, кончылася пакута!

А тады—дзяцей у дзіцячы дом, няхай там растуць, разьвіваюцца, да жыцьця новага гатуюцца. Выцягнуць толькі іх з багны. А сам... Вольная праца, вольны адпачынак... І Ганна... Яна будзе з ім, яна ня кіне. Толькі хутчэй, хутчэй! Каб не спазьніцца, каб не прамінула, ня згінула шчасьце...

І Даніла, сам таго не прыкмячаючы, ішоў усё шыбчэй і шыбчэй, быццам і сапраўды сьпяшыў за шчасьцем. Схамянецца, азірнецца наўкола, на апранутыя ў зімовую бель вуліцы, быццам сам сабе задзівіцца, куды ён рупіцца так,—а потым ізноў углыбіцца ў думкі, ізноў пад уплывам іх шпаркага лёту ўсё падбаўляе і падбаўляе ходу.

Як ужо ў паветры ледзь прыкметна разьліілося рэдзенькае валакно змроку, Даніла ізноў падходзіў к будынку народнага суду.

У досыць раскошным пакоі было поўна людзей. Як увашоў Даніла, усе нацэліліся ў яго цікавым поглядам. Зашапталіся. Адразу ўцяміў Даніла, што сабраліся на яго паглядзець, яго цікавую справу паслухаць. Дасадна зрабілася і прыкра. Нахмурыўся, але сьмела, проста стаў усіх азіраць.

Шукаў вачмі Ганну—ці ня прышла... Не, няма. Замест яе, жонку ўбачыў. Сядзіць у кутку, акружаная суседкамі. І з ёй яны... дзеці. Прытуліліся палахліва да маткі.

— Нашто прывяла! Нашто душы псаваць дзіцячыя!..

І злосьць на Арыну выбухнула ў Данілы.

Сеў у другім кутку на зэдлік, абапёрся аб сьцяну, задумаўся. Прыемна ціхамірыла стрымленая аднамерная гутарка. Драмаць захацелася.

Але зараз усе ўзьняліся. Вышаў суд з бакоўкі. Судзьдзя стаў чытаць прыгавор па папярэдняй справе. Няўважна слухаў Даніла дакучліва-нудныя словы...

...Украў... Паказаньні сьведак... Па стацьці...

Лягчэй стала, як кончыў. Паселі ўсе. І Даніла. Судзьдзя ўзяў з вялізнай кучы адзін сшытак і абвясьціў важным, але нудным, зморaным голасам:

— Слухаецца справа грамадзяніна Данілы Кірылава Чаборскага па заяве яго аб разьвязаньні браку з грамадзянкай...

Данілу скрозь зямлю праваліцца захацелася—гэтак было не па сабе. Усе пацíхлі ў напружнай нярухомасьці. Толькі моўчкі перабягалі вачмі з яго на Арыну і назад.

А потым вальней стала, як судзьдзя пачаў дапытываць, як пашло звычайным ладам.

На запытаньне судзьдзі, ці згодна на развод, Арына скрозь сьлёзы пачала жаліцца на свой лёс, на тое, што чакае яе, на гаротную долю дзяцей... Судзьдзя перапыніў яе:

— Аб гэтым потым...

І зьвярнуўся да Данілы:

— Якія вы маеце прэтэнзіі на агульную вашу маемасьць, і чым можаце забясьпечыць жыцьцё вашых дзяцей?

Даніла ўстаў.

— Таварыш судзьдзя! Я нічога ня хочу і нічога не вымагаю. Мне нічога ня трэба. Няхай ёй усё застаецца. Вось толькі дзеці... Дзяцей я хочу сабе ўзяць. Я прашу суд зрабіць гэта. Я маю на гэта пэўныя прычыны...

І ён пачаў гаварыць аб выхаваньні дзяцей, аб тым, у якія абставіны трапяць яны, калі застануцца пры матцы і г. д. Доўга і горача гаварыў... Арына колькі разоў памыкалася перапыніць яго, але судзьдзя яе сунімаў.

Як скончыў Даніла, судзьдзя запытаў Арыну, ці згодна яна аддаць дзяцей. Тая зноў паліласся плоймай рэзкіх, сьлязьлівых слоў, перамешаных з жорсткай кляцьбой. Пра яе згоду і гутаркі не магло быць. Ледзь уціхамірыў яе судзьдзя.

— У гэтай справе мы павінны прыслухацца да голасу самых дзяцей. Іхная прыхільнасьць вырашыць спрэчку. Дзеці, вы да каго хочаце пайсьці: да таткі ці да мамкі?

Глыбокая ціша агарнула пакой. Усе погляды абярнуліся туды, адкуль палахліва глядзелі сумныя вочкі. Даніла ўзьняўся, падаўся да іх. Голасам, поўным шчырае ласкі, пяшчоты, паклікаў:

— Дзетачкі! Сьцёпка, Манечка! Пойдзем ка мне!

Яны маўчалі, спалоханыя. Судзьдзя яшчэ раз запытаў!

— Ну, дык к каму-ж вы хочаце: к мамцы ці к бацьку?

— К мамцы,—праказалі ледзь чутна і раптам абодвы горка, жаласна заплакалі.

Нэрвовы гоман перабег па пакою. Даніла да судзьдзі ірвануўся...

— Таварыш судзьдзя! Дазвольце сказаць...

— Пачакайце!—перапыніў той.—Мы чулі ўжо вашыя словы, і ўсё будзе прынята пад увагу.

Яшчэ колькі дробных запытаньняў і—

— Суд выходзіць на параду...

Бурлівая гаворка напоўніла пакой. Усе наперасьпехі дзяліліся ўражаньнямі, выказвалі свае думкі, загадвалі на тое, які прыгавор будзе.

Даніла сеў на сваё месца, у куток. Нэрвова церабіў бараду, разважаў, што можа пастанавіць суд. Ён ня думаў раней, што так абернецца справа. Ён быў пераканаы, што дзеці з ім застануцца. А цяпер—усё перавярнулася. Толькі астатнія словы судзьдзі давалі надзею. Пэўна-ж і сапраўды суд прыме пад увагу яго словы, не дапусьціць, каб дзеці загінулі ў багне беспрасьветнага мадзеньня.

Доўга цягнулася нарада. Нецярплівасьць усіх ахапіла. Але вось адчыніліся дзьверы. Усе ўсталі, замярцьвелі ў напружным чаканьні. Толькі чутна было сударгавае хліпаньне дзяцей...

— Імем Беларускай Соцыялістычнай Савецкай Рэспублікі,—аднатонна-ўрачыста зычэў голас судзьдзі.

Даніла з нецярплівасьцю прапускаў міма вушэй усе непатрэбныя словы, напружна ждаў, калі пра дзяцей... І вось—

...дзеці, як выказаўшыя відочную прыхільнасьць да маткі, астаюцца пры грам. Арыне Чаборскай. На іх пракорм і выхаваньне гр. Даніла Чаборскі павінен кожны месяц выдаваць па пятнаццаць рублёў...

І далей зноў непатрэбныя, нудныя словы. А тыя—важныя, прыкрыя—усё зьвінелі ў вушшу ў Данілы, перапляталіся з акраўкамі думак.

Усё... Усё парвалася. Нават тыя кветкі, што прырасьлі да цела, да сэрца. З каранём вырвалася старое...

І дужа балюча, цяжка было. Стаяў, аслупянелы, як і суд кончыўся, як і людзі пачалі разыходзіцца. Потым паціху, як

лунацік, вышаў з пакою. Ня бачыў, што ўсе дарогу яму ўступаюць, што ўсе глядзяць на яго—хто з гнеўнай усьмешкай, хто з спачуваньнем. Ня чуў, як усьлед яму ляцелі ня надта прыемныя словы...

X

Вышаў Даніла і стаў ля парогу. Куды ісьці? Куды прыхіліцца?

На дварэ зіма спраўляла сваю першую буяную вечарыну. Вецер—злы, як шалёны сабака,—штурхаў, шкуматаў, абдаваў хсьцюдзёнымі хвалямі сьнегу. Па вуліцах—цемень, завея. Халадна, няпрытульна.

І пацягнула Данілу туды, у цёплы, прытульны куточак, дзе жаркая ласка, дзе шэрыя вочкі... К Ганне пашоў.

Пашоў шпарка, пасьпешна, з нейкай асалодай акунуўшыся ўсім сваім тулавам у жорсткія парываньні сустрэчнага ветру. Жадалася чагось вострага, балючага. І прыемна было адчуваць, як вецер сьцёбае па твары жменямі шурпатага сьнегу.

Яшчэ здалёк убачыў, згадаў ветлы агоньчык у Ганьнінай кватэры. Стрымліваў сябе, каб не пабегчы ўгрунь, бо нешта ў сярэдзіне бушавала, штурхала наперад.

Вось і дом. Узьбег па старых, расхістаных ганках, у цёмных, трухлявых сенцах намацаў знаёмыя дзьверы.

У кухні абдало густой цеплю. Бліснула ў шчэлку сьвятло з Ганьнінага пакою, і галасы пачуліся.

— Ёсьць нехта,—падумаў Даніла.

Паморшчыўся ад дасады і з нейкай нявыразнай трывогай адчыніў дзьверы.

— Зьмітровіч!—маланкай жыганула ў мазгох.

Сядзяць поплеч на ложку. Абодвы з усьмешкай глядзяць на яго. Твар у Ганны гарыць; вочы, апавітыя салодкай млявасьцю, гараць глыбокім, страсным агнём. Сукрыстымі зьмейкамі зьвісьлі на твар пакалмачаныя валасы.

Яшчэ нічога не зразумеў Даніла, а ўжо пачуў, што—канец, што ён тут непатрэбны. Стаяў у парозе і моўчкі з глыбокім жалем глядзеў на Ганулю. Быццам у астатні раз хацеў

наглядзецца на яе, пацешыцца яе хараством. Быццам разлучаўся з ёй назаўсёды...

Цяжка было, нутро балела. Быццам з сэрца выціснуў нехта ўсе сокі, кроў выцягваў з жылаў. Здавалася, што валіўся ўвесь у бяздонную процьму, дзе жудасна-пуста, дзе ані косачкі сьвету, дзе страшна...

Зьмітровіч з Ганнай зьвярнуліся да яго, у адзін голас спыталіся:

— Ну, як?

— Кончана.

— А дзеці?

— У яе засталіся.

— Ну! раскажы, як было...

Але Данілу не хацелася расказваць. Здавалася, што й тут простая цікавасьць, як там, у тых чужых, далёкіх людзей, што на судзе сядзелі.

— Ат!—нецярпліва махнуў рукой і сеў на зэдлік—хмуры, пахілы.

Запанавала напружна-прыкрая ціша. Даніла чуў, што на яго глядзяць, як на хворага, баяцца варушыць яго нутро. Але чуў таксама, што і Зьмітровіч і Ганна гатовы зрабіць цяпер для яго ўсё, што ён захоча. Бо хвораму заўсёды дагаджаюць.

Ён хворы... Вядома—хворы. Гора—таксама хвароба. Калі нутро ўсё крышыцца, калі руйнуецца ўсё ў сярэдзіне—гэта цяжкая, апасная хвароба. А раз хворы—ён мае права на ўвагу. Ён можа папрасіць, патрабаваць, каб Зьмітровіч пашоў, бо цяжка пры ім, бо хачацца з Ганнай застацца. З ёй напэўна лягчэй яму будзе. Мо' яна яму зельля якога знойдзе—яна-ж разумная, добрая... Любая яна, блізкая, дарагая...

І ён проста сказаў:

— Ганулля, я хачу з табой адзін-на-адзін застацца...

Зьмітровіч адразу ўзьняўся.

— Я пайду.

Яны перакінуліся з Ганнай многазначным поглядам. Ганна вышла разам з ім—правесьці яго. Даніла знаў, што яны там зговар вядуць, як з ім абыйсьціся.

— Няхай сабе! Усё роўна...

Ганна вярнулася, села з ім поплеч, але ня кратала яго. Ня знала, пэўна, з чаго пачаць, баялася, каб яшчэ горш не раскалупаць рану. Даніла чуў гэта. Каб ня мучыць яе і сябе, пачаў першы:

— Значыць, Гануля, зроблена справа. Я цяпер вольны—разарваў путы...

Памаўчаў трохі.

— А ведаеш, Ганна, нярадасна нешта... Можа, што дзеці... Шкода іх... Гэткія любыя, мілыя...

— Гэта пакуль што, Даніла. А потым абыйдзецца. Галоўнае—напоўніць жыцьцё, каб ня было пустое... А то, вядома, цягнуць будзе да старога, маркотна будзе і цяжка.

— Чым-жа напоўніць? Гэта-ж—усё, я-ж толькі гэтым і жыў... Дзетачкі... асабліва яны. Я гэтак люблю іх... Чым я здолею іх замяніць?..

Ён задумаўся.

— Ведаеш, Ганна...

Ён раптам узрушыўся, схапіў яе за руку.

— Я на цябе спадзяваўся, я верыў у цябе, я думаў—ты мне паможаш, ты падтрымаеш мяне, ты заменіш мне страчанае...

Яна мякка ўсьміхнулася.

— Даніла! Дык гэта-ж неразумна... Якая-ж карысьць, якая выгада? Ты адны путы хацеў зьмяніць на другія? Ты хацеў вырвацца з багны сям'і, каб у другую трапіць?

— Ды не, Гануля, ня так... З табой іначай. Ты-ж не такая, ты разумееш... Ты сама жывеш поўным жыцьцём, у цябе гэткія інтарэсы, як у мяне. Я ня так думаў, як ты гаворыш. Я марыў аб прыгожым, шырокім жыцьці...

Колькі хвілін абодва маўчалі. Потым ён пачаў нізкім, сьціснутым голасам у відочным абурэньні:

— Дык, Ганна... Значыць ня будзе так? Ты ня будзеш маёй... ну, ня жонкай... прыяцелькай, сябрам, але зусім, каб усягды, каб жыць разам, разам працаваць...

— Мы будзем, як і раней, прыяцелямі. Будзем памагаць адзін аднаму...

— Не, ня тое... ня так... Ты разумееш мяне, Ганулька, толькі ня хочаш прызнацца... Ну, скажы проста, канчаткова: ня будзе так, як я кажу?

— Не, ня будзе.

— Чаму?

— Я сама люблю волю... Я знаю, што дрэнна так будзе...

— Ізноў ты ня тое гаворыш. Ты ня хочаш сказаць... Ганулька, я-ж сам бачу, я-ж разумею. І чаму ты ня хочаш мне шчыра сказаць усё, як ёсьць... Ты... Зьмітровіча любіш...

— Ну, няхай сабе й так... Я люблю яго... моцна люблю, бо ён прыгожы, разумны, ён... падабаецца мне...

Даніла моўчкі ўзьняўся.

— Ладна. Я пайду, Ганулька!

У яе вачох бліснула трывога.

— Куды ты, Даніла? Чаго табе па начы бадзяцца... Ты ў мяне пераначуй.

Ён заўважыў яе трывогу. Усьміхнуўся.

— Ты ня бойся, Ганулька. Я-ж помню твае словы: тут дрэнна, дык там добра; тут пуста, дык там поўна... Дабранач!..

Ён вышаў на вуліцу. Цемень, вецер, завея... Відаць, на ўсю ноч зіма разгулялася.

У канцы вуліцы бялясай міргаючай плямай ліхтар сьвеціцца. Даніла проста на яго падаўся. Ён знаў, што гэты ліхтар якраз процi Янкеля. Знаў таксама, што ў Янкеля двор заеджы, што там можна пасядзець, пагрэцца...

Вось толькі сьпяць можа? Не, яшчэ сьвецяцца вокны. Даніла паляпаў. Адчыніў Янкель, пазнаў яго і ветла запрасіў у хату.

Там ня было нікога, толькі на лаўцы спаў нейкі падарожны. Даніла сеў за стол, паклаў галаву на далоні. Слухаў, як ные, сьсе штось у сярэдзіне. Думаць ня думаў, бо ў галаве было пуста, нібы павымецена ўсё. Толькі слухаў, як саднiла сэрца...

Янкель падышоў да яго.

— Можа перакусіш чаго, Даніла?

У голасе спагада чулася. Даніла рукой махануў.

— Нічога не хачу.

Потым, нібы ўспомніўшы штось, схапіў за руку Янкеля.

— Слухай! Можа... выпіць ёсьць што?..

Янкеляў твар у патаёмную ўсьмешку расплыўся.

— Пашукаем...

Даўно ўжо ня піў Даніла. Ня любіў піць. Але цяпер узрадаваўся, што можна выпіць. Мо' палягчэе?..

Ён піў, не закусваючы. Піў чарку за чаркай, але не лягчэла. Нешта ссала, цягнула. Нешта балюча тачыла сэрца.

Потым растала нешта ў сярэдзіне, разьлілося, ахапіла агнём усе грудзі, к горлу падышло, перасела ў ім, аж дыхаць цяжка... Потым сьлёзы з вачэй пакаціліся. Многа сьлёз!.. І жаласна-жаласна стала.

Даніла плакаў, схіліўшы на стол галаву. А як узьняў яе, пачуў, што круціцца.

— П'яны,—падумаў.

І яшчэ піў, каб зусім ап'янець, каб ня помніць нічога. У галаве буйнымі хвалямі віхаўся зялёны туман. У нутры нешта ўздымалася, бурліла, штурхала, рушыла з месца. Хацелася пабегчы, паскакаць, дагнаць кагосьці...

Вылез з-за стала і, хістаючыся, пашоў з хаты. Дзіўна, сьмешна стала, калі Янкель хацеў затрымаць. Ганна то-ж ня пускала. Баяцца... А чаго—нямаведама...

На вуліцы весела. Сьнег гэты, бель бяскрайная... Круціцца ўсё, скача ў шалёным карагодзе... Вецер жартуе. З-за вугла выскачыць, шпургане ў твар ахапкам сьнегу і наўцёкі...

Ну ладна... жартуй, шпургай... Ты-ж малады, вясёлы. Даніла то-ж малады. Ён то-ж жартаваць, гуляць хоча... Ён—разам з ветрам, разам з гэтай разьюшанай бельлю...

Даніла спыніўся ля Ганьніна хаты. Хістаючыся падышоў пад вакно, абапёрся рукамі аб сьцяну.

Агонь яшчэ ёсьць. Ня сьпіць. Во тут яна, блізка... Зусім блізка, у колькіх кроках... Каб пранікнуць праз сьцяну... Тады абняць яе, цалаваць... бо тут-жа яна... во-во, зусім блізка... Яна-ж дужа добрая, ласкавая такая, яна салодка ўмее галубіць... Хіба паляпаць у вакно? Ці згадае—хто?.. Але не, ня варта. Ня трэба. Трэба пайсьці, ня кратаць яе... Няхай! Яны абодва маладыя... няхай...

Ён адштурхнуўся ад сьцяны, пайшоў далей па вуліцы. Куды—ня знаў. Ды ці ня ўсё роўна? Трэба-ж ісьці куды-небудзь...

Як вышаў за горад, у цёмнае поле, спыніўся на момант, азірнуўся.

Цемра. Завіруха. Штурхае гульлівы вецер, рагоча, вочы сьнегам жорсткім, шурпатым запарушвае. Чаго яму трэба? Што ён ісьці не дае?..

Гэты сьнег... Бель гэта... І ў сярэдзіне—то-ж бель, бо ружовае зьнікла. Нічога няма—адна бель...

Але-ж трэба ісьці... Цёмна, заслона перад вачыма—калючая, чорная. За заслону трэба—там сьветла... Далей трэба йсьці...

Ногі вязнуць у сьнягу. Цяжка. А мо' гэта не дарога? Дзе-ж дарога? Чаму ён не па дарозе ідзе? Дарога ці не?.. Трэба пашчупаць, няйначай. Нагой не пазнаеш таго, што рукой.. Толькі нагнуцца і адразу ўбачыш: ці дарога ці не?..

Даніла нагнуўся і—забурыўся. Устаць ня мог.

Ды й навошта ўставаць? Добра так, мякка, прытульна. Галава так прыемна круціцца, у вачох квяцістыя, прыгожыя палосы віхаюцца... Мо' гэта тыя пасы, што ў заводзе колы злучаюць?

А во й Ганулька. Нахілілася з радаснай усьмешкай. Абнімае рукамі мяккімі, прытуляе да сябе, песьціць, галубіць...

Якая яна любая!..

. . . .

Завіруха атуляе, укрывае Данілу пухаваю бельлю. Вецер шалёны хаўтурную песьню сьпявае...

Ноччу

I

Весела ў млыне...

— Тах-тах-тах-тах...—выразна лапоча латак...

— Ж-ж-ж-ж...—працавіта ўтораць яму жорны...

Сьцены дрыжаць. У іх глухім, ледзь чутным дрыжэньні чуецца змаганьне з магутнай сілай...

Усе зыкі тонуць у няўпынным шуме вады на коле. Нейкай адвечнай, бесканцовай і даўно знаёмай песьняй выдае гэты шум. І ўрачыстае жыцьцё і глыбокі спакой чуецца ў гэтай песьні. Пад яе лад душа чалавека то абураецца бадзёрым рухам жыцьця, то засьцілаецца салодка-аксамітавай пялёнкай смутку і пачынае плаўка калыхацца ў зялёным моры ўспамінкаў... І шум вады тады сьмела ўваходзіць у нутро чалавека, пранікае ў самыя патаёмныя куткі і зьліваецца з песьняй душы ў ядыную дзіўную гармонію. Потым ураз вылятае, спуджаны прачнуўшымся розумам і зноў гудзіць здалёк, зноў заве да бурлівага жыцьця.

. . . .

Ледзь дачакаўся Мікіта свайго чароду. Ён ужо блізка што дзесяты раз прыяжджае на млын пасьля таго, як яшчэ тыдзень таму назад прывёз сюды тры апошніх мяшкі збожжа. І нямаведама, адкуль панабралася столькі завозу? Пакуль зьмелеш, дык адпакутуеш так, што век будзеш помніць. Але, дзякуй богу, дачакаўся. Ужо з паўгадзіны, як Мікітава збожжа сыпецца з каша на жорны і адтуль белай, мяккай мукой зьлятае ўніз, якраз у рукі гаспадару. А той спрытна, зграбна, з асаблівым гаспадарскім смакам заграбае яе ў чарпак і беражліва ўсыпае ў мех.

Ну й меле! Не дарма даў пруднiку паўфунта табакi. Яно можна-б было i чвэрткай абыйсьцiся, але—няхай сабе: апошняе млiва, дык шкадаваць ня варта. Затое-ж i пусьцiў, дык у самы раз. Мука—што пух, аж люба заграбаць яе. Але й млын наладзiўся, дый вады, мусiць, досыць: сыпе так, што ледзь справiшся адграбаць.

Мiкiту неяк аж шкода было, што шыбка мелецца. Хацелася, каб як даўжэй цягнулася млiва, здавалася, што ад гэтага прыбавiцца белай, пуховай мучыцы.

Трэба было толькi зiрнуць у гэты час на Мiкiту, на яго шчырую працу, на мiну, з якой ён усыпаў у мех муку, каб адразу згадаць, што дзеецца ў яго сярэдзiне.

А там было сьвята цэлае. У гэты час Мiкiта забыўся абаўсiм-чыста на сьвеце i ўвесь аддаўся пачуцьцю поўнага здаволеньня... Дый як-жа ж! Колькi працы трэба было яму палажыць, колькi гора, трывог перажыць, каб убачыць перад сабой гэтую беленькую мучыцу, гэты пачатак i канец усяго ў жыцьцi селянiна! Дык i ня дзiва, што ён глядзеў на яе, як на сваё роднае дзiцё i з асаблiвай уцехай песьцiў яе сваймi рукамi, загадзя разважаючы, як ён прывязе яе ў двор, паставiць у запеччы i будзе спакойна чакаць вясны...

Сёлета Мiкiту пашанцавала. Урадзiла зусiм добра, i, хаця зямлi ў яго лiчылася ўсяго дзесяцiны са тры, дый няўдоб'я парадкам, а ўсё-ж, як-нi-як, а коп 40 жыта нажаў, ды ярыны—блiзка каля гэтага. Праўда, прышлося трохi адсыпаць у казну, але што-ж зробiш: i гэта трэба. Ды ўсё роўна хапiла пуню паставiць, справiць тое-сёе, а цяпер зьмеле, дык да новага й на спажытак хопiць.

Перад вачмi Мiкiты паплылi прыгожыя, сьветлыя малюнкi будучыны. Ён ужо, як на яву, бачыў сябе заможным гаспадаром, з добра наладжанай гаспадаркай, з поўным сьвiрнам, з цэлым стадам жывёлы...

Марылася яму нешта й зусiм салодкае, аб чым ён неяк ня то сароміўся, ня то баяўся мысьлiць: гэта тое, што можа праз колькi месяцаў дасьць яму яго маладая ненаглядная Арынка...

Па Мікітаваму твару сама сабой пацягнулася давольная ўсьмешка...

— Памажы божа!

Мікіта, здрыгануўшыся, абярнуўся. А бадай ты згарэў! Каго толькі не жадаў пабачыць Мікіта ў гэтую часінку, дык гэта Ягора Даўгога. А ён, як здань якая, стаяў ужо ззаду і ўсьмяхаўся нейкай дурной і разам хітрай усьмешкай. Ой, гэта яго ўсьмешка! І брыдка і жудасна ад яе робіцца. Вочы сабачыя бегаюць па бакох, што мышкі, быццам баяцца сустракацца з чужым поглядам. А вусны неяк хваравіта скрыўлены і быццам гавораць з зларадзтвам:

— Усё знаю, мой міленькі, усё. Усе думкі твае бачу.

Сам даўгі, сутулаваты, галава маленькая. На галаве шапка зухавата закінута на патыліцу, полы кароткага кажушка расхінуты. Стаіць: рукі ў кішэні, ногі расставіўшы. Увесь выгляд дае ўражаньне чалавека, здольнага на ўсякую штуку.

Мікіта заўсёды баяўся Ягора і, як толькі мог, стараўся з ім не спатыкацца. Дый ня толькі Мікіта, а блізка што ўсе добрыя людзі ня надта любілі з ім дзела мець. Пра яго хадзілі ўсялякія чуткі. Казалі, што ён ня спыніцца нават перад тым, каб чалавека загубіць. А што ўкрасьці ці ашукаць каго сярод белага дня, дык пра гэта й гаварыць ня прыходзіцца. І ніякім парадкам ня можна было аслабаніцца ад яго. Яго і забіралі ўжо колькі раз, і судзілі, і ў вастрог садзілі,—усё роўна выкруціцца і праз месяц-другі вернецца ў двор. У жаўнеры былі ўзялі—і адтуль вырабіўся.

Прысутнасьць Ягора нейкім цяжарам лягла на Мікіту. Увесь яго добры настрой ураз разьляцеўся, зьмяніўшыся прыкрай нялоўкасьцю.

Ягор падышоў, пашчупаў муку.

— Мякка. Адно жыта?

— Адно. Тры мяшэчкі наскроб, думаю да новага абыйсьціся.

Вусны міжвольна злажыліся ў нейкую дурную, ліслівую ўсьмешку, аж самому брыдка стала.

— Падатак здаў?

— А толькі надоечы авёс адвёз, бульба яшчэ асталася.

— Бяруць?

— Бяруць.

Ягор пачаў закурываць. Нялоўкасьць павялічвалася. Толькі шум вады мякчыў яе троху, запаўняючы пустату.

— Кажуць, Мікіта, ты пачаў разжывацца патроху? А?

— Якое там! Перабіваюся як-колечы...

— Пуня пудоў у дваццаць увашла?

— Блізка...

— Добры будынак... учора бачыў праяжджаючы...

Мікіту як-бы хто скрабануў за сэрца. Ужо. Ужо людзі пачалі зайздросьціць. Пачалі ўжо лічыць яго дабро. І Ягор нават зацікавіўся. Ой, гэта цікавасьць да дабра не давядзе!

Тымчасам Ягор сказаў яшчэ колькі слоў, пакруціўся каля Мікіты і, усьміхаючыся сваёй звычайнай усьмешкай, узьняўся на другі паверх...

Мікіта зноў астаўся адзін. Адразу ён пачуў вялікае палягчэньне, як-бы яго аслабанілі ад цяжкай ношкі. Рухі яго зноў атрымалі сваю даўнейшую спрытнасьць і акругласьць, а ў галаве зноў паволі заварушыліся думкі аб будучыне. Але думкі гэтыя ня былі ўжо такімі згоднымі і вальготнымі, як раней. Ад сустрэчы з Ягорам засталося на душы нешта смутнае, прыкрае. Нейкая няясная трывога, страх невядома чаго. Гутарка з гэтым чалавекам кранула новыя струны ў душы. Мікіта сьцяміў, што людзі пачынаюць з зайздрасьцю пазіраць на яго жыцьцё, і думка аб гэтым псавала ўсё хараство малюкаў будучыны, дадавала к ім шмат чорнага колеру. Толькі створыць ён у сваім выабражэньні лагодны абраз, як адкульсьці з глыбіні з болем высачыцца кропля гаркаты і разбавіць салодкасьць прыгожых мар... А тут раптам пракоціцца і зусім выразная хваля трывогі, зьвязаная з таёмнай асобай Ягора і дапасьледку папсуе настрой, нават ахвоту адаб'е мысьліць...

II

Як адмалоў Мікіта, было за поўнач. Ён завязаў мяшкі, падвёў к дзьвярам сваю кабылку і ўзьняўся на гару, каб гукнуць каго памагчы мяшкі ўскласьці.

На версе было таксама, як унізе,—прыцемна. Гарэла капцілка. Сьвет ад яе, хмурны і брудны, дрыжаў смутнымі плямамі на бліжэйшых рэчах, зьліваючыся далей у густую цемру. Гэты дрыжачы сьвет, дрыжаньне самога млына і няўпыннае лапатаньне латака—усё гэта злучалася ў адну згодную гармонію.

Каля жорнаў згуртавалася колькі мужчын. Пасярод—стары пруднік з піпкай у зубох сядзеў на мяшку. Ён упёрся вачыма ў зямлю і зважна слухаў гаворку, зрэдка ківаючы кудлатай галавой. Апавядаў штось Ягор, а ўсе слухалі і часад-часу рагаталі ўгодлівым сьмехам.

Мікіта зьвярнуўся да мужчын:

— Браткі, адвярнецеся хто на часінку памагчы мяшкі ўскінуць!

Адазваўся Ягор:

— Ужо едзеш? Ладна, пойдзем. Там і мой мяшок возьмеш. Усё роўна міма ехаць...

Не ўпадабаўся Мікіце гэткі зварот дзела. Не хацелася яму дапамогі Ягоравай. Але нічога ня зробіш: не адмаўляцца-ж.

Зышлі ўніз, усклалі мяшкі на санкі. Мікіта перавязаў воз вяроўкай, сам сеў наверх і ўзяў лейцы.

Шчыра ірванула застоіўшая кабылка, палазы зарыпелі і пасуналіся па гладкай зімовай дарозе. Ягор, хістаючыся на хаду ўзад і ўперад сваёй нязграбнай фігурай, пашоў адзаду.

Пакуль ехалі каля будынкаў, Мікіта нават і не прыкмячаў, што пагода зьмянілася. Праўда, сьнег сыпаўся з неба і досыць часты, а часамі з-за вугла і вецер дзьмухаў сярдзіта, але самае пекла пачалося толькі тады, як праехалі рагатку і апынуліся ў белым, бяскрайным полі. Тады толькі Мікіта ўзьняў каўнер у сваім кажушку і глыбей насунуў шапку, бо сівер не шкадуючы пачаў сьцёбацца проста ў твар цэлымі жменямі жорсткага, халоднага сьнегу.

Усё навокал заслалася сьнегавым туманам, і як ні стараўся Мікіта разглядзець дарогу,—далей дугі нічога ня бачыў. Толькі балюча рэзала вочы злая завіруха... Напасьледак ён папусьціў лейцы, павярнуўся бокам да сустрэчнага ветру і

сеў нярухома, злажыўшы рукі і сагнуўшыся ў крук. Кабылка, адгадваючы дарогу, паўзла ціхім марудным крокам. А адзаду Ягор, таксама сагнуўшыся і сашчапіўшы рукі, тапіўся ў сьнезе і то даганяў, то блізка што зусім хаваўся ў шэрай імгле...

У Мікіты цяпер было пачуцьцё, што ў малога дзіцяці, каторае, туляючыся ад чаго-небудзь, заб'ецца галавой у падушку. Пачуцьцё асобнасьці ад усяго надворнага, ад усяго, што дзеецца навокал, моцнае ўглыбеньне ў самога сябе, нейкае здаволеньне і прыемная сьвядомасьць свайго існаваньня. Мікіта, як перастаў кіраваць, як зьвінуўся ў камок і аддаў сябе на ўладу завірухі, дык адразу й пачуў, што холад, імгла і шум ветру, панаваўшыя вакол, неяк абхінулі яго і захавалі ад усяго-ўсяго, што ёсьць на сьвеце. У душы стварылася становішча, ледзь падобнае да сну, нават думкі абвалакліся лёгкай плёнкай туману...

Толькі, як успамінаў пра Ягора, вяртаўся да яву. Няпрыемна было чуваць яго прысутнасьць адзаду, а найгорш—нялоўка было, што не пазваў сесьці, шкадуючы кабылу. Мо' раззлаваўся?.. Але-ж і сапраўды цяжка! Чатыры мяшкі, сам, ды яшчэ бездарожжа такое.

Уехалі ў лес... Яшчэ вярсты дзьве лесам дый хутар Ягораў, а там недалёчка і Крыніцы, Мікітава вёска.

Лесам было зацішней і дарога лепшая. Кабыла прыбавіла шагу, турбуючыся да цёплага хлеву. Разам і Мікіце захацелася як барджэй дабрацца да хаты. Азалеў увесь дый спалох нейкі апанаваў: Ягора страшна. Яшчэ як толькі выехалі, заварушылася апаска. Сталі ўспамінацца розныя апавяданьні пра Ягоравы чыннасьці, пра яго сьмеласьць і рашымасьць, пра тое, як ён блізка што сярод белага дня рабаваў і губіў людзей, пра тое, як ён з спрытнасьцю д'ябла выкручваўся з самых крытычных становішчаў. І мозг прарэзвала вострая, трывожная думка, што Ягор замысьліў што-небудзь і дзеля гэтага толькі прылучыўся да яго...

Пакуль ехалі полем, гэтая думка разбаўлялася ў агульным пачуцьці Мікіты, пакрывалася агульным уражаньнем завірухі. Цяпер-жа, разам з тым, як ціша і жудасьць лесу абудзілі яго і вярнулі да звычайнага душэўнага становішча, гэ-

тая думка раптам узмацнела да таго, што ўсяго Мікіту агарнула страхам. Страх гэты ўсё рос і пашыраўся і напасьледак дасягнуў таго, што Мікіта ня мог нават абярнуцца назад. Яму ўсё здавалася, што Ягор насьцігае яго, што ён ужо нарыхтаваўся, каб ударыць. Па сьпіне прыкрай хваляй перабягалі мурашкі, а няслухмяныя зубы пачыналі дробна тарабаніць. Душу ахапляла моцнае, пякучае жаданьне хутчэй выбрацца з гэтага страшэннага лесу. А пагнаць кабылу ня важыўся, баючыся, каб ня выявіць перад Ягорам свайго страху.

А ў гэты час дзесь угары па густых макушках хвой бегаў шалёны вецер і, як п'яны мужык сваю жонку, бязьлітасна тармашыў, тузаў і рваў пушныя галіны. Макушкі стагналі і ўздыхалі. Цяжкая пакута, глыбокая скарга чувалася ў іх голасе. І здавалася, што ўгары дзеецца штось таёмнае, вялікае і страшэннае, да чаго з ціхай урачыстай увагай прыслухоўваюцца задумённыя камлі дрэў...

Як выехалі з лесу, Ягор дагнаў Мікіту...

— Паганяй ты!—гукнуў над самым вухам.

Голас яго, зьнецкі спалохаўшы Мікіту, потым супакоіў яго. Мікіта адразу чагось пачуў, што небясьпека мінулася, і адказаў Ягору з павялічанай вясёласьцю:

— Пасьпеем! Недалёчка ўжо...

І, памаўчаўшы, дадаў, перамагаючы вецер:

— Ну і пагодка, няхай-бы яна згарэла!

Хутка цёмнай плямай паказаўся направа ад дарогі Ягораў хутар. Мікіту неспакой узяў. Хутчэй-бы ўжо скінуць гэты няшчасны Ягораў мех, мінуць хутар... Там ужо з спакойным сэрцам спакваля дабраўся-б як і да хаты. От толькі-б пазбыцца гэтай прыкрай, цяжкай прысутнасьці за плячыма страшнога чалавека!

Чым бліжэй пад'яжджалі, тым нецярплівей шморгаў Мікіта лейцамі. Яшчэ колькі часінак—і ўсё будзе добра, усё страшное застанецца адзаду, быццам і ня было яго...

Пад'ехалі... Ягор пашоў адчыніць бакоўку, а Мікіта ўзяўся за мех... Павярнуў, прыладзіў і стаў чакаць Ягора. А той нешта забавіўся: пэўна ў хату зашоўся. Мікіце ўраз прадста-

вілася свая хата разам з жонкай Арынай, смачнай вячэрай і цёплай пасьцельлю. Эх, хутчэй-бы даехаць! Ад нецярпеньня аж нагамі затупаў.

Як ужо добра надакучыла Мікіце чакаць, бакоўка ляпнула, і паказалася фігура Ягора.

— Чаго марудзіў?—гукнуў Мікіта.

Ягор не адказваў... Мо' за ветрам не пачуў?..

— Мусіць, у хату заходзіў?..

Зноў не адказваў... Цяпер ужо напэўна пачуў: блізка... Сунецца моўчкі—роўна, паволі, як таёмная здань...

І тут раптам спалох, востры страшэнны спалох, ня той прыкры і цягучы, што быў у лесе, а балючы, агнявы страх сьмерці—блізкай, немінучай—працяў Мікіту. Ён пачуў, што ў асобе Ягора на яго насоўваецца сама сьмерць—страшная, нялітасьцівая. З кожным крокам Ягора быццам нейкая сіла прыціскала яго да зямлі, адбірала астатнія сілы. Хацеў крыкнуць—ня здолеў: бы язык адняло... Дрыжачы трымаўся за воз і чакаў...

А Ягор ішоў... Роўна, спакойна. Падышоў і ўзьняў руку...

Суха і каротка ляснуў рэвольвэр... Вецер падхапіў зык і разам з сьмяротным гвалтам чалавека захінуў у шэры сьнегавы абрус і аднёс некуды далёка ў неба...

III.

Ня спалася ў гэтую ноч Арыне... Толькі зьвечару заснула трохі, а потым разбудзіла шалёная завіруха... Гудзіць каля вуглоў, стукае ў дзьверы, нібы дабіваючыся ў хату, нецярпліва бразгае ваконнымі шыбамі.

Арына моцна ўкрылася, прытулілася к сьцяне, бы малое дзіцё к матчыным грудзям, і моўчкі слухае.. Слухае зыкі шалёнай завірухі. І, здаецца, чуе яна нейчыя ўрачыстыя, пабедныя сьпевы, нейчыя стогны і скаргі, нейкі д'ябальскі сьмех... Часамі выяўна заплача дзіцё пад вакном, заплача і сьціхне, згінуўшы ў пякельнай чарноце ночы... Часамі чалавечы гоман вылучыцца з мора зыкаў, полаз заскрыпіць, конь засапе... І здасца Арыне, што прыехаў яе Мікіта. Заб'ецца радасьцю сэрца, адразу пачуецца блізасьць любога. Адляціць страх, а

разам з ім адсунуцца кудысь у даль зыкі нягоды, згубяць сваю жыцьцёвасьць і яскравасьць. Узварухнецца Арына, узды-мецца на ложку і прыслухаецца к начы, шукаючы яшчэ знаё-мых, жаданых зыкаў, каб пайсьці адчыніць свайму гаспадару...

Дарма! Толькі плача і сьмяецца ночная цемра. Воблік Мікіты адлятае кудысь далёка і смутнее, акружаны сьнегавой хмарай. А завіруха зноў падыходзіць, зноў завінаецца каля вуглоў, зноў ахапляе і напаўняе сэрца страхам і жудасьцю. Арына кутаецца ў коўдру і прыціскаецца к сьцяне ўсім сваім дрыжачым целам...

К раньню заснула Арына. Дый то ня сон быў, а так ней-кае забыцьцё. І ў сьне Арына перажывала ўсё тое, што й на яву. Таксама гудзела нягода, толькі прымала яна нейкія вы-разныя формы, зьвінаючыся ў страшэнную здань, якая на-соўвалася і пагражала... Спалох і жудасьць прыкрай хваляй перабягалі па целу. А Мікіта кожную часінку пад'яжджаў к двару. Пад'едзе—і зноў нейкай сілай аднясецца далёка назад... Зноў пад'едзе— і зноў аднясецца... І хочацца Арыне затрымаць яго, імкнецца яна да яго, а страшэнная здань стаіць на дарозе, расставіўшы рукі, і сьмяецца... Строіць страшэнную міну...

Як прачнулася Арына, па хаце ўжо расплыўся бледны сьвет раньня. На дварэ сьціхла. Пасьля ночнага шуму гэтая ціш здавалася нават нязвычайнай, вялікшай, чымся заўсёды. Быццам адпачывае ўсё чыста ад шалёных ночных скокаў...

Дзённы сьвет адразу адагнаў ад Арыны ўсе ночныя ма-ры і вярнуў яе да звычайнага гаспадарчага настрою. Апра-нуўшыся, яна зараз-жа пачала затапліваць печку, сьпяшаючы-ся, каб барджэй скончыць і пайсьці на зьмену Мікіце.

Сягоньня ізноў не змалоў. Божухна-бацюхна! Што гэта за парадкі! Цэлы тыдзень бегае, як сабака. Чакае-чакае. Учо-ра, ад'яжджаючы, казаў, што ўжо канешне зьмеле, аж вось як змалоў. Але хутчэй трэба спраўляцца: можа яму й адвяр-нуцца нельга, каб пасьнедаць.

Арына вытапіла печку, дала скаціне і, апрануўшы ста-рэнькі кажушок, пабегла на млын...

. . . .

Мікітаву кабылку знашлі на той бок места... Хвёдар Куксянок ішоў з вакзалу пасьля дэяжурства і ўбачыў яе ў баку ад дарогі ў хмызьняку. Паглядзеў спачатку навокал, ці ня відаць гаспадара, гукнуў разы са два, а потым сеў ды паехаў... Падумаў, што зьбегла з млына, а як з Мікітам жыў добра, то й рашыў адвесьці яму кабылу.

На млыне ня было ўжо нікога. Вада сышла, і сяляне разышліся па дварох.

— Ага! Пашоў, значыцца, дамоў: думае—да дому ўцякла,—сказаў сам сабе Хвёдар і ўвайшоў у маленькую прудні-каву хатку, што стаяла поплеч з млыном.

Пруднік сядзеў на лаве і плёў лапаць. Каля печы бразгала качэргамі яго старая жонка. Апрача іх, у хаце сядзеў яшчэ нейкі незнаёмы мужчына і пыхаў піпкай. У хаце было цёпла і дымна.

Хвёдар увашоў, прывітаўся і стаў закурваць.

— Што гэта,—адазваўся да яго пруднік:—у панядзелак змалоў, а сёньня зноў прыехаў? Хаця-б млына пашкадаваў.

— Хіба толькі з млівам сюды заяжджацца можна? А мо' я ў госьці к табе прыехаў.

— У госьці... Хм...

— Мікіта змалоў, ці не?

— Які Мікіта?..

— Што ты Мікіты нашага ня знаеш? Міхальчонак.

— А... Змалоў... Яшчэ ўчора зьвечару... А што?..

— Ды вось кабылу ягоную знашоў на дарозе... Зьбегла, мусіць... Аж там за местам у хмызьняку па сьнягу блыталася...

Пруднік узьняў галаву.

— З возам?

— Ды не, парожняя...

— Парожняя? Дык як-жа ж гэта?..

— А што?

— Хіба з двара ўцякла, бо адсюль ён з возам паехаў. Як змалоў, дык і забраўся адразу.

— Вось дык Мікіта!.. Пэўна з Арынай сваёй доўга вітаўся, што кабылу з двара пусьціў.

І Хвёдар весела зарагатаў.

Закурыў яшчэ раз ды і ўзяўся за шапку.

— Э, пачакай,—нібы ўспомніўшы штось, затрымаў яго праднік:—Ён-жа ж, ведаеш, з гэтым забойцам паехаў, з Ягорам Даўгім... Каб ня здарылася з ім чаго часам?..

Пруднік павёў па ўсіх сваім поглядам, у якім чыталася:— Ага, гэтага вы не падумалі!—і спыніўся на незнаёмым мужчыне... Той пачуў патрэбнасьць адказаць і гукнуў няшчырым тонам:

— Так.. Ад гэтага ўсяго можна дачакацца.

— Ну, добра. Адно з двух: або Ягор забіў, або... жонка зацалавала... Бывайце здаровы!

І Хвёдар пашоў з хаты. А за ім пруднік.

— Хутчэй-жа едзь, ды калі што—зьбірай народ ды проста да яго па сьвежаму сьледу.

— Добра, добра!—крыкнуў Хвёдар, ускочыў у санкі і паехаў.

Хаця ён і не паказаў віду, але сам надта ўстурбаваўся, бо добра знаў Мікіту і знаў, што ён ня кіне каня абы-як. Пэўна, здарылася што... І Хвёдар шыбчэй пагнаў кабылу.

Толькі выехаў ён за места, як спаткаў Арыну—Мікітаву жонку.

. . . .

Арына адразу пазнала сваю кабылу і міжвольна прыбавіла шагу. Ахапіла радасьць і жаданьне хутчэйшай сустрэчы... Але як прыкмеціла, што ўпоражні едзе Мікіта, крыху пасмутнела; а як убачыла, што гэта зусім ня Мікіта, нават спынілася, задзіўленая і спалоханая. У прадчуваньні чагось нядобрага сэрца закалацілася ў грудзёх, як злоўленая птушка.

Стрэліся.

— Мікіта дома?—яшчэ здалёку запытаўся Хвёдар.

— Не,—адказала Арына. А ў самой аж дыхаць заняло.

— Ну, дык сядай хутчэй ды паедзем да вёскі: нешта благое здарылася...

Востры, агнявы жаль сьціснуў Арыніны грудзі. Неяк разам мiганула перад вачыма ўсё добрае, прыгожае, што было ў жыцьці. Міганула і здалося навекі загубленым. Пуста стала ў сярэдзіне...

Села на санкі, нічога не разумеючы і, як малое дзіцё, слухаючы Хвёдара. Махінальна ўхапілася рукамі за розвалі, як ірванула пад Хвёдаравай пугай кабыла, і сядзела, бы няпрытомная, упёршыся вачмі ў белую даль... Так і ехала да самай вёскі і толькі, як убачыла жоўтыя вакеніцы свае хаткі—пачула, як нясьмела, быццам пужаючыся, стала ўздымацца з самага дна душы ружовая хмурыначка няяснай надзеі...

Нявыразная, неасазнаная, без аніякіх форм—яна радзілася ў сэрцы, каб хаця трохі падтрымаць агоньчык жыцьця, каб хаця трохі працягнуць яго абарваную нітку...

І Арына ахамянулася... Сьвядомасьць вярнулася да яе, а разам з ёй—маланкай асьвяцілася ўсё, што толькі што здарылася, і, як сярпом, разагнула па сэрцу страшэннай праўдай...

Загаласіла баба на ўсю вёску...

IV

Ня лёгка ўдалося Хвёдару ўзварушыць сялян. Ён і прасіў, і маліў, і лаяўся, і пагражаў—нічога не памагала. Вядома, нікому не хацелася залазіць у гэтую гісторыю, бо чапацца з Ягорам было ня надта прыемна. І кожны—ці тым, ці другім адгаварваўся, каб ня йсьці за панятога. Толькі як пільна ўзяўся вясковы старшыня ды яшчэ з маладых хто-колечы прылучыўся—згадзіліся мужыкі і цэлай грамадой пасунуліся к Ягораваму хутару, а хлапца Міхалку паслалі ў воласьць.

Ідучы гаманілі. Успаміналі ўсе благія чыннасьці Ягоравы і ўсё болей і болей загараліся злосьцю і рашымасьцю раз назаўсёды кончыць з гэтым злодзеем. Што Мікіту спарадчыў Ягор—у гэтым аніхто не сумняваўся, але што спыняла ўсіх, дык гэта добра вядомая хітрасьць Ягорава. Напэўна, ужо ён абрабіў усё дзела гладка і схаваў канцы ў ваду. Цяпер мо' сядзіць спакойна ды сьмяецца ім насустрэчу. І ўсе дзівіліся яго сьмеласьці, адчайнасьці. Гэта-ж трэба: сеў пры ўсіх і паехаў, а тады... Не, хіба сам чорт толькі мог рашыцца на гэткую штуку!

Так разважалі ідучы сяляне і, разам з непамернай злосьцю на забойцу, у іх раджалася апаска, што дарма толькі сходзяць, што пасьмяецца толькі над імі Ягор. Сьлядоў пакуль што ня-

ма ніякіх. Кабылу знашлі дзесь аж за местам, а што з млыну разам паехаў—дык гэтага яшчэ мала.

Ягора дома ня было. Жонка яго—высокая худая кабеціна—сказала, што пашоў на места. Калі вернецца—ня ведае. Мужыкі пастаялі, пакурылі, перакінуліся парай слоў—і ня ведалі, што рабіць. На іх зьдзіўлена пазіралі з пяколку Ягоравы дзеці—хлопчык з дзяўчынкай,—а на печы недавольна нешта марматала старая матка. Сама гаспадыня, быццам і не прыкмячаючы нічога, сядзела на лаве і круціла верацяно.

Пастаяўшы трохі ў парозе і пашаптаўшыся, мужыкі вышлі на двор. З апушчанымі галовамі пачалі хадзіць па двару, вакол хаты. Абхадзілі—не знашлі нічога. Пастаялі на дварэ, параіліся, што рабіць. Ня прыдумалі нічога і пашлі за вароты к гасьцінцу. Там да самай дарогі толькі й відаць было тых сьлядоў, што самі яны нарабілі. Усё было завеена, пахавана пад пялёнкай сьвежага сьнегу...

Сорамна і крыўдна рабілася... А злосьць усё расла. І найгорш было тое, што не на кім было спагнаць гэтую злосьць. Як на зло, і жонка Ягорава—хоць-бы слаўцом кранула: маўчыць, нібы-то ня бачыць нічога й не разумее.

Ужо ладзіліся вярнуцца ў двор сяляне, як Пятрок Маркаў, што пільней за ўсіх прыглядаўся да зямлі, закрычаў:

— Э! Хадзіце хутчэй сюды!..

Усе акружылі Пётру. Там, дзе павінна была быць зваротка з гасьцінцу на Ягораў двор, ветрам здула сьнег і з-пад яго паказваўся невялічкі кавалачак старой дарогі, на якім чырванела колькі ледзь прыкметных крывавых кропель...

Замоўклі адразу сяляне, пачуўшы блізасьць крывавага месца... І моўчкі глядзелі, як Пятрок кійком раскалупваў сьнег, з-пад каторага ўсё больш і больш паказвалася сьвежай чырвонай крыві...

Потым загаманілі сяляне. Гэта ўжо быў ня той нясьмелы гоман, што чуваўся за часінку перад тым. У гэтым магутным гомане чувалася помста, помста ня толькі за Мікіту, а за ўсё, што перацярпелі ад гэтага паганага чалавека...

Цяпер гуртам ізноў пасыпалі ў хату. Падступілі к Ягоравай жонцы. Хвёдар перад усімі.

— Што з Мікітам зрабілі?..

— З Мікітам? З якім Мікітам?

— А! Ня ведаеш! Нечага нявінёнтка корчыць! Годзе ўжо вам кроў нашу піць! Гавары, дзе Мікіту дзелі?

— Да-душы нічога ня знаю. Каб мне так сонца ня ўбачыць. Каб мае дзеткі так жывыя былі, як нічога ня чула й ня бачыла.

І пашла клясьціся. Яе тонкі скавытлівы голас, як пугай, праразаў густую грамаду мужчынскіх гукаў. Дзеці пачалі плакаць.

А мужыкі не адступалі. Павялі туды, дзе чырвоная кроў сьведчыла аб страшэннай дзеі.

Зьбялела баба, здрыганулася, як убачыла кроў. Быццам нейкая сіла таўхала яе ад таго месца. Адвярнулася, глядзела ў бок і ўсё лапатала:

— Да-душы нічога ня ведаю. Можа скаціна скалечылася ці што якое. Мала хто па гасьцінцу езьдзіць. Якое наша дзела. І пашла, і пашла.

Мужыкі сьперш наступалі на яе, крычалі, пагражалі, нават біць рыхтаваліся, а потым убачылі, што не даб'ешся ад яе аніякага толку, толькі дарма час патраціш.

— Ды на якое ліха яна нам здалася!—сказаў Лявон:— Што нам за карысьць—з бабай вазіцца. Усё роўна—дзела яснае. Трэба цяпер яшчэ каму ў воласьць пабегчы, пазваць міліцыю... дый заарыштаваць яго тут на месцы.

Лявон лічыўся чалавекам разумным і к яго голасу заўсёды прыслухваліся сяляне. Зараз-жа ўсе пакінулі бабу і сталі радзіцца, што рабіць далей.

Пятрок не згаджаўся з Лявонам.

— Эт, міліцыя,—гаварыў ён:—ведаем мы гэтую міліцыю! Так табе яна й кінецца. Мо' ён раней за нас ужо пабыў там дый падмазаў, дзе трэба. Міліцыя... Як на мой розум—пачакаць яго тутака ды паказаць яму такую міліцыю, каб век помніў!

— Кінь плявузгаць!—перапыніў Лявон:—Гэткім парадкам ты пападзеш сам у такую кашу, што ня надта скора вывернешся. А што міліцыя? Дык хіба мы ня знойдзем на яе ўла-

ды? Трэба толькі самым узяцца за гэта, дык тагды—хочаш ня хочаш, а будзеш рабіць так, як па закону паложана. Сьляды пэўныя—чаго-ж тут яшчэ.

Сяляне пачалі спрачацца. Адны прылучыліся да Лявона і вымагалі таго, каб зараз-жа паведаміць міліцыю і перадаць справу ў рукі ўлады; другія, больш гарачыя, праглісся папрабаваць моц сваіх кулакоў, паквітацца з Ягорам сваім парадкам...

Нямаведама, чым-бы кончылася спрэчка сялян, каб адно нечаканае здарэньне не падмацавала Лявонаву старану.

Якраз у самы разгар спрэчкі прыбег Хвёдараў брат Ігнатка і прынёс на першы погляд зусім глупасную рэч—старэнькую паркалёвую хусьцінку. Знашоў ён яе, як выявілася з яго апавяданьня, на Мікітавых санках у саломе... А бабы ў адзін голас сказалі, што не адзін раз яны бачылі яе ў Ягоравай жонкі. Хусьцінка была задзелана ў крыві.

— Гэта ён завязаў, пэўна, каб кроў не цякла, слядоў каб не засталося. Што-ж ён зрабіў з ім, злодзей?

І мужыкі пачалі рабіць дагадкі аб тым, што адбылося ў гэтую ноч. Аднак цяпер ужо ўсе згадзіліся з прапановай Лявона, бо пэўныя былі, што цяпер ужо ня выкруціцца Ягор, куды-б ён ні кінуўся. Толькі пастанавілі пакінуць у Ягоравай хаце колькі чалавек, каб затрымалі Ягора, як прыдзе, і ня пускалі нікуды да прыезду міліцыі.

Народ разышоўся. Асталіся толькі тры мужчыны з Пятраком на чале.

Цераз якіх паўгадзіны прышоў і Ягор. Па сьлядох, што нарабілі сяляне вакол хаты, ён пэўна адразу згадаў у чым справа. Увашоў у хату, прывітаўся і сеў на лаве.

Адразу нешта цяжкое павісла ў паветры. Хаця гаварылі аб самых звычайных рэчах, але галасы зычэлі неяк глуха, сур'ёзна і ўважна. Чувалася, што пад звычайнымі словамі хаваюцца зусім нязвычайныя думкі, што ў кожнай галаве ў гэты час ідзе свая асобная ўпартая работа, ня маючая аніякага зьвязку з тэмамі гутаркі. Твары сялян былі сур'ёзныя, нават урачыстыя трохі, па твару Ягора поўзала яго звычайная ўсьмешка.

Пасядзеўшы трохі і пагаманіўшы, Ягор узьняўся.

— Ну, вы сядзіце, грэйцеся, а мне трэба схадзіць у вадно месца.

Пятрок загарадзіў дарогу.

— Не, пачакай...

Сказаў гэта спакойна і ціха, нават цішэй, чымся гаварыў дагэтуль. Але ў ціхім голасе чувалася моцнае абурэньне. Чувалася й тое, што Пятрок сумысьля дадае троху драматызму ў свае дзеяньні, што ён троху «грае ролю» і што яму гэта надта падабаецца.

— Пусьці!—таксама ціха гукнуў Ягор.

— Ня пушчу!..

— Пусьці, табе кажу!—загвалтаваў Ягор.

— Супакойся. Сядзь, пасядзі!

— А гэтага ня хочаш?

У руцэ заблішчэў рэвальвэр... Пятрок перш здрыгануўся, потым пастаяў трохі, гледзячы проста ў твар Ягору, адышоўся і сеў на лаве.

— Добра!.. Усё роўна—дарога табе адна!

— Пабачым!—сказаў Ягор і счэз за дзьвярыма...

Выбегшы з хаты, Ягор пашыбаваў у воласьць, каб папярэдзіць небясьпеку, але на паўдарозе спаткаўся з міліцыяй, якая яго і заарыштавала...

. . . .

Уся акруга вольна ўздыхнула, як пранесьліся чуткі аб тым, што забралі Ягора... Некаторыя, праўда, і каркалі, што хутка выкруціцца і вернецца на гора добрым людзям, але крынічане казалі, што зробяць усё, што толькі магчыма, а Ягора захаваюць туды, куды трэба...

А Мікіту цераз тыдзень знашлі з прастрэленай галавой у рове, недалёка ад таго месца, дзе Хвёдар злавіў яго кабылу.

У Саўках

I

У Саўках чорная, густая, што дзёгаць, ноч распаўзлася па хмызьняку. Заляпіла ўсе шчылінкі, усё ў адну цемру зьліла. Равы патуліліся, схаваліся ў воўне арэшніку. Нешта ў сабе затаілі—таёмнае, страшнае і ждуць-падсьцерагаюць, гатовыя праглынуць у сваё чорна-аксамітавае нутро. Маўчаць... Ды і ўсё навакол маўчыць у нейкім чакаючым напружаньні. Быццам во-во нешта здарыцца—дзікае, страшэннае...

Далёка-далёка, на колькі верст цягнуцца бяздонныя праровы-равы. Папарэзалі яны туды і сюды шырокае ўзгор'е. Быццам волат-асілак праехаў з сахой вялізарнай і глыбокія раны парабіў у целе зямлі. Раны зарасьлі хмызьняком—поўсьцю, але такімі-ж глыбокімі засталіся...

Страшна ноччу ў Саўках. Узгоркі, абрывы жывымі становяцца, сочаць вачыма чорнымі... Быццам з пагрозай гавораць:—А ну-тка, увайдзі!.. І мала хто адважыцца ў нетры пайсьці, як цяжка заляжа ў равы хмурная ноч...

Ціха ў Саўках... Але зыкі чуваць... Ціхія зыкі-шэпты. Саўкі шэпчуць скрыдламі птушак-начніц, цікуючым хрустам сухіх ветак пад лапамі дзікіх зьвяроў...

. . . .

У самай глушы, там, куды вока людзкое не загляне ніколі, сумна-дрыготны бляск прашчупвае цёмныя веткі. Вогнішча... Людзі навакол... На тварах іх вогнішча грае дрыжачымі плямамі. Воддаль, ахварбованыя ў жоўта-чырвонае, галіны схілілі галоўкі і слухаюць... А за імі—цемра-жудасьць...

Іх пяцёра... Адцятых ад усяго сьвету. Уцяклі, вырваліся з кіпучага мора жыцьця. Ад іх адракалося жыцьцё,—і яны ад яго адракліся. У Саўках знашлі сабе схову.

Дзеці зямлі. Ад свае вёскі таксама адарваліся. Перш была сувязь: хлопцы прыходзілі, нават дзяўчаты часамі заблуджвалі. Апавядалі, што дзеецца там. Есьці насілі даволі. Саломы на будку, таго-сяго.

А потым усё слабей ды слабей сувязь трымалася. Нешта расло паміж тымі і гэтымі... Нейкая сьцяна. Асабліва, як маладыя пашлі. Тыя сюды схавацца не адважыліся, пашлі ваяваць. І цяпер—як адвярнула ўсю вёску...

Ужо з тыдзень, як ня было нікагутка. Два дні ўжо, як есьці няма чаго. Пяклі грыбы, ягады зьбіралі, але ўсё ў жываце нешта сьсе, нешта цягне...

Цяпер—хто ляжыць, хто сядзіць вакол вогнішча, і кожны думае сваю думку асобную. Маўчаць, а ў кожнага з вачэй глядзіць пытаньне, рашуча паўстаўшае:

— Што далей?..

Грышка маўчанку парушыў...

— Ну што, хлопцы, прызаўнылі? Га?.. Дрэнна, кажаце? Што, Смоўж, нос павесіў?..

Смоўж, або Зьмітра Кандратаў, павярнуў ад сьвету ў цень свой твар. Не сказаў нічога.

— Во што, хлопцы! Трэба думаць. Ці тое, ці другое. Ня здыхаць-жа...

Сьцёпка ўзьняў галаву...

— Жраць хочацца. Здаецца, вала-б зьеў... Вунь Смоўж, халера на яго, яўляцца ўжо надумаў... Га, Смоўж?..

Невядома, хто з іх падумаў аб гэтым: ці Сьцёпка, ці Смоўж. Мусіць, у абодвух думка гэта лунала.

Смоўж і не зварухнуўся—быццам і не да яго казалася. А Грышка-завадатай пачуў хістаньне сярод сябрукоў. Каб зьністожыць яго, гукнуў бадзёра-пагрозна:

— Я яго гэтак яўлюся, што не пазнае!

Аднак, усе маўчалі. Грышка зьмяніў тон...

— Аб тым, што яўляцца, і гаварыць ня варта. Нашто-б тады і ўцякаць было! Не, ужо, як на мяне, дык калі зрабіў што—не вярні назад. Ды што там? Бачыш ты: не паелі дзень, гора якое... А там што, пірагамі-б цябе кармілі? Чулі, якое жыцьцё там...

— Ды гэта глупства... Яўляцца, яўляцца... Хто гэта захоча яўляцца? Турмы ня бачылі? Вось жраць няма чаго. З вёскі не нясуць, баяцца, мусіць.

— Не баяцца, а што ім за ахвота дармаедаў карміць? Пашлі во маладыя, думаюць—і гэтыя могуць служыць, нечага лайдачыць.

— Ну, дык ідзі, чаго ты...

— Ды я не аб тое...

Грышка рашуча прамовіў:

— Во што, братцы! Бацькі карміць ня хочуць—пражывем і бяз іх. На работу станем!

— На якую?

— На якую?.. А на такую, на якой за раз можна зарабіць столькі, колькі на іншай за год не заробіш...

Зразумелі хлопцы. Быццам засароміліся, пахілілі галовы. Адзін на аднаго не глядзелі...

— Што замаўчалі? Спалохаліся? Страшна?

Зноў маўчалі... Потым азваўся адзін:

— Чорт яго... Каб было з чым... Голымі рукамі...

— Чаго? Адна ёсьць стрэльба... Сьцёпка да сваіх дабярэцца, двухстволку возьме.

Грышка з чаканьнем углядаўся ў твары хлапцоў.

Сьцёпка ўдарыў Смаўжа па сьпіне.

— Як, Смоўж, га? Пойдзем на паляваньне?

— Усё роўна...

Сказаў, а ў самога нутро халадзела. Бегчы адсюль, уцячы захацелася. Нялюбай, страшэннай здалася кампанія хлапцоў. Жудасьць душу ахінула. Эх, і нашто ён прышоў сюды? Нашто паддаўся спакусе?

А хлопцы памалу разварушыліся. Іх захапілі новыя пляны. Вочы жвава блішчэлі, як гаварылі, згаварваліся... Пасталі вакол вогнішча, асьвятлёныя чырвоным, дрыжачым бляскам. Як здані якія...

Доўга яны гаманілі, доўга парушалі глыбокую ціш, панаваўшую ў Саўках...

І згаварыліся...

II

Праз Саўкі прабягала дарога. Кулялася ў равы, узьбягала на ўзгоркі... То тулялася па хмызьняку, то вясёла, адкрыта ўсьмяхалася жоўтаю пакручастаю стужкаю.

Было адно месца, дзе дарога шпарка зьбягала па крутому скелзу. З аднаго боку—гара, абросшая густым хмызьняком, з другога—глыбокая прорва. Небясьпечнае месца. Дарога вузенькая—толькі калёсам праехаць. Угару яшчэ нішто, а во ўніз—глядзі ды глядзі. Добра, калі конь стрымае, не пабяжыць, а то—беражыся! Троху-троху—і пакоцішся.

У гэтым месцы хлопцы заселі. Праслухалі, што з гораду валасны будзе ехаць з грашыма. Рашылі пераняць тут...

Смоўж, што мышанёнак, прытуліўся ў кустох ля дарогі. Яго абавязак ня трудны: як будзе спускацца, зьнецікі выскачыць, спудзіць каня, каб у бок ірвануўся. Дарога вузенькая—напэўна пакоціцца ўніз. А там ужо хлопцы чакаюць—канчаць.

Доўга ўжо ждуць. Сонца хіліцца пачало к захаду. Цені пацягнуліся даўгія, даўгія... На кусты, на траву пачала класьціся пазалота...

А яго ўсё няма...

Смоўж ляжыць дагары на зямлі. Скрозь галіны алешніку глядзіць у далёкае неба блакітнае і думае шчырую думу. Яму ўспамінаецца ўсё, што пержыў ён у вапошні час. Як яго бралі ў жаўнеры, як не хацелася яму разлучацца з роднай вёскай, з роднымі людзьмі, як ён аж плакаў, ад'яжджаючы ў войска. А там—жыцьцё цяжкае, жорсткае... Колькі ён сьлёз папаліў, колькі ночак ня спаў—усё думаў аб роднай краіне. З Сьцёпкам сышоўся. Бывала, чуць вольная часінка—усё гаварылі, успаміналі... Той і пабегчы яго падбухторыў.

Ой, як хацелася да хаты! Смоўж і ня думаў тады, ці добра, ці дрэнна ён робіць; ня думаў аб тым, што можа быць у канцы. Толькі-б да хаты...

Вось і прыбеглі. Нядоўга дома жыць прышлося. Небясьпечна было заставацца ў вёсцы. У Саўкі пашлі. З Грышкам злучыліся, яшчэ два хлапцы прысталі. Сьперш нішто было. Нічога не рабілі, гулялі, дурэлі, апавядалі адзін аднаму пра

свае вандроўкі. Хлопцы прыходзілі з вёскі—яшчэ весялей было.

А потым іначай пашло. Адзін аднаму надакучылі, жыць пявоўчаму ў лесе абрыдла. Дый без работы мутарна неяк. Так захацелася жыць, як усе, акунуцца ў жыцьцё з галавой.

З вёскі пашлі маладыя. Некаму стала й прыходзіць. Зусім забылася на іх вёска. Голад пачаўся. І ўсё цяжэй на душы рабілася. Чуў Смоўж, што ня вытрывае.

І вось... урэшце...

Не, не чакаў гэтага Смоўж. Не хацеў, баяўся. Натура яго не згаджалася з гэтым. Але штось прымушала згаджацца і рабіць. Хто яго ведае? Ці сябрукоў ён баяўся, ці слабасьці сваёй сароміўся. Але вось ляжаў і чакаў, гатовы на страшэннае дзела.

. . . .

Здалёк затарабаніла каламажка... Сэрца ў Смаўжа закалацілася моцна, балюча. Быццам яго хто ціснуў, трымаў, а яно вырывалася... Думкі зьмяшаліся, як віхор, закруціліся... Міганулі сябрукі—далёкімі, чужымі здаліся... Двор праляцеў і чагось асабліва выразна прадставілася сястрыца Ганулля...

Бліжэй, усё бліжэй... Вось угары і конь паказаўся... За ім каламажка, у ёй нейкі ў чорным... Ён!..

Ці зьлезе, ці не?.. Калі зьлезе—ня трэба тады: усё роўна нічога ня выйдзе... О, каб ды зьлез!..

Не... Толькі накруціў лейцы на рукі... Едзе, спускаецца... Яшчэ хвілінка адна...

Міжвольна Смоўж зірнуў на каня. Конік напружыўся, трымае—як мага... У вачох гэткая шчырасьць, стараннасьць, апаска... Смоўж успомніў свайго Палавога... Шкода да болю стала канька...

Ужо наяжджае... Яшчэ колькі крокаў...

Смоўж кіпцямі ўпіўся ў глебу...

Вось ужо тут... ужо трэба... ужо час...

. . . .

Не... Не здалеў...

Конік, праехаўшы самую строму, сьмела пабег. Весела заляскатала каламажка... Усё далей і далей...

Смоўж схамянуўся... Што гэта? Як гэта так? Што цяпер будзе? Ці гэта добра, ці блага? Хлопцы... Яны што... Біць будуць пэўна... Прагоняць...

Блізка пачуліся галасы. Смоўж, як няпрытомны, кінуўся ў хмызьняк, убіўся ў самы вялізны і густы куст і прытуліўся да зямлі, што зайчык. Усё яго цела траслося, як у ліхаманцы. У галаве білася адна думка: каб скарэй, каб скарэй... І ўся істота яго ў гэты момант была працята адным жаданьнем: каб скарэй пашлі хлопцы!

А хлопцы гукалі, шукалі, лаяліся, пагражалі. Урэшце, Грышка сказаў:

— Уцёк, трасца яго матары. Ну, добра; трапіць ён калінебудзь нам у рукі... Пойдзем, хлопцы!

Чароўнай музыкай празычэлі ў вушох Смаўжа крокі пашоўшых. Счакаўшы колькі хвілін, ён асьцярожна вылез з куста і пачаў прабірацца па хмызьняку. Шпарка, пасьпешна.

Дух занімала, сэрца зрывалася, а ў галаве, як кляўцом, біла:

— У горад... у войска... Няхай будзе, што будзе. Турма, дык турма. Абы да людзей, абы жыць так, як людзі, а ня туляцца, што воўк, па лясох...

А над Саўкамі ноч свае скрыдлы ўжо раскідала, усё ахінала ў таёмную цемру...

Чаплюк

Дружна жыла наша комуна. І весела. Бывала, ці добра, ці дрэнна, ці ёсьць чым пазатыкаць назольлівыя жываты, ці няма,—усё роўна сьмех, песьні, жарты нязводна панавалі ў нашай хацёнцы.

Стаяла нас у аднаго селяніна роўна пяць чалавек. Цесна было. Вядома ўжо, якія раскошныя пакоі ў нашага селяніна, ды к таму яшчэ незаможнага. І ў сэнсе «продуктыўнасьці»—таксама кепска... Паёк... А каб ад гаспадара што—ні. Ды куды-ж там: пакармі гэткую плойму раз-другі, дык і сам бяз хлеба астанешся.

Але ў нас быў надта добры звычай: ніколі ня траціць прысутнасьці духу. І жыцьцёвыя нягоды толькі давалі нам багаты матар'ял да бесканцовых гутарак, жартаў. Як прыдзе, бывала, ноч, паляжам упокат на падлозе—усю хату засьцелем—і давай гарэзаваць. Ужо пеўні недзе ратунку пракрычаць, ужо гаспадар разоў дваццаць перавернецца, лежачы на печы і, пэўна, на ўсе чатыры бакі лаючы ў думках сваіх кватарантаў,—а мы ўсё сваё...

Адно, другое, трэцяе—тэмы мяняюцца, пралятаюць, як матылькі ўлетку... І ўсё сьмешнае, усё вострае, ёмкае, усё такое, што наскрозь працінае.

Весела было... І калі на дзела станавіліся, таксама ня тужылі. Умелі з работы пацеху рабіць.

Быў у нас Чаплюк... З аблічча нічога цікавага: маленькі, хударлявы, няпрыгожы, нос непамерна вялікі, губы тоўстыя... А дзіўны быў хлопец!

У нашай часьці ён быў самым старым чырвонаармейцам. Ад самага фармаваньня часьці ён як трапіў у яе, дык увесь час безадлучна і служыў у ёй. На яго памяці колькі камандзі-

раў, камісараў перабыло, склад чырвонаармейцаў зусім зьмяніўся, а ён нязьменна аставаўся на сваім месцы.

Быў ён сакратаром ячэйкі. І трудна было адзначыць: ці добры ён сакратар, ці благі? Абавязкі свае спаўняў шчыра, нават залішне шчыра. Бывала, як прыдзе час справаздачы, як надыйдзе дзела да ўсякіх «формаў» ды «блянкаў»—бяда! Ад кампаніі адаб'ецца, забудзецца аба ўсім-чыста на сьвеце і сядзіць. Строчыць. Колькі ён, бывала, паперы перапсуе, колькі чарніла паразьлівае! А сам запэцкаецца ўвесь, ускалмачыцца—зірнуць страшна.

У гэткую пару звычайна ўся комуна наша неяк цішэла. Спачатку, бывала, пасьмяёмся троху над нашым «пісарам», пажартуем, а потым кінем яго, займёмся кожны ў адзіночку сваім дзелам—няхай працуе! Зналі, што йначай ня можа наш Чаплюк.

А цяжка-ткі давалася Чаплюку пісарская справа. Яно й ня дзіва: бадай толькі ў арміі ён і пісаць добра навучыўся. Проста ад станка з заводу пашоў ён бараніць Саветы.

Ну, затое-ж і аджывала наша комуна, як вялізным пакетам скідаўся з Чаплюка цяжар месяцовай адчотнасьці! Тады Чаплюк—не пазнаць—мяняўся. Трудна было даць веры, што гэта той самы пісака, што толькі што з натугай выседжваў за сталом страшэнныя, вялізныя «формы».

Дый наогул Чаплюк неяк дужа ўмеў мяняцца. У яго было два аблічча: адно, калі можна так назваць,—«афіцыйнае», а другое—«сяброўскае». Першае зьяўлялася тады, калі Чаплюк быў заняты сур'ёзнай справай або як сароміўся. А сароміўся ён часта. Досыць было зьявіцца ў нашай комуне якому-небудзь новаму чалавеку, як Чаплюк, што смоўж, убіраўся ў сваю шкарлупу і выстаўляў напаказ толькі свае наіўна-сур'ёзныя вочы ды важна напружаны выраз цьмянага твару.

Затое, калі аставаўся ён сярод сваіх блізкіх сябрукоў (а гэткімі былі ўся вайсковая часьць і блізка ўсе мясцовыя сяляне), ён ураз вылазіў з свае шкарлупы і разьліваўся на ўсе бакі ўсёй сваёй істотай.

Чаго толькі ён не вытвараў? Чаго ня выгадваў? Бывала, да таго давядзе, што духу не хапае сьмяяцца. Ён табе і тэ-

атр, і балет, і опэру, калі хочаш. А то проста скорчыць такую міну, што ўсе аж кладуцца. І мастак-жа ён быў міны корчыць! Ды ня проста, абы-як, а ўсё з закідам у чый-небудзь бок.

Больш за ўсё армейцы любілі, як ён «Антанту» паказваў. Заўсёды, бывала, так і крычаць:

— Антанту! Антанту!

А паказваў ён яе якраз так, як у чытальні на афішы яна была намалёвана, ды так удала—проста дзіва!

Здольны быў хлопец. Хто толькі ня знаў яго, усе ў адзін голас казалі:

— Талент. На сцэну трэба, у студыю, вучыцца.

І ўсе вешчавалі яму слаўную будучыну.

А ён, калі чуў гэта, не карожыўся, як іншыя, не аднекваўся, а сур'ёзным, шчырым тонам гаварыў:

— Мне каб павучыцца. Каб апрацавалі мяне добра, адшліфавалі. Толькі—дзе там...

Колькі раз прабавалі зацягнуць Чаплюка на сваю армейскую сцэну, але з гэтага нічога ня выходзіла. На рэпэтыцыях яшчэ нішто, а як прыдзе справа да спэктаклю—быццам нешта зробіцца з ім. Палохаўся, мусіць, ці што. Ужо за колькі гадзін да пачатку засмуціцца неяк, убярэцца ў сваю шкарлупу, і хоць ты што хочаш рабі—не разварушыш яго, не абудзіш у ім таго Чаплюка, які патрэбны. Гэтак і выйдзе на сцэну і пачне гаварыць нейкім глухім, замагільным голасам.

Так і не ўдалося прыцягнуць яго да сцэны. Прышлося махнуць на яго рукой, пакінуць у спакоі.

Любілі Чаплюка ўсе чыста: і армейцы і сяляне. Нават старыя і тыя ахвотна з ім час марнавалі, ня гледзячы на тое, што і комуністы. І не злаваліся дужа, калі ён над імі часамі жарт які выкіне. Былі ў яго і асаблівыя прыхільнікі сярод сялян, з якімі ён вёў самую заўзятую дружбу. Цікава было бачыць, як калі-небудзь спатыкаўся ён з каторым ад гэтых сваіх сябрукоў. Яшчэ здалёк крычаць абодва ва ўсё горла:

— Чаплюк!

— Дзядзька Зьмітрок!

— Дзень добры!

— Добры дзень!

— Куды?

— Адкуль?

Сыйдуцца—і пачалося. Толькі:

— Га-га-га-га! Го-го-го-го!—рагоча на ўсю вёску барадаты селянін...

А што свая братва—армейцы, дык тыя без Чаплюка жыць не маглі. Ён неяк умеў злучаць усіх—і простых армейцаў і камандзіраў у вадну дружную, сяброўскую сям'ю. Чуць калі вольная часіна, зьбяруцца, бывала, усе ў чытальню, балалайка, гітара аднекуль зьявяцца—і пойдзе вясёласьць! Іграюць, пяюць, а больш Чаплюка слухаюць. А той адчувае сябе на сваім месцы і «працуе» ад усяго сэрца. Канчалася ўсё гэта звычайна тым, што, замарыўшыся ад сьмеху і сьпеваў, армейцы сядуць разам з сваймі камандзірамі ў гурток і пачнуць доўгую сяброўскую гутарку. І кожны тады адчувае сябе сябром ядынай, моцнай і дружнай пролетарскай сям'і.

Траплялся ў армейскім жыцьці гадзіны, калі цяжка прыходзілася хлопцам. І тады Чаплюк быў незамянімы. У яго была нейкая дзіўная здольнасьць ніколі не адчайвацца. Якбы дрэнна ні было яму, ён усягды быў вясёлы, бязрупатны. І сваёю бязрупатнасьцю ён захапляў усіх.

Помню, нешта аднаго разу нашай часьці прышлося пільна перабрацца з аднаго месца на другое. У тры дні трэ' было зрабіць пераход блізка ў паўтараста вёрст. Надоўга застаўся ўва ўсіх у памяці гэты пераход.

Была зіма. Жорсткая, сьцюдзёная зіма. Завея й завея. Дарогі няма. Па калена вязнуць ногі ў сыпкім, глыбокім сьнезе. Куды ні зірнеш—белае мора, смутнае, бяскрайнае... Нідзе канца ня відаць. Цяжка і нудна. Ног ня чуваць, а ў галаве быццам туман нейкі—зыбкі, цягучы... Неяк міжвольна роспач бярэ, неахвота. Ня хочацца йсьці. Лёг-бы, здаецца, у мяккі, пульхны сьнег і спачыў у салодкай нярухомасьці.

Але зірнеш у бок, воддаль у сьнезе калупаецца маленькі, недалужны. Рукамі махае, рупіцца, каб не астацца. Зірнеш на яго, а ён міну скорчыць табе насустрэчу ды пракрычыць што сьмяхотнае. І зморана, зьняможаны ня ўтрымаешся, каб не зарагатаць.

I ня прыкмеціш, як сілы прыбавіцца. Сьмялей і адважней засягаеш у бела-туманную даль...

. . . .

Неяк улетку, якраз у самы разгар сенакосу, у той час, як армейцы дружна працавалі на сялянскіх пожнях, далучаючы да сялянскага поту кроплі свайго чырвонаармейскага, у часьці атрымалі загад аб звальненьні ў двор старых гадоў.

Заварушыліся, загаманілі армейцы. Адны радаваліся, як шалёныя, другія адкрыта зайздросьцілі. Звальнялася адразу колькі гадоў; блізка што палавіна ўсяе часьці рыхтавалася ехаць.

Адразу зьмяніўся настрой ува ўсіх. Усе інтарэсы сучаснага жыцьця адышлі ў бок, і некаторы час блізка ўсе чырвонаармейцы жылі салодкімі, ап'яняючымі настроямі сваіх родных вёсак, сваіх родных краін. Заціхлі сьпевы, гульні; замярцьвела вясёла-ёмкая праца ў палёх. Замест гэтага, сям-там гурткамі па-двое, па-трое зьбіруюцца, зюкаюць жвава, узрушана. Адны радуюцца, другія сумуюць.

А ў штабе пісалі дакумэнты...

Чаплюк таксама падлягаў дэмобілізацыі. Яго год яшчэ раней звольнены быў, а ён затрыманы, як партыйны. А цяпер і яго чарод прышоў...

Чаплюк адразу, як пачуў новую вестку, узрадваўся нейкай дзіцячай шалёнай радасьцю. Ён пачаў скакаць, кідацца ка ўсім, лемантаваць так, як сілы хапала... Кінуў работу і пашоў падымаць гвалт па вёсцы.

Толькі нядоўга цягнулася яго шалёнасьць. Увечары таго самага дня я, увайшоўшы ў гаспадарскі сад, убачыў, як ён у глыбокай развазе сядзеў пануры ў куточку на бервяне. Я падышоў да яго.

— Ну, што... едзеш, значыцца?..

— А што там!.. Дакуль служыць?.. Час да хаты... Эх, знаеш, брат... цяпер я... Скрыдлы разьвязаны... вольная птушка!..

— Куды-ж ты думаеш падацца: на Урал ці на Украіну?

— А ўсё роўна. Я яшчэ не надумаў. Ды мне што! На Урал паеду, там на завод зьяўлюся. Брат ты мой! Усе свае

хлопцы. Эх, зажывем! А то на Украіну. Брат усё піша, каб прыяжджаў. Зямлю буду араць на валох...

Адразу відаць было, што ўсё гэта Чаплюк гавора не ад сэрца, што ўся гэта яго бадзёрасьць, рызыка падробленая, што ён проста ня хоча выгляду даць, а на сэрцы ў яго зусім іншае. Я зразумеў гэта і мне неяк шкода-шкода стала гэтага маленькага чалавечка.

У Чаплюка ня было свайго двара. Ён быў, як кажуць, чалавек бяз роду і племені. Яшчэ змалку ён пазбыўся бацькоў і пашоў вандраваць па сьвеце. У апошні час жыў дзесь на Урале, на заводзе працаваў; адтуль і ў войска пашоў. Быў у яго брат; той недзе на Украіне на гаспадарку ўзьбіўся, жыў нішто, заможна. Да яго і меўся паехаць Чаплюк або на Урал, на знаёмы завод...

Я знаў, што ня надта ўсьміхалася Чаплюку будучына, хоць ён і хваліўся. На Урале голад: пасунься туды, дык здохнеш, пакуль заробіш што-колечы. А к брату—таксама мала прыемнага... Мала што піша, а там запяе што другое... ды і на зямлі ня прывык працаваць Чаплюк—цяжка...

І відаць было, што ён і сам цяпер ня ведае, што рабіць; страшна яму зрывацца з пэўнага, бясьпечнага месца і ехаць у невядомую даль. Мусіць надта цяжкім бярэмем ляжалі на яго душы ўспаміны аб мінулых бадзяньнях.

А паказваў выгляд, быццам сапраўды давольны, што з войска звальняюць.

У наступныя дні Чаплюк трымаў сябе вельмі дзіўна. Калі дзе на людзях—сьмяецца, весяліцца, жартуе, а адзін застанецца—адразу засмуціцца, задумаецца, убярэцца ў сябе... Сядзіць, глядзіць у адну кропку. Колькі раз заставалі мы яго ў гэткім стане. Як падыйдзеш, усхамянецца, быццам засароміцца і пачне гаварыць-гаварыць усё адно, аб адным: як ён рад, што паедзе. Неяк цяжка, балюча было яго слухаць, і мы кожны раз стараліся пакідаць яго ў адзіноце...

Чым бліжэй надыходзіў дзень ад'езду, тым дзіўней быў Чаплюк і тым цяжэй і неяк напружней станавілася ў нашай комуне. Мы ўсе разумелі, што дзеецца з нашым Чаплюком, усе наскрозь бачылі яго пачуцьці, яго сумлеўкі. І, апрача та-

го, што нас усіх надта цяжарыла, маркоціла блізкасьць разлукі з сваім лепшым сябруком, нам было непамерна цяжка глядзець на яго пакуту. Ясна было, што Чаплюк зусім ня хоча, баіцца ехаць, а паедзе... Паедзе, можа, на гора, бядоту толькі затым, што яму пасьля выказанай радасьці нейк сорамна ўжо заставацца.

І мы ўсе думалі, радзіліся, як памагчы справе, як выручыць сябрука. І, урэшце, надумаліся...

На другі дзень камісар заявіў Чаплюку, што, згодна толькі што атрыманага распараджэньня, усе сакратары ячэек на нявызначаны час затрымліваюцца ў войску і што яму, Чаплюку, таксама прыдзецца астацца.

Невядома, ці дагадаўся Чаплюк, што гэта яму наўмысьля гэткую штуку падладзілі, ці не. Пасьля ўжо, як прашло нямала часу і мы раскрылі яму свой сакрэт, ён запэўніваў, што і ў думках у яго ня было нічога падобнага. Як там ні было, але наш Чаплюк, дзеля прылікі палаяўшы некага за тое, што яго «сілком трымаюць, копцяць тут у войску», астаўся служыць... І адразу супакоіўся...

Праз колькі дзён мы праводзілі ад'яжджаючых таварышоў, і Чаплюк, як і раней, пацяшаў усіх сваімі вострымі жартамі, выкладаючы ад'яжджаючым самыя недарэчныя пажаданьні.

А тыя пазіралі на яго з ласкава-сьветлай усьмешкай і гаварылі:

— Каго-каго, а Чаплюка мы будзем доўга помніць!..

Мар'я

I

Змрок ахінаў вёску... Выпаўзаў паволі з куткоў-закавулкаў і разьліваўся наўкола сінява-шэрымі павадкамі. Глытаў усё ў сваё бяздоннае нутро: спачатку дрэвы, потым будынкі... І толькі адна вуліца не здавалася—усё бялела й бялела сьветлаю плямай-істужкай...

Пісар N-й роты Ляксандра Мішчанка сядзеў на прызьбе і ў задуме слухаў, як зьвініць вячэрнімі зыкамі вёска... Зыкі зьляталіся з розных бакоў размаітымі асобнымі адрыўкамі: дзесь зараве карова, авечка забляе; там хтось закрычыць, там зарагоча; сабака забрэша жвава-задзірліва, а тут— дзын!—жук праляціць ля самага вуха; шчыра-старанна гармонік недзе пішчыць нездалёк, моладзь рагоча, гвалтуе на йгрышчы...

Ляксандра любіць вячэрнія зыкі вёскі. Слухае ён іх без напружнасьці, не стараючыся разьбіраць, адкуль яны, што яны, а проста раскрывае ўсё нутро ім насустрэчу, і яны, зьліўшыся ў адно цэлае, у адну зладную гармонію, ціха плывуць у душу і граюць сумна-дрыготна на струнах сэрца... Ляксандра прыслухоўваецца да гэтай чароўнай музыкі і плыве ціха-маркотнымі думкамі ў мінулае...

Дзіўная рэч гэта душа чалавека! Нездаволеная, ненасытная, зайздросная... Ці знойдзецца на сьвеце такі чалавек, які-б ад шчырага сэрца калі сказаў:—я шчасьлівы, я жыву поўным жыцьцём, мне болей нічога ня трэба. Не! Здрадлівыя мары заўсёды турбуюць, абураюць, узносяць на сваіх скрыдлах. А куды, да чаго—невядома!.. А пройдуць гады— і схамянецца чалавек. Зірне назад і ўбачыць тое, чаго калісь

не прыкмячаў; убачыць прыгожасьць, убачыць жыцьцё сьветлае, яскравае і з жалем прамовіць:

— Эх, было калісь. Ня вернецца болей...

Ляксандра сядзеў нярухома, узьлёгшыся на бярвеньні хаты, і, углыблёны ў сябе, варушыў, перабіраў мякка-маруднымі думкамі мінулае... І сам дзіві́ўся таму, якія яркія, шматкалёрныя былі абразы гэтага мінулага, як многа было ў ім сьвежага, маладога. І дзе ўсё гэта дзелася? Чым бліжэй да цяперашняга часу, тым больш шэрым, будзённым выдае жыцьцё, пакуль не пераходзіць зусім у нейкае бяскветнае, нуднае мадзеньне.

Як ён жыве цяпер? Хто яго ведае. Здаецца, і жыцьцё размаітае, багатае ўражаньнямі: бесканцовыя вандроўкі, выдатныя здарэньні, а ўсё неяк згладжваецца гэта, робіцца няцікавым, нудным... Колькі перажываньняў, яркіх, абураючых! За апошні час чаго ня было толькі: доўга на фронце быў, бачыў сьмерць перад сабой ня раз... Потым на адпачынак сюды прыехалі—гульні, забавы вясковыя, цікавыя праявы новага вясковага жыцьця. І ўсё гэта неяк проста, звычайна; усё прымаеш, як нешта будзённае, неабходнае. Шукаеш характва—і яго няма... А пройдуць гады і мо' ўсё гэта іншым сьветам азарыцца, можа таксама будзеш калі перабіраць ва ўспамінках сучасныя падзеі і будзеш дзівіцца таму, як калісь было хараша, шчасна.

Ляпнула бакоўка. Ляксандра знаў, што вышла Мар'я... Справілася па гаспадарцы, нахінула кажушок або хустку і вышла супачыць на прызьбе.

Дзіўная баба... Загадка нейкая... Жыве за гарбуном, дзеці ўжо дарослыя. А, пэўна, ня любіць... Хіба-ж можна любіць гэткую недарэку! І чаго яна пашла за яго? Прыгожая... Яшчэ цяпер можа ўпадабацца, а ўжо гадоў трыццаць. А калісь, пэўна, красуняй была, якіх мала. Ніколі не гавора пра сябе. Калі датыркнецца яе гаворка, раптам насупіцца, змоўкне... у вачох смутак засьвеціцца—ціхі, пакорны... І ні слова ня скажа.

Мар'я падсела к Ляксандру...

— Чаго ня ідзеш на ігрышча?.. Сядзіць, як верабейка. Стуліўся, згарбаціўся. Дзед...

Мар'я гаварыла ціхім, грубаватым і прыемным голасам. Здавалася, што ён выходзіў з самага нутра і затым быў гэткі шчыры, задушэўны...

Ляксандра адказаў, не абарачваючыся:

— Ня люблю... Няцікава...

Замоўклі... Маўчалі і думалі. Раптам Ляксандру чамусь захацелася ўзнаць, аб чым думае Мар'я.

— Мар'я!..

— Га!..

— Што думаеш?

— Надта цікавы. Што думаю, тое і думаю, табе што...

— Ягора чакаеш? Замаркоцілася?

— Ага. Ягора чакаю, замаркоцілася.

А сама тонка-таемна ўсьміхаецца, грае шэрымі вачмі з-пад хусткі...

Ляксандра пачаў упарта разглядаць яе твар. У змроку ён выдаваў нейкім асаблівым, нязвычайным і прыгожым.

Адвярнулася...

— Чаго глядзіш? Асурочыш...

Зноў маўчанка. Ляксандра захапіўся думкамі аб Мар'і. Яго ранейшы сумна-лагодны настрой разьляцеўся, што дым. Ён цяпер думаў напружна, упарта.

Што за баба! Першы раз ён бачыць такую. Сялянка, простая сялянка, а колькі жаноцтва, колькі жыцьця нутранога, колькі павабнасьці—нейкай ціхай, прыветнай і разам таемнай.

Ляксандру неяк цягнула да гэтай жанчыны. Яна здавалася яму загадковай, глыбокай і багатай натурай, якія часам трапляюцца сярод простых людзей, але ў большасьці марна гінуць, заціраюцца жыцьцём, не разьвінуўшыся, ня даўшы прастору сваім духоўным сілам.

— Ляксандра!—раптам азвалася Мар'я.—Глянь, які месяц прыгожы сягоньня.

Месяц толькі-што ўзьняўся над суседзкай хатай і ярка, выразна блішчэў на небе сваім круглым тварам...

— Бачыш, Ляксандра, вунь быццам чалавек ідзе сагнуўшыся, нясе нешта... Кажуць, гэта Каін Авеля нясе забітага.

— Гэта засень ад гор.

— Ад якіх гор?

— На месяцы горы ёсьць. Месяц-жа, таксама, як і зямля... Там і горы і лагчыны ёсьць.

— Ну кажы ты. А чаго-ж ён бліскучы?

— Гэта ад сонца. Сонца сьвеціць на яго, дык ён яго сьвет і адбівае. Каб на месяц узьлезьці, дык стуль зямля-б гэтак сама выдавала бліскучай кружэлкай...

— Іш ты...

— Ты, Мар'я, у бога верыш?

— А што?

— Ды проста так, пытаюся...

— Веру.

— А баішся яго?

— Бога? Дык бога кожны баіцца.

— А вось я не баюся.

— Дык ты-ж чорту душу прадаў... бязбожнік...

— А чаму ён мяне не пакарае?

— Ат! Даволі чмурыць.

— Мар'я! Як ты была маладой, ці любіла ты гуляць?

— На тое й маладосьць, каб гуляць. Цяпер во не пагуляеш.

— А хочацца?

— А, ну цябе к ліху! Выгадае. Вунь дзеці бягуць, зараз вячэраць будзем.

Па вуліцы, уздымаючы цэлую хмару пылу, беглі дзьве дзяўчынкі, а за імі армеец. Усе штось жвава крычалі, рагаталі. Падбеглі, запыхаўшыся. Дзяўчаткі зараз прытуліліся да маткі, а армеец падсеў к Ляксандру. Гэта быў яго таварыш па кватэры—узводны Кірыла Градаў.

— Ух! Каб ты ведаў, братка. Ну і пацеха!

Дзяўчаты не далі яму кончыць—зарагаталі зычным пранэзьлівым сьмехам, аж пакаціліся. Градаў за імі.

— Ціха вы, шалёныя!—сыцішала Мар'я.—Чаго вас разабрала?

— Мамулька, ведаеш, дзядзька Зьмітрок... Ха-ха-ха... Ой, не магу... Ха-ха-ха...

— А ну вас! Бацьку ці бачылі?

— Ідзе зараз: сходка ўжо кончылася.

— Дык што ў вас там такога сьмешнага?—запытаў Ляксандра.

— Ух!—урэшце супакоіўся Градаў.—Расказаць—нічога цікаўскага. Во, каб ты пабачыў. Стары Зьмітрок з Рыпінай у скокі пусьціўся. Сьмяхоцьце! Узяў яе во гэтак ды...

Градаў паказаў... Дзяўчаты і ён сам зноў пакаціліся са сьмеху.

У гэты час падышоў гаспадар. Гэта быў маленькі, гарбаты і кудлаты чалавечак. Пад бялясым, таемным сьветам месяцу ён выдаваў нейкім казачным страшыдлам.

— Ляксандра! Ну, скажы ты, які народ!—зацягнуў ён тонкім галаском.—Вот ім каб наваліцца на аднаго ўсім. Сідар, Пётра, Гарасім яшчэ ні разу ня езьдзілі нікуды—і хоцьбы што. То тое, то другое. А мне, дык кожную нядзелю. Вот табе й праўда, справядлівасьць. Га? Ну, што ты на гэта скажаш?

— Паедзеш? Калі?—запытала Мар'я.

— Заўтра... у горад...

— Ат! Сам вінават... Маўчыш, дык і едуць па табе.

— Якое маўчыш!

— Ну добра... Пойдзем ужо вячэраць ды спаць трэба класьціся...

Усе пашлі ў хату. Ляксандра яшчэ на часінку затрымаўся. Ён устаў, пацягнуўся соладка і азірнуўся навакол...

Уся сонная вёска купалася ў зеленаватым малацэ месячнага сьвету. Усё стаяла нярухома, быццам высечанае з цудоўнага самацьветнага каменя. Было зусім ціха, толькі зьнекуль здалёку даносіліся ледзь чутныя, зьнікаючыя гукі гармоніка...

Ляксандру зачаравала хараство ночы. Ён адчуваў, як нешта з сярэдзіны ўздымаецца—гэткае добрае, згоднае і разьліваецца па ўсёй істоце дзіўным пачуцьцём.

— Ляксандра! Ідзі вячэраць!—пачуўся мілагучны задорны голас Мар'і.

Думкі Ляксандра зараз пераляцелі да Мар'і. У гэты момант яна здалася ему гэткай добрай, блізкай, роднай... Ды, пэўна, і ўсе людзі ў гэты час здаваліся яму гэткімі!

Ляксандра пашоў у хату.

II

— Як ты сабе ня хочаш, а ў Мар'і ёсьць многа цікавага. Яна нейк выдаецца ад усіх вясковых баб. Нешта ёсьць у ей гэткае... як табе казаць... ну, поэтычнае, ці што, хоць ты й ня любіш гэтага слова.

— Чаму? Поэзія, гэта, ведаеш, добрая рэч. Я сам калісь, як было мне гадоў дванаццаць, быў поэтам, ды яшчэ якім! Бывала гэта—ночы, уздохі, охі, у кожным бабскім стварэньні бачыш нешта таемнае, трагічнае, чыстае... ведаеш, такое чыстае...

— А ну цябе! Кінь жартаваць... У мяне сягоньня сур'ёзны пастрой, і затым я хачу сур'ёзна гутарыць.

— А... А як гаварыць трэба: поэзіяй ці можна прозай?

— Як сабе хочаш.

Ляксандра з Кірылам ляжалі на высокім трысьцене, укапаўшыся ў сьвежа-накладзенае пахучае сена. Курылі, не зважаючы на небясьпеку для гаспадарскага дабра, і гутарылі. Час-ад-часу ўспыхвалі цыгаркі і кідалі наўкола жоўтавата-чырвоны водблеск. З цемры выяўлялася нізкая страха, бэлька над самымі галовамі хлопцаў і дзівосныя карункі ўзварушанага сена.

Глыбокая ціш, адзінота наладжвалі на сантымэнтальны настрой. Хацелася гаварыць і гаварыць, выкладаць усе патаемныя думкі.

— Ну, вось слухай,—казаў Ляксандра:—пачнем з выгляду...

— Здобная баба...

— Не перапыняй! І свой цынізм пакуль што пакінь пры сабе. Зірні на твар. Яна ня надта прыгожая, аб гэтым і гаварыць ня будзем: нос троху кірпаты, шыракаваты рот. Адным

словам—тыпічны твар сялянкі-беларускі. А якая рухавасьць, якая выразьлівасьць! Нельга зірнуць, каб ня спыніць на ёй свайго погляду. Ты не зьвяртаў увагі на яе вочы?

— Шэрыя.

— Ну, шэрыя. Але якое жыцьцё ў гэтых шэрых вачох!.. Як яна грае імі!.. Іншая гарадзкая дзяўчына магла-б пазайздросьціць.

— Во, гэта так... Затым я ніколі і ня дзіўлюся, што ты да дзяўчат ня ходзіш, а ўсё каля яе круцішся...

— Гэта нішто... Я знаю, што там ты за дваіх—за сябе й за мяне справішся.

— Іш ты, куды загнуў. А праўда—Гануля нішто... а?

— Праўда, праўда. Вось слухай, што было аднаго разу...

— Ну?..

— Было гэта раз у нядзелю... увечары... Ягор, здаецца, у горадзе быў ці так некуды сышоў. Ну, ты й дзяўчаты, вядома, на вёсцы. Я ў садзе быў. Цёпла было. Ціха...

— Салавей пеў...

— Не, салаўя ня было. Салавей вясной бывае. Ты, пэўна, гэтага ня ведаеш. Салаўя ня было, а так нейкая птушка, здаецца, цьвіркала. Я сядзеў, ведаеш, там на лаўцы ля пчол. Сяджу, думаю... І так задумаўся, што ня прыкмеціў, як нехта падкраўся з-заду і закрыў рукамі мне вочы. Я думаў—ты, ледзь ужо ня вылаяўся, як мае быць... Гляджу—Мар'я... Глядзіць неяк сумна-ласкава, усьміхаецца... Я гэта як узяў яе за рукі... ад вачэй... так і трымаю... І неяк, ведаеш, шкодашкода стала мне яе... Чаго, і сам не разумею. Неяк усё роўна, як дзіцёнка якога пакрыўджанага. Захацелася прытуліць яе, прыгалубіць...

— Эгэ!..

— Ды кінь ты! Слухай. Яна раптам засаромілася, вырвала рукі, загаварыла аб нечым, ня помню... Добра. Селі, гамонім. Доўга мы тады сядзелі. Я ўсё гаварыў аб адным, аб другім і ўсё вярнуў у пэўны бок... Усё, знаеш, аб жыцьці, прыгастве, уцехах. Аб тым, як добра жыць, любіць...

— Ого!..

— Во, Кірыла, каб тады ты паслухаў мяне, дык-бы ўсур'ёз сказаў, што поэта. Я сам сабе дзівіўся. Адкуль толькі словы браліся! Ну... Гляджу гэта—Мар'я ўсё смутнее, смутнее. Ну, я, вядома, ня думаў, каб гэта так далёка магло зайсьці.

— Ну, а што?

— Слухала, слухала, а тады раптам як зараве. Ня то што, а як дзіцёнак якраз... Колькі гора, адчаю было ў гэтым плачы! Ну... я ня ведаю... мне здаецца, каб каменьні пачулі гэты плач, дык-бы разжалабіліся.

— Ну, а ты што?..

— Ды што я... Я ўжо ня мог трымаць. Схапіў яе к сабе, абняў, стаў гладзіць па галаве, як дзіцё, угаварваць. Гаварыў нешта... і сам ня помню... Гаварыў, а сам чуць ня плакаў. А яна прыціснулася ка мне, быццам туляючыся ад каго, ды ўсё плача, усё плача... што далей, то горай...

Ляксандра змоўк. Павісла напружаная ціш. Дзесь засьпяваў певень.

— Ну, а далей што?

— Далей?.. Пацалаваў я яе. Пацалаваў... у лоб, здаецца... Быццам яе апякло. Як закалоціцца ўся, задрыжыць... Вырвалася... уцякла... Ня ведаю, мусіць, у хату пабегла... Во... Пасьля таго колькі дзён старанілася мяне, саромілася зірнуць у вочы.

— Так,—задуменна гукнуў Градаў:—не, што і гаварыць, жыцьцё незайздроснае. Чаго толькі яна пашла за яго, за гэткае страшыдла?

— Чаго? Мусіць, трэба было, па сваёй ахвоце не пашла-б.

— А мо' на багацьце пагалілася?

— Не падобна да яе.

— Ну, але-ж і нялюбоцьце са ўсяго сьвету. А хліпала якое, усё плача, скавыча... Багацей першы на вёсцы, а ўсё мала. Ну, і ня люблю-ж я яго! У мяне заўсёды настрой на сто градусаў уздымаецца, як яго лішні раз у нарад назначаць або лішні пуд хлеба з яго выцягнуць. А Мар'ю любіць.

Ды яшчэ як... проста моліцца на яе. Вядома, гонар... Сам дрэнь такая, а якую жонку мае.

— Што любіць, то любіць. А раўнуе як... ух!.. Як ён на мяне злосны! Па вёсцы плёткі ўсялякія ходзяць... што я надта часта з Мар'яй бываю, дык ён аж кіпіць.

— Ну, а як ты думаеш, Ляксандра, як яна да яго?

— Прывыкла, пэўна, дванаццаць гадкоў—гэта, брат, ня жартачкі. Ды к таму-ж і забабоны ўсякія, бога баіцца. А ён знае гэта і грае на слабых струнках. Наўмысьля абставіны гэткія робіць, як у манастыры ў якім. Ты-ж бачыш: чуць вечар—лампадку засьвеціць, сам на каленкі, яна на каленкі, дзеці на каленкі... Цэлая адправа царкоўная... І яна гэта шчыра... моліцца, кленчыць... ведаеш, на чулую душу, ды яшчэ ўзгадаваную ў забабонах, усё гэта робіць уплыў...

— Так...

Хлопцы яшчэ доўга гаманілі, але гутарка іхняя памалу траціла сваю жвавасьць, пакуль, урэшце, ня спынілася зусім. Хлопцы паснулі.

Пракрычалі другія пеўні. Ноч павярнула на сход. Нездалёк у садзе, мусіць, чуючы раньне, заціўкала птушка...

III

Павячэраўшы, Ляксандра ўзяў стары дзядоўскі кажух і пашоў у сад. Ужо колькі начэй, як ён начуе там, пільнуе пасьпеўшыя яблыкі.

Ляксандра залез у будку, ухінуўся з галавой у кажух і нарыхтаваўся заснуць. Але як ён ні стараўся, як ні плюшчыў вочы—заснуць ня мог. Як на зло, назольлівыя думкі лезьлі чарадой у галаву і праціналі вострымі голкамі лагодна-мяккую плёнку дрэмы, якая во-во ўжо, здаецца, пачынала спавіваць розум. І Ляксандра зноў і зноў вяртаўся да яснай, цьвярозай і нават асабліва напружнай сьвядомасьці.

Урэшце яму надакучыла гэтак змагацца з бяссоньніцай. Ён скінуў з сябе кажух, заклаў за галаву рукі і шырока расплюшчанымі вачмі ўпяўся ў чорную, непраглядную цемру.

«Сьвісь!»—пачулася аднекуль здалёк.

Ляксандра знаў, што Кірыла сьвішчыць з пуні. Сумна аднаму. А ў будцы спаць ня хоча: вельмі падабаецца на сене...

Ляксандра ўклаў у рот два пальцы і сьцебануў у паветра тонкім, прарэзьлівым сьвістам...

«Сьвісь!»—пачулася ўжо цішэй, заспакоена...

— Во, чалавек,—падумаў Ляксандра пра Кірылу:—такому й жыць толькі. Здаровы і целам і духам, вечна вясёлы, вечна здаволены; на ўсё глядзіць проста, цьвяроза, спляча. Аніякіх сумлеўкаў, аніякіх «балючых пытаньняў», якія часамі замучваюць іншых. Усё проста, ясна, зразумела.

Ляксандра параўнаў сябе з Кірылам—і толькі ўздыхнуў. Поўная процілежнасьць. Нешта мяккае, расхлюпанае, сантымэнтальнае.

І ў Ляксандры раптам зьявілася нейкая абрыда к самому сабе, к сваім вечна-турбуючым думкам, к сваім вечна-плакучым настроям. А разам з абрыдай і злосьць узьнялася, гэткая брыдкая, прыкра-зайздросная злосьць ка ўсяму на сьвеце. Успомнілася Мар'я і таксама здалася нялюбай.

—Старая баба, а корчыць нешта. Хоча прывабіць, мужыка ёй мала.

Ад ранейшага пачуцьця да яе ў Ляксандры ў гэту часінку і сьляда не асталося.

Раптам пачуліся ціхія марудныя крокі...

— Ляксандра, ты сьпіш?—ціха, асьцярожна спытала, бытцам баялася, каб не абудзіць.

Мар'я... Абабрала час, нечага сказаць. Якраз пад лад.

— Не йшчэ...

— Сумна мне нешта... Ягор, пэўна, ня прыедзе сёньня...

— Хіба табе з ім весялей?

Голас Ляксандры зычэў груба і прыкра.

— Ягор, пэўна, у горадзе з паненкамі загуляў. Ён, відаць, менш табой цікавіцца, чымся ты ім.

Мар'я маўчала...

— Дый ня дзіва; на яго-ж ткі і паглядзець люба... Красавец... У яго, брат, кожная баба закахаецца. А як малады

быў... за ім, пэўна, дзяўчаты плоймай бегалі... Кожная праглася выйсьці замуж за гэткага малайца.

Ляксандра сам ня знаў—што і навошта ён гаворыць. У грудзёх нешта бушавала, хацелася як бальней уцяць. Чакаў, каб сказала што-колечы насупроць, каб адказала груба, злосна, таксама, як ён.

А Мар'я маўчала. Урэшце, прагукала з пакорнаю скаргаю:

— Ляксандра, нашто ты так гаворыш?..

І столькі пакуты, журбы было ў голасе, што Ляксандру сорамна стала...

— Што я раблю? Навошта?

І сам сабе дзівіўся. Вылез з будкі, прашоўся ўзад і ўперад у цемры. Мар'я сядзела нярухома ля будкі. Здавалася няясным, шэрым клубком.

Ляксандра ня знаў, што рабіць: ці падсесьці да яе, ці зноў залезьці ў будку, ці... Нямаведама што... Каб хоць знаць супраўдны настрой яе! Каб твар убачыць! Цёмна, хоць вочы выкалі...

Ляксандру то здавалася, што Мар'я во-во заплача, як той раз, то здавалася, што сьмяецца яна ўцішку... Мо' з усьмешкай цікуе за ім...

Уздыхнула...

— Мар'я!..

— Ну...

— Дык ты кажаш—маркотна табе?

— Ай...

Голас дрыжыць. Цяжка ёй беднай... Шукае спагады. А ён—толькі абразіў... А за што? Проста настрой дрэнны быў, а яна тут якраз прытрапілася...

— Мар'я!..

— Што?..

— Ты ня злуеш на мяне?

— Ды не, Ляксандра, не.

Што тут рабіць?.. Супакоіць, уцешыць яе хочацца... Бедная... Любая...

Але як, з чым падыйсьці? Са словам спагады? Не... гэта ня тое. Што словы? На часінку, на дзьве мо' і заспакояць, загладзяць, а потым...

Любіць... Палюбіць гэтую простую, добрую, смутную, палюбіць пакрыўджаную жыцьцём... Палюбіць усёй істотай... Растапіць у гарачых праменьнях усю тугу яе, маркоту... Любіць... кахаць...

Ляксандра падышоў да Мар'і, сеў поплеч. Абняў аднэй рукой, другой узьняў пахіленую галаву.

— Мар'ечка, любая, родная! Кіньма тужыць! Ня трэба! Будзем жыць! Шчасьце, каханьне...

Яна баранілася і рвалася, калацілася, бы злоўленая птушка.

— Пусьці, Ляксандра! Ня руш! Ня трэба, грэх гэта... грэх... Пусьці! Ягор...

— Няма грэху, любая... Нічога няма... і бога няма... казкі ўсё, байкі... Ня бойся, Мар'ечка!.. Нікому не аддам, ні богу, ні чарцям...

І Ляксандра ўсё мацней і мацней туліў яе да сябе, песьціў, галубіў, цалаваў мокры ад сьлёз твар...

. . . .

— Нікому не гаварыла, Ляксандрачка, ніводзін чалавек ня ведае, папу на споведзі не казала. А табе скажу... усё скажу да дробачкі... Родненькі мой, залаценькі! Грэх у мяне ёсьць... Цяжкі, страшэнны грэх. Божухна мой! Душыць ён мяне, сэрца сьціскае. Усё жыцьцё, кожную часінку. Няма мне супакою, адхлыну. Ноччу страшна. Нешта насоўваецца, хапае, душыць. Здані. Стаіць, як жывы, у ваччу мой родненькі, гаротны, плача, стогне, скардзіцца, заве, праклінае... Божачка мой міласэрны!

І Мар'я мацней тулілася к Ляксандру, быццам хавалася ад чаго, шукала абароны!

— Слухай, Ляксандра... Усё табе раскажу, усё папарадку...

— Як была я дзяўчынай, любіла я хлопца аднаго, Андрэя нябожчыка. Дванаццаць год прашло, а й цяпер, як

успомню, дык штось шавальнецца ў сэрцы. Шчыра любіла яго. Бывала, не пабачу дзень, дык і ня жыву. Уночы за тры вярсты бегала на спатканьне. Добры быў хлопец: дужы, прыгожы... І ён мяне любіў ня менш за майго. Так мы з год любіліся. Ладзіліся пажаніцца, марылі аб жыцьці, аб шчасьці. Але ня судзіў бог...

— Нешта аднаго разу—якраз гэта на вясеньняга Міколу было—гуляла я ў суседкі. Дзяўчаты, хлопцы былі. І Андрэй быў там... Прыбягае брацеьнік меншы.—Мар'я, гукае, хадзі хутчэй: сваты прыехалі!.. Як пачула я гэта, дык мяне—як нажом разанула. Нават і йсьці не хацела, але бацькі пабаялася: дужа сярдзіты быў. Пашла. Увашла ў хату, сябе ня чуючы, аж тут ён... Ягор... Як убачыла, дык і павалілася. Самлела. Вадой адлівалі. Пасьля матка ўгаварвае, бацька пагражае, а я адно:—Не пайду ды і ўсё. Так з тыдзень змагалася з імі. Але не хапіла сілы, бацька загразіў... Пракляну, кажа, калі не паслухаеш.

— Бедна жылі мы, сям'я вялікая, зямлі мала, даўгі... ледзь трымалася гаспадарка. Андрэй таксама быў бедны. А Ягор абяцаўся памагчы, даўгі даравацъ. Мы ў яго ўсё пазычалі. Ну, добра, думаю, пайду, калі хочаш, толькі не на радасьць табе. У першую-ж ноч пасьля таго, як згадзілася пайсьці за Ягора, пабегла к Андрэю. Усё роўна... хоць месяц ды пажыву з любым... Ведаеш, Ляксандра, гай—там, за рэчкай? Ну, дык вось у тым гаі да самага вясельля мы з Андрэем ночкі каратала. Потым Андрэй ужо ня жыў тут. Зьнік некуды і не вярнуўся. Насіліся чуткі, што недзе казакі забілі, проці цара бунтаваў. А тыдні праз тры пасьля Пятра і вясельле згулялі... Толькі больш на хаўтуры было падобна. Пажыла я месяцаў сем з Ягорам, а ў мяне і сын радзіўся.

— Ой, Ляксандра, не магу я. Страшна мне. Стаіць ён перада мной, як жывенькі, вочкамі мігае, плача, усё ручкі свае ка мне цягне. Ляксандрачка, любы, ратуй мяне!..

Мар'я, трасучыся, шчыльней гарнулася да Ляксандры, а ён, перапоўнены жалем і пяшчотай, песьціў, галубіў яе і ўсё супакойваў.

Навокал срэбна зьвінела напружная ціша ночы і быццам з увагай прыслухоўвалася да гэтай страшэннай споведзі.

— Зьвялі мы яго. Жыцьця ня было. Піліў ён мяне, катаваў, без нажа рэзаў. Як каршун, упіваўся ў душу сваймі кіпцямі. Кожны дзянёчак, кожную часінку ён дапякаў мяне. Богам страшыў, пеклам, пакутай. А я, дурная, не падумала аб тым, што ў сто раз цяжэйшы грэх загубіць душу чалавечую, чымся саграшыць з любым! Ачмурэла я неяк... баялася яго... І вось—як цяпер помню...

— Перад гэтым мы цалюткую ноч маліліся. Цэлую ночку на каленках прастаялі перад абразамі. Не малітва гэта была для мяне, а нейкая страшэнная варожба. Страшна мне было. На дварэ шумела, гудзела, быццам злаваўся хтосьці. Лампадка цьмяна сьвяціла перад абразамі. Сьвятыя пазіралі неяк сярдзіта, пагрозна. А збоку ён стаяў... чужы, страшны... Я баялася зірнуць на яго, палохалася кожнага яго руху. Ён мне здаваўся нейкім страшэнным чараўнікам. Стаім мы на каленках. І сілюся я маліцца, а не магу. Ня йдуць на вум словы малітвы. Жудасна, страшна. Дзіцё заплача, а я падыйсьці баюся, баюся зірнуць.

— А пад раньне ня стала сыночка майго, ня стала даражэнькага. Задушыла я матчынымі рукамі. Божухна мой міласэрны! Толькі пасьля я зразумела, што зрабіла. Задавіцца хацела—ня даў, не адходзіў ад мяне ні на крок. І ўсё прымушаў маліцца... Прасіць у бога яму царства нябеснага...

— Вось з таго часу і дасюль не магу забыцца. Дзеці пашлі—троху ўцешылася. А ўсё... Удзень ніштто: праца, клапоты,—уночы—бясконца, здаецца, трызьніцца.

Мар'я замоўкла. Гаворка яе супакоіла, і яна ціха сядзела, схіліўшы сваю галаву на Ляксандравы грудзі.

А Ляксандра, абураны яе апавяданьнем, аддаўся напружным, бурлівым думкам. Злосьць і жудасьць разам бушавалі ў яго грудзёх. О, спрадвечная цемра людзкая! Да чаго могуць давесьці чалавека дзікія, ачмураючыя душу і сэрца забабоны! Разбурана жыцьцё, зломан, зьністожан дух чалавека, патаптаны прыгожыя, пышныя кветкі! І калі ўжо

прагляне сонца? Калі разьвее гэтую страшэнную, чорную цемру?..

Пачынала днец...

IV

Восень. Пара адцьвітаньня. Колькі красы, колькі смутнага, ціхага хараства ў тваім чароўна-маўклівым задуменьні! Хіба-ж не хараство гэтая кволая, празрыстая пазалота, гэты апошні ўрачысты ўбор царыцы-прыроды? Хіба-ж ня могуць вабіць чалавека твае глыбока-тужлівыя шчырыя подыхі, твой бязупынны, горкі плач—жоўты плач адцьвітаньня? Хіба ня могуць цягнуць да сябе твае шырока-адкрытыя, вольныя абшары, твае ясныя, празрыста-дрыготныя далі, што абураюць чалавека нейкімі дзіўнымі парываньнямі, акрыляюць, узьнімаюць яго змарнелы дух і завуць некуды далёка-далёка, у чароўныя, нязьведаныя краіны?

А гэтыя гарэзна-сьветлыя вясёлыя дзянькі, што часамі зьяўляюцца, як ласкавая ўсьмешка на твары старога, і на часіну ажыцьцяўляюць твае панура-сумнае аблічча. Хіба ня варты яны тых шчодрых праменьняў, якія жменямі раскідае нам маладуха вясна і якіх мы часамі нават не прыкмячаем затым, што іх многа?

І хто можа забараніць шчыра і моцна любіць цябе, жоўта-тужлівая, сумная восень!

Восень жыцьця чалавека. Хіба ня маеш і ты сваіх, толькі табе ўласьцівых прываб? Хіба мала хараства ў гэтым адцьвітаньні душы, у гэтым сумна-пакорным разьвітаньні з уцехамі, забавамі маладосьці? Хіба ня прыгожы гэтыя астатнія абурэньні паволі-засынаючага сэрца, гэтыя астатнія гульліва-радасныя выбухі заміраючага жыцьця, гэтыя астатнія запозьненыя асеньнія кветкі?

І хто можа забараніць любіць цябе, чароўна-смутная восень чалавечага жыцьця!..

. . . .

Ляксандра ўсёй душой аддаўся каханьню. Гэта было дзіўнае, нязвычайнае каханьне. Цудоўна гармоніравала яно з сумна-ласкавымі павевамі восені.

Ляксандра любіў восень. Яна заўсёды навявала на яго нейкія чула-ўзьнятыя настроі, напінала да дзіўнай напружнасьці і пявучасьці струны душы. Ён працінаўся бадзёрасьцю, натхненьнем, прагнасьцю да жыцьця, да моцных, ускалыхваючых усю істоту, эмоцый...

Ён кахаў Мар'ю. Спачатку зусім звычайнае і простае пачуцьцё жалю да гэтае смутнае жанчыны, потым сформавалася ў супраўднае глыбокае каханьне. Яго вабілі квола-дрыготныя сумныя настроі надыходзячай старасьці. Яго захаплялі гэтыя астатнія і затым асабліва яскравыя, палкія праявы жыцьця, гэтыя астатнія выбухі згасаючага полымя. Яго цікавіла шчырая і ўпартая работа простага розуму, які з часоў маленства быў апавіты густым туманам забабонаў і цяпер раптам азарыўся нечаканым і асьляпляючым сьвятлом. І яму падабалася кідаць у гэты розум іскрачкі сьвету і потым сачыць, як з гэтых іскрачак выбухае полымя, як яно ахапляе ўсю істоту чалавека і абурае яе вострымі, палкімі сумлеўкамі...

А Мар'я? Мар'я сама ня знала, што з ёю робіцца... Ускалыхнулася даўно-забытае, пахаванае, вярнулася маладосьць. Зазьзяла жыцьцё даўно-патрачаным бляскам, усьміхнулася агнёва-прамяністай усьмешкай. Парваліся іржавыя ланцугі-путы, і сэрца вольнаю птушкай пырхнула ў ружовае царства мар, каханьня...

Так часамі ўжо ў позную восень сонца шчыра прыгрэе засынаючую зямельку і ажывіцца тая, блісьне даўнейшым зьзяньнем-хараством, зноў апаўецца мінулымі вясёла-гульлівымі строямі...

. . . .

Была ўжо глыбокая восень, як рота пакідала вёску. Ужо агаліліся дрэвы, ужо галуза-мароз папрабаваў сваю сілу— скаваў чорную голую зямельку.

На колькі дзён сударгава ажывілася вёска, каб потым раптам заціхэць, замярцьвець у сваім звычайным зімовым быцьці. Усе армейцы сьпяшаліся: хто хутчэй і спраўней зладзіцца ў дарогу, хто як найпаўней расквітацца з вясковымі ўцехамі, схапіць усё, што яшчэ можна схапіць. Удзень то

туды, то сюды бегалі, сноўдаліся, як шалёныя, а ўвечары— астатнія вечарынкі, поўныя адчайнай вясёласьці...

Градаў спраўляўся за траіх, калі ня болей. Больш за ўсіх бегаў ён каля вазоў, на якія накладалася армейскае дабро, больш за ўсіх крычаў і загадваў (яму было даручана кіраваць пагрузкай) і затое больш за ўсіх і шчырэй за ўсіх скакаў на вечарынках, ямчэй і, трэба сказаць, з найбольшым посьпехам завіхаўся каля дзяўчат. Спраўляўся ён і абабраць часінку, каб паджартаваць над Ляксандрам, над яго занадта маркотным настроем. Жартуючы, ён супакойваў яго:

— Не бядуй, сябра, маладую знойдзем! Былі-б мы, а бабы будуць!

Ляксандра на жарты не адказваў. Ён сапраўды дужа маркоціўся. Ён яшчэ знаходзіўся пад першым сьвежым уплывам пачуцьця. Не хацелася так скора рваць пачатага.

І Ляксандра шукаў цяпер кожнай выгаднай часінкі, каб астацца адзін-на-адзін з Мар'яй, каб найболей пабыць з ёй удваёх.

У апошні перад выездам дзень увечары ўсе разышліся. Толькі асталіся ў хаце Ляксандра з Мар'яй.

Сьвятла не палілі. Селі, прытуліўшыся адзін к аднаму, у сваім аблюбаваным куточку ля печы і ў змрочнай цішы снавалі сумныя думкі.

— Ведаеш што, Ляксандрачка... Здаецца мне, што я сама сябе хаваю. Было добра, шчасна так, аджыла я, уваскросла была, а цяпер зноў цемень, зноў гарота. Што я буду рабіць? Дзеці... але што яны! Пройдзе колькі гадкоў—разьлятуцца, як птушанятки з гнязьдзечка, пакінуць сваю матку адну на беспрасьветнае мадзеньне. Адну я маю надзею, ня ведаю, ці спраўдзіцца яна... Ляксандрачка, даражэнькі... галубок мой... Баюся я й казаць табе пра нештачка. Баюся і неяк саромлюся.

Замоўкла, і доўга сядзелі моўчкі, быццам кожны прыслухоўваўся к думкам другога. Урэшце Ляксандра прамовіў:

— Ну, кажы, любая, кажы ўсё, што ты знаеш, не хавай ад мяне нічагутка...

— Сорамна мне гэта казаць, проста язык не варушыцца...

І яна схавала на грудзёх у Ляксандры свой твар...

— Ляксандра!.. Ці думаў ты калі-небудзь аб тым, што можа быць у канцы? Ну, ведаеш... жывуць людзі, кахаюцца, а потым...

— Што ты гаворыш!

— Ды я яшчэ ня знаю, Ляксандрачка... Так проста здаецца... Хто яго ведае... Я хачу, каб гэта было. Гэта цяпер мая адыная надзея...

— Ды не, Мар'я, гэта-ж ня жартачкі, гэта-ж... Сапраўды, я ня думаў аб гэтым. Дык няўжо гэта праўда? Няўжо... ды не, што ты гаворыш...

— Ня знаю я, мой даражэнькі. Здаецца мне...

— Мар'ечка, мілая, дык як-жа ж. Што-ж мы рабіць будзем? Нельга-ж так. Ведаеш што, родная. Хутка я звольнюся—у двор можна будзе ехаць. У двары ў мяне гаспадарка, зямля.

— Кінь і гаварыць пра гэта. Хіба я дурная, ці што, каб пайсьці на гэта. Не ўжо, Ляксандра, нам ня жыць з табой. Ты-ж сам падумай: куды я табе. Мне хутка ўжо ў дамавіну трэба класьціся, а ты малады, жыцьцё перад табою.

— Ды гэта-ж немагчыма! Каб ізноў, каб і з гэтым было тое самае...

— Тое самае? Не ўжо, таго ня будзе. Я ўжо ня тая, другая я... Ты, Ляксандра, адчыніў мне вочы. Дзякую табе за гэта. Век буду помніць цябе, мой даражэнькі, збавіцель мой. Не, ужо не паддамся я, не ачмурыць ён мяне болей... А ведаеш, Ляксандра, ня мучыць мяне ўжо цяпер той грэх. Шкода толькі, дужа шкода. Шкода сыночка, жыцьця свайго шкода загубленага. І злосьць усё расьце на яго, на Ягора. Зьнялюбеў ён мне, яшчэ больш зьнялюбеў. Ня ведаю, ці здалею я жыць далей з ім. Хіба ўцеха будзе, прыдзе мо' той, каго я чакаю. Ляксандрачка, галубок мой, каб ты ведаў толькі, як любіць я яго буду! За дваіх: за таго й за гэтага. Ну, кінь думаць, Ляксандрачка. Ня муч сябе дарма.

Едзь спакойна... Успомніш калі—добра, а ня ўспомніш... Я цябе да астатняга дню буду помніць.

Ляксандра няўважна слухаў яе гаворку. У галаве натоўпам мітусіліся думкі. Недзе глыбока-глыбока ў сярэдзіне нараджалася новае нязьведанае пачуцьцё, новае каханьне да кагосьці невядомага, але блізкага.

— Ну, чаго-ж ты ўсё думаеш? Кінь, каточак! Ведаеш што... дзе твая скрынка? Я табе на дарогу палажу чаго-колечы. А то прыдзе Ягор, дзяўчаткі прыбягуць. Заўтра залачком, казалі, пойдзеце.

І Мар'я запаліла лямпу, дастала з-пад лаўкі скрыню і пачала кахаючымі рукамі парадчыць Ляксандравы рэчы.

Ляксандру ўспомнілася, як калісь гэтак сама выпраўляла яго ў дарогу нябожчыца матка. Сумна стала—ледзь не заплакаў...

. . . .

Яшчэ цёмненька—па вуліцах вёскі засноўдаліся армейцы. Запрагалі коні, ускладвалі апошнія рэчы. Насіліся з клункамі, з торбачкамі, шукаючы месца, куды-б ускінуць сваё небагатае дабро. Узьняўся шум, крык...

Дзіўнай здавалася ў гэткі раньні час абуджаная вёска. Змрок, які яшчэ плаваў па вуліцах, даваў панаваўшай сумятні нейкую таемную ахварбоўку. Самыя простыя словы, воклікі здаваліся надзвычайнымі, важнымі і ўрачыстымі...

Засьвяціўся золак. На ўсходзе неба цьмяна заблішчэла халодная чырвань. Пасьвятлела і, ахінутая першым бялясасталёвым позіркам дню, выявілася вёска—уся ў срэбным уборы шэрані.

— Станавісь!—гулка, раскаціста панеслося ў марозным паветры.

Пачалі строіцца...

— Шагам марш!..

Зладнай колёнай пасунуліся па вуліцы. З хат павысыпалі сяляне—у апошні раз зірнуць на «сваіх» чырвонаармейцаў, з якімі за колькі месяцаў супольнага жыцьця пасьпелі зжыцца, што з раднёй...

Градаў, які вёў роту і надта быў здаволены гэтым, ішоў маладзец-малайцом. Зграбны, прыгожы... Голас моцны, жалезны.

— Аць... два... тры!..

Пэўна, не адна пара вачэй з патаемнай журбой і каханьнем праводзіла яго выдатную фігуру!

— Запявай!..

«Позна ўвечары стаяла ля варот,
Позна ўвечары стаяла ля варот...»

Зычна, шырока паняслося ў абшары...

А за ротай ішоў з гуртком «нестраявых» Ляксандра. Ішоў панура, сагнуўшыся. Маленькі, хударлявы, недалужны. Упяўся вачмі ў зямлю і нічога не прыкмячае. Ідзе і думае якуюсь глыбокую думку. Як праходзілі міма Ягаравага саду, зірнуў туды, але ўбачыў толькі нярухомыя дрэвы, пасыпаныя шэраньню, ды скрывеўшую, ускалмачаную будку. Ня прыкмеціў, што за парканам стаяла Мар'я...

Стаяла і глядзела на яго, праводзіла ўпартым, напружным поглядам, быццам хацела як наймацней захаваць яго вобраз у сваёй душы. І ў гэтым яе поглядзе адбівалася непамерная, адчайная туга, туга чалавека, ад каторага адрываюць усё роднае, блізкае, дарагое.

Прашлі... Вышлі з вузкіх вясковых вуліц у шырокі абшар бяскрайнага поля. А Мар'я ўсё стаяла адна сярод апусьцелага зьмярцьвелага саду...

Здалёк даносілася ўсё далеючая, заміраючая песьня:

«...Не пасьпела сына пятага аддаць,
Як вярнуўся той стралковы полк назад...»

Ці вернецца калі, ці не?..

Спакуса

Сторaж Бязьдзедаўскай сьвятадухаўскай цэрквы, маленькі, увесь кудлаты, абшарпаны чалавечак, стаяў перад сваім бацюшкам у постаці чалавека, які разьвязвае нейкае надта важнае пытаньне і так заклапочан, што проста й сказаць нельга...

Ён, праўда, прышоў толькі затым, каб узнаць—ці будзе заўтра адправа ці не, і ўвесь яго абавязак у гэтым выпадку складаўся з таго, каб дачакацца бацюшкавага адказу, пацерціся трохі ў бацюшкавай кухні і тады,—або з паважным відам пасунуцца да званіцы і, спакваля ўзабраўшыся па небясьпечным сходням, баўкнуць разы са тры ў стары пабіты звон, або з такім-жа паважным відам пашыбаваць у бліжэйшую вёску да свата Карнея. Але ў бацюшкі быў гэткі недалужны, пакорны і маркотны выгляд, што ён ня мог больш нічога зрабіць, як толькі зморшчыць свой твар да таго, што ён стаў падобны на сушаную дулю, і гэтым паказаць, што ён ня менш за бацюшку ня ведае, што рабіць.

Па праўдзе сказаць, дык ён знаў, што трэба рабіць, і нават дзівіўся, чаму гэта бацюшка не дагадаецца, але... на тое бацюшка...

— Яно-то народу ня надта многа будзе... Бачыце, бацюшка, праца самая... але ізноў падумаць, як-жа ж і без абедні...

І сторaж разьвёў рукамі.

Бацюшка, старэнькі і такі самы маленькі, як сторaж, але «благаобразны», стаяў ля стала і ў задуме тарабаніў па сталу пальцамі. Вочы яго былі ўпяты ў раскалмачаны дашчэнту сторaжаў лапаць, і ў іх відаць быў смутак. Што ён думаў у гэты час, якія думкі луналі ў яго сівенькай галаве,—невядома.

Сторож пастаяў трохі і гукнуў яшчэ раз, асьцярожна дадаўшы ў свой голас трохі настойнасьці:

— Народу-то ня будзе, але...

Бацюшка перавёў свае вочы з лапця на сторажаў тварня менш раскалмачаны за лапаць—і нічога не сказаў. Ціхім крокам адышоўся к вакну.

Сторож трохі паварушыўся, патаптаўся—балазе бацюшка задам стаў і ня бачыць—і, кашлянуўшы, прагукаў ужо з большай настойнасьцю:

— Народу-то, напэўна, ня будзе!

На гэты раз ён нават не дадаў «але» і ўжо спадзяваўся, што канец будзе такі, якога ён і жадае... Але бацюшка раптам схамянуўся, абярнуўся да яго і сказаў голасам, у якім чувалася нейкая сумная рашучасьць.

— Во што, Сідар: цэрква—гэта ня тэатр, і мы не павінны спыняецца перад тым, што ня будзе народу. Богу ўсё роўнаці поўная цэрква ці не.

— Ды гэта так, вядома... Дык, значыць, пазваніць?..

— Звані, звані, Сідар!

— Пайду пазваню...

Ён спакваля павярнуўся і пасунуўся к дзьвярам, але ля самых дзьвярэй спыніўся і, сам ня ведаючы навошта, спытаўся:

— І ютраня будзе?

— Ну, дык а як-жа... Што ты гэта, Сідар, пытаеш?

Сідару трохі сорамна стала, што ня ў лад спытаўся, і ён шыбчэй вышаў за дзьверы.

Праз колькі часу сіпла закашляў звон і абудзіў ваколічныя палі. Людзі не пачулі гэтага звону, бо цэрква з папоўскай і дзякоўскай сялібамі стаяла на вотшыбе, і да бліжэйшае вёскі было вярсты дзьве, але папоўскія куры, якія вандравалі вакол цэрквы, зьнецікі распалохаліся, і іх павадыр, чырвоны бліскучы певень, загвалтаваў, перамагаючы звон:

— Куд-кудак-так-так-так-так!..

* * *

Назаўтра бацюшка дужа зьдзівіўся: чаму гэта так рана зазваніў Сідар? Ён ня ведаў, што ў таго быў пэўны рахунак: калі поп паслухае і раней прыпрэцца, то можна будзе раней да свата пайсьці, а калі не—усё роўна страта невялікая... У адзін звон ён можа хоць цэлы дзень званіць: гэта-ж ня то, што ва ўсе. Нават весялей... Стаў гэта ля вакна, вяроўку зачапіў за нагу, дый дзівуйся наўкола. Можна нават і піпку засмаліць. А нага ўжо па звычаю сама торгае.

Бацюшка пільна сабраўся, напрануў гэткую старэнькую, як і сам, расу з шырачэннымі рукавамі і пашоў у царкву. Раньні халадок прыемна асьвяжыў яго, а сіплы голас звону напамянуў аб чымсьці старым, нязьменным і цягучым, як бесканцовая нітка.

Раптам звон чагось спыніўся, але праз хвілінку з падвойнаю сілай загвалтаваў сіпла-пасьпешна, быццам хто яго душыў:

— Гвалт-гвалт-гвалт-гвалт!..

І да яго далучыліся хорам другія—тонкія і прарэзьлівыя:

— Ай-яй-яй-яй-яй!..

Бацюшка перахрысьціўся. Ужо, дзякуй богу, трыццаць год, як яго спатыкае гэты ўрачысты трызвон.

Але сягоньня трызвон быў асабліва гучны і злосны, бо Сідар біў як мага, радуючыся, што яго плян—выманіць раней папа—спраўдзіўся.

Цэрква была пустая. З халоднага змроку маркотна выглядалі нярухомыя твары сьвятых. Было ціха, як у магіле, і толькі на клірасе таемна шапацелі пад дзякавымі пальцамі лісты кніг. Бацюшка па трыццацёхгадоваму звычаю спыніўся ў парозе, адбіў тры шчырых паклоны і тады толькі пашоў уперад. Крокі гулкімі водгукамі каціліся па цэркве.

Бацюшка ўвашоў у алтар. Вакол стаялі і ляжалі розныя «сьвятыя» рэчы. За доўгі час службы бацюшка так прывык да іх, што яны здаваліся яму блізкімі, роднымі.

Прышоў Сідар і пачаў дзьмухаць у жар. Рабіў гэта ён так шчыра, што па ўсёй цэркве панёсься моцны сап, і цэрква на момант стала падобна на кузьню.

Бацюшка апрануў абшарпаную, страціўшую ад доўгага ўжываньня свой супраўдны колер, рызу. Дзяк на клірасе паважна й працяжліва адкашляўся.

Сідар ужо насыпаў жару ў кадзіла і, сьпяшаючыся, нёс яго к папу, на хаду ўсё яшчэ дзьмухаючы ў яго так, што з яго бухалі іскры, як з паравіка. На сваім напружаным твары ён выяўляў гэткую рупнасьць і пасьпешнасьць, быццам ад таго—ці падасьць ён упару папу кадзіла, ці не падасьць—залежаў лёс усяго сьвету.

Поп зірнуў на яго карузлыя ад працы рукі і ўспомніў, што матушка ўчора казала, што трэба наладзіць драбінку ў кароўніку. Блаславўляючы кадзіла, ён сказаў Сідару:

— Я тут, Сідар, кадзіла сам вазьму, як трэба будзе, а ты йдзі к матушцы, яна табе пакажа там—драбінку наладзіць трэба.

Сідару гэта ўпадабалася, бо яго дужа цягнула з гэтае пустое самотнае цэрквы на сьветлае вольнае паветра. І ён, забыўшыся аб тым, што знаходзіцца ў цэркве, голасна загаманіў тонам спраўнага майстры:

— А я, бацюшка, тое дрэўка вазьму, што на цьвінтары бадзяецца. Яно нішто, яшчэ...

— Тс!—перапыніў яго бацюшка, і ён, схамянуўшыся, спрытна пашыбаваў з цэрквы...

У цэркве засталіся поп і дзяк адзін-адзін. Пачалася адправа.

Неяк дзіка зычэла ў бязьлюднай цэркве гэтая голасная малітва двух чалавек. Зусім не падобна было да набажэнства. Быццам проста сышліся два чалавекі і, ад нечага рабіць, пачалі перагуквацца адзін з адным. Поп нешта бурчэў сабе пад нос у алтары, а дзяк адно і тое самае, «госпадзі, памілуй» выводзіў з такімі пералівамі і на столькі ладоў, што яно ў яго выходзіла то на манер «каробачкі», то на манер «Ах, зачем эта ночь», а часамі нават чувалася ў ім нешта падобнае да апошняе часткі «Інтэрнацыяналу». Дзяку, відаць, надакучыла вечна адно й тое самае, і ён цяпер—балазе нікога няма—стараўся гэта «адно й тое самае» аздобіць, уліць у яго штосьць новае і весялейшае.

У вокны заглядала вясёлае сонца і, дзівуючыся, кідала то туды, то сюды свой цікавы погляд. Пад гэтым поглядам твары сьвятых на іконах быццам аджывалі і неяк плюшчыліся, моршчыліся, недавольныя, мусіць, тым, што робіцца тут каля іх у гэтым «сьвятым» будынку.

І вось здарылася нешта дзіўнае, нябывалае.

Дзяк чытаў «шастапсалміе». Чытаючы, ён таксама выводзіў на ўсякія лады, і яго голас то ўздымаўся на самыя высокія ноткі, то раптам спускаўся ўніз і—што людашка ў балоце—рыпеў слабай надтрэснутай актавай.

Поп, ад нечага рабіць, сеў у вялізнае старадаўнае крэсла, што стаяла ў алтары, і задумаўся... І тут—д'ябал павярнуўся каля яго, ці што,—але ў галаву к яму палезьлі самыя няпрыстойныя думкі. Ён азірнуў змораным поглядам алтар, спыніўся на кожнай рэчы і—не пазнаў усяго гэтага.

Трыццаць год праслужыў ён у гэтай царкве і за трыццаць год ні разу не задумаўся аб тым: што ўсё гэта, навошта гэта і г. д. Усё ён прымаў, як ёсьць, да ўсяго адносіўся з заўсёдашняй, загадзя нарыхтованай, набожнасьцю, як да сьвятога. І вось цяпер раптам, ні з таго ні з сяго, усё зьмянілася... Быццам нешта адляцела ад сьвятых рэчаў, быццам сьвяты дух іх пакінуў, і яны здаліся яму проста звычайнымі, даўно знаёмымі рэчамі, гэткімі самымі, як і тая шафа, што трыццаць год стаіць на адным месцы ў яго габінэце, як і той малюнак, што ўвесь аблупіўся, а ўсё яшчэ вісіць над яго ложкам.

Поп зірнуў на тоўстае, вялізнае эвангельле і ўбачыў у ім толькі прыгожую вялікую кнігу, падобную на матушкін альбом. Зірнуў на крыж і ўбачыў у ім толькі памастацку апрацаваны кавалак срэбра, зірнуў на чашу і ўбачыў у ёй звычайную пасудзіну, толькі на высокай назе. Яму нават чагосьці прышло ў галаву, што з гэтай пасудзіны дужа няёмка было-б піць гарбату.

Зірнуў поп на сваю вопратку і таксама яму дзіўна стала. Навошта ён апрануў яе, гэтую старэнькую, ужо дзіравую шмотку?..

Поп асалапелым поглядам азіраўся вакол. Прыслухаўся і пачуў, як дзяк на царкве нешта чытае; чытае няшчыра, ня-

дбала, быццам абы-як пхае з роту словы, і яны лятуць бязладна—хто куды... Прыслухаўся поп да гэтых слоў, і яны, даўно знаёмыя яму, тысячу разоў слуханыя, раптам здаліся дзікімі, незразумелымі.

— Госпадзі божа мой! што гэта за спакуса такая!—набожна прашаптаў поп і перахрысьціўся.

Рука махінальна зрабіла знаёмы рух, а сам ён неяк з боку зірнуў на гэты рух, і таксама дзіўным, недарэчным ён яму здаўся...

Поп узьняўся з крэсла і пашоў к прастолу. У кроках яго ня было ўжо звычайнай набожнай паважнасьці... Пашоў проста, як у хаце хадзіў. Падышоў і стаў ля прастолу... Абапёрся рукой, як заўсёды ў хаце рабіў, калі к сталу падыходзіў. Потым заўважыў гэта і зьняў руку...

— Нельга!—падумаў.

А думкі ўсё лезьлі і лезьлі...

— Навошта ўсё гэта? Для каго?.. Няўжо для бога?.. Няўжо яму трэба ўсё гэта, гэтыя розныя блiскучыя рэчы, гэтае бязглуздае чытаньне там, на цэркве? Нашто яму гэта? А мо' для людзей?..

Поп думкамі пераляцеў туды, назад, за іканастас і ўявіў сабе гэтую цэркву; пераляцеў далей, за сьцены цэрквы, і ўбачыў сялян, шчыра працуючых на пожні.

— Для каго-ж? Для каго? Навошта?..

Дзяк кончыў. Сьціхла ў цэркве... Поп знаў, што яму трэба пачынаць эктэнію.

— Мірам...

Сказаў і сам зьлякаўся свайго голасу. Неяк дзіка празычэў ён у пустым скляпеньні. Хацеў яшчэ гаварыць і ня мог... Неяк сароміўся свайго голасу. Здаваўся ён яму чужым, староньнім. І сьмешным, недарэчным здалося папу гаварыць нейкія незразумелыя, нікому непатрэбныя словы.

А дзяк, каб дарма ня траціць часу, не чакаў канца і зацягнуў сваё спрадвечнае:

— Госпадзі, памілуй!..

Прапяяў і, ня чуючы чарговага «возгласу» бацюшкі, працягнуў яшчэ раз:

— П-а-а-мі-л-у-у-у-й...

І гэта канчатковае «уй» ён цягнуў доўга-доўга, бо ўсё чакаў, пакуль поп па звычаі не перапыніць яго.

А поп маўчаў... І дзяку прышлося кончыць. Пачакаў, кашлянуў раз-другі, а ўсё нячутна. Урэшце, зацікавіўшыся, ён прасунуў галаву ў алтар. У алтары папа ня было. Тады дзяк зазірнуў у бакоўку, дзе звычайна вісіць кадзіла, стаіць у гарнушку жар і ў шафе вісіць царкоўнае «аблачэньне».

Поп сядзеў на зэдліку, схіліўшы галаву. Поплеч з ім роілам ляжалі толькі што зьдзетыя рызы. Як убачыў дзяка, узьняў галаву і зірнуў нейкім пустым, зморaным і смутным поглядам...

— Ня будзем служыць, Гаўрылавіч!..

— Што, захварэлі, бацюшка, а?..

— Не, Гаўрылавіч, не захварэў... Спакуса нашла... Д'ябал заўладаў мной... Слухай, Гаўрылавіч, скажы ты: нашто гэта ўсё?.. Каму гэта патрэбна?.. Для каго гэта?..

— Што для каго, бацюшка?..

Дзяк нічога не разумеў і, вылупіўшы вочы, глядзеў на бацюшку.

Ды вось, Гаўрылавіч, служым мы з табою... я чытаю, ты пяеш... ну, вось сягоньня, напрыклад... А для каго гэта мы служым?.. Для бога? Для людзей?.. Ці думаў ты калі аб гэтым, Гаўрылавіч?...

Дзяк урэшце зразумеў. Зразумеў, праўда, пасвойму...

— Гэта праўда, бацюшка... Я таксама думаў... Яшчэ ўчора, як зазваніў Сідар, дык я й думаю: навошта служыць заўтра? Усё роўна ніхто ня прыдзе. Самая работа, сенакос... А для бога, дык, вядома, што яму за карысьць з нашае службы! Во, будзе прастольны, кірмаш, тады прыдуць... І даход якікалечы будзе... Пойдзем, бацюшка!

І ён з здаваленьнем зацягнуў, ідучы па цэркве:

— Госпадзі, памі-і-лу-у-уй.

І «луй» спусьціў так нізка, што з ахвотай цягнуў яго, пакуль і ня вышаў з цэркві.

. . . .

На гэты раз Сідараў рахунак ня ўдаўся. Ён разьмеркаваў так, каб ладзіць драбіну якраз да таго часу, калі ўжо трэба замыкаць цэркву, аж вышла іначай... Ён не зрабіў яшчэ й палавіны, як убачыў, што ідзе поп. Гэта яго надта зьдзівіла, і ён, разьзявіўшы рот, праводзіў папа асалапелым поглядам, аж пакуль той не схаваўся ў дзьвярах сваіх пакояў...

Гануля

Шэрая вёска. Цёмныя людзі. Цьмяная рэчка жыцьця.

І да вольнасьці, і пасьля вольнасьці тое самае. Праца сялянская—цяглая, ламучая, пот вёдрамі выганяе, як самагонку. А адпачынак—нуда. Цягнецца, што кісель. Тухлы.

У нядзелю, калі на места не падасіся, дык што-ж: сядзіш, гамоніш, гамоніш, сядзіш, потым опаць забурышся. Нудна...

Бабы языкі точаць. Дурныя, вядома. І працаваць любяць. Калі ня рукамі, дык языком. Мяліцамі трэпяцца. А перабяруць—усіх чысьценька! А навыдумляюць—дзіву дасіся, лопнеш ад сьмеху.

А часамі бабы сплятуцца. Мужчыны далучацца, злосныя ад нуды. Тады бойка. Тады ў паветры замітусяцца: валасы, хусткі, спадніцы, бароды, вусы. Тады цікава і весела.

Дзеці... Во дзеці добра жывуць. Цьвітуць, пузаны. Ім няма нуды. І працы няма. Балазе ім: за птушкамі, напрыклад, шарапацца дарасламу неяк сорамна, хоць і ў нядзелю, а ім што—пашоў ды пашоў. А ўцеха якая! Ізноў-жа табаку ў дзеда Лявона цягаць—дарасламу што, а малому—хлебам яго не кармі, толькі дай магчымасьць жменьку стырыць. Адным словам—«хвацка».

Вось якая вёска Будынкі. Звычайная? Вядома. Але гэта раней. А цяпер—ого, што цяпер...

Гануля... Бачылі, як красуецца стромкая маладая вішня; як яна зьзяе, блішчыць веснавым хараством, як яна—сьвежая, сакавітая—сьмяецца сваім квяцістым уборам, радасьць шчодрымі жменямі раскідае наўкола?

Зграбная, сьвежая. Стан прухкасьцю мяккай, дзявочакрамянай спакушае. Вабіць, абяцае ўцехі жаркія. Твар—чырванью рдзее. Любы, прыгожы, заўсёды з усьмешкай чароў-

най, гарэзьлівай. Вочкі... Вочкі такія, што калі хочаш утапіцца ў таемным, яскравым бяздоньні, дык зірні ў іх. Яны сваімі блакітнымі праменьнямі схопяць твой погляд і пацягнуць магнэсам у жудасную і разам чароўную прорву.

Во якая Ганулля. Але гэта таксама раней было. Потым былі цёмныя ночкі, палкія пацалункі, абнімкі, глыбокія, жаркія ўцехі. Потым пакута была.

А цяпер Ганулля—дзеўка старая. Чырвань на твары пагусьцела, у плямы сабралася, вочы туманам ахінуліся. Грудзі—тыя пульхныя, любыя, крамяныя булачкі—цяпер абвісьлі. Брыдка.

І цяпер пры Ганулі дзяцёнак, хлопчык сінявокі.

Але добра. Што далей?

Восень была. На гародах пажоўклых, счарнеўшых—бабы працавалі. Ганулля ў цёткі Арыны за кавалак хлеба гародніну з чорнай зямлі калупала.

І вось тады прыехала тая, з гораду. Худая, вочы гараць ліхаманкавым бляскам. Гаварыла грубаватым, глыбокім голасам.

Пачала баб зьбіраць. Сьмеху было! Бабы адна адну пад бок штурхалі. Міргалі з усьмешкай.

— А бач! На баб мода пашла. Во табе. Цяпер мы ў сілу ўвойдзем, людзей сваіх пад уладу возьмем.

Сьмяяліся. І на сходцы таксама. Не маглі бяз сьмеху слухаць, як кабета з гораду запэўняла, што баба з мужчынам роўная.

— Паненачка! А я-ж касіць ня ўмею. І мой таксама дужэйшы за мяне. Ня я яго б'ю, а ён мяне лупцуе.

Тая тлумачыла, а бабы ізноў рагаталі, у бокі ўзяўшыся

А Ганулля не сьмяялася. Яна развучылася сьмяяцца. Часам толькі вусны крывіла жаласна, пакутна. Сьмяяцца не магла, бо на вусны пячатка была накладзена. Моцная пячатка гора.

Яна слухала ўважна. І, як тая казала пра долю гаротную бабскую, у яе мінулае варушылася ў сэрцы. Паўставала, злучалася ў адзін малюнак чорны, сьлязьмі падступала да горла, вымагала нейкай надзеі, нейкай уцехі. Думку напружную, палкую раджала, думку аб будучыне.

Пасьля сходкі, калі бабы гурмай, лапочачы навалілі з хаты, яна нясьмела падсунулася да гарадзкой.

— Паненка! А ці ёсьць якое палягшэньне?

Ціха спыталася, баючыся, каб хто не пачуў. Тая зірнула з цікавасьцю.

— А што, цяжка жывецца?

— Ой, цяжка, галубачка. Нічога ня маю, за кавалак хлеба хаджу на падзёншчыну. А часамі—зусім няма чаго есьці. Дзіцёнак малы.

— Удава?

— Не, не ўдава. Я... так сабе... дзеўка...

— А... Хату маеш?

— Ня маю, родненькая. Была ў нас хатка старэнькая, дык, як матуля памёрла, яна брату дасталася. А ён прагнаў мяне пасьля таго... Жыву цяпер, дзе прыдзецца, куды пусьцяць.

Гарадзкая доўга з Гануляй гаманіла. Тлумачыла ёй, малявала абразы пекныя, прыгожыя, захапляючыя. Шляхі адчыняла ў Гануліным розуме—шырокія, гладкія, квяцістыя.

Пасьля кніжак дала пачытаць і паехала.

Гануля троху пісьменная была. Кніжкі чытала ноччу пры лучыне. Удзень хоць-бы і быў час—нельга, засьмяюць. І то трохі кпілі: «грамацейкай» празвалі.

І пачало ў Ганулі нешта расквітаць у сярэдзіне. Сярод чорнай беспрасьветнасьці пачалі мігаць ружовыя праменьні надзеі. Часамі сьмяялася Ганулька. Нявыразная радасьць дух уздымала.

— А мо' што і будзе? Хоць-бы пад старасьць дажыць...

Пад вясну яшчэ з гораду тая прыехала. Бабы ізноў усьміхаліся, жартавалі. А Гануля, як роднай, узрадавалася.

Цяпер гарадзкая проста падышла. І як пачала гаварыць аб жыцьцёвым, магчымым, бабы сур'ёзнасьцю трохі працялі-ся. Слухалі з палахлівасьцю, з нейкай апаскай, недаверлівасьцю.

Гарадзкая яслі адчыніць захацела. Дзіўная... Чаго ёй прысьпела? Што ёй за наўда: ну, жывуць бабы і жывуць, як спрадвеку жылі.

Нялюба бабам, што жыцьцё іх кратаюць ды варушаць, ды пераглядаюць з усіх бакоў. Прывыклі ў запеччы...

І гвалтам узьняліся...

— Як-жа! Аддадзём мы сваіх дзяцей невядома каму. Каб згубілі!..

Гарадзкая—рады ня дасьць, што з бабамі рабіць. Але Ганулля тады ўзялася. Як пачала гаварыць, дык голас дрыжэў: гэтак абурылася.

— Дурныя вы, бабы. Самі ня ведаеце, чаго баіцёся. Кожнай-жа дзеці ў абузу ўлетку. Ды тут-жа просты рахунак. Заместа таго, каб кожнай дзяўчыну трымаць ля дзяцей,—зьнесьці іх у вадно месца ды даручыць аднэй бабе—няхай з імі водзіцца.

Ой, як спрачаліся бабы. Не раўнуючы—быццам іх у пятлю хто цягнуў. Але ўрэшце ўсё-ж падаліся. Перш адна да розуму прышла:

— Пастойце, бабкі! А можа гэта і ўпраўды рахуба? Во Ганулля... яна ня пры месцы, вандруе з хаты ў хату... няхай забаўляе дзяцей.

Іншыя далучыліся. Толькі самыя ўпартыя на сваім стаялі.

— А хто-ж гэта пусьціць да сябе ў хату гэтае пекла? Каму гэта люба?

— Па чарзе можна. Тыдзень у ваднэй хаце, другі—у другой.

Дагаварыліся. Гарадзкая здаволеная паехала. На разьвітаньні моцна паціснула Ганулліну руку.

— Во вам пачатак і ёсьць. Адно паляпшэньне ўжо бачым. Працуйце тут.

А Ганулля сьвяткавала ў душы. Радасьцю дзіўнай гарэла.

Надышло лета. Жаркае, потнае. На гародах, у полі мурашкамі людзі запоўзалі. У напружнай сьпякоце смага павісла. Душнай зморай на людзей перакінулася. Заныллі працоўныя плечы. Цяжка...

Ганулі таксама—хоць разарвіся. У цеснай хацёнцы—пузатымі клёцкамі поўзаюць. Гвалтуюць ува весь шырокі дзіцячы рот. Сапраўднае пекла. Сьвежы чалавек звар'яцее, калі зойдзе ў хату.

Але Ганулі нішто. Рупная, рухавая, яна ўва ўсе бакі. Аднаго пакарміць, другога ўняць, трэцяга закалыхаць. Усюды спраўляецца.

Сама аж цьвіце. Быццам тое даўнейшае вярнулася. Нават памаладзела, папрыгажэла.

Часам матка якая—распараная, зьняможаная—прыдзе адпачнуць. Пасядзіць момант—з ласкавай усьмешкай паўзіраецца на мураве́йнік.

Пажартуе:

— Во, табе, Гануля... І замужам ня была, а дзяцей—поўная хата, як тых парасят.

Тады Ганулі нешта ў сэрца кальне.

Успомніцца старое: тыя сонечна-сьветлыя дзянькі, зорныя ночы.

Возьме яна тады свайго Яначку, шчыльней прытуліць, галоўку сукрыстую гладзіць. Песьціць сумна-ласкавым поглядам.

Але не надоўга гэта. Усьміхнецца апошняй, смутнай усьмешкай і—зноў замітусілася па хаце.

У вадну з душна-лянівых, санлівых нядзель Гануля баб вясковых сабрала. Бабскую сходку. Каля акрайнае хаты, на мяккай зялёненькай траўцы, паселі ў гурток. Гануля—у сярэдку.

І вось што сказала бабам Гануля:

— Ведаеце, бабачкі, што я надумалася. З дзяцьмі карагодзіцца—малая гэта для мяне праца. З гэтым і дзяўчына якая справіцца. А калі дзьве, дык і казаць няма чаго. Пад маім наглядам яны абыйдуцца з вашым насеньнем. А я тымчасам іншай-бы працай займалася. Вам-жа цяпер, цётачкі, вопраткі памыць няма часу. Вось-бы я і мыла патроху. Усё вам дапамога, ад пільнай працы не адрываліся-б...

Бабы згадзіліся. Толькі падзякавалі Ганулі. Да дзяцей двух дзяўчынак прыставілі, а Гануля вопраткі сялянскія мыць пачала. А калі многа зьбіралася, цяжка было,—па чарзе пасабляць прыходзілі.

Усе паважаць сталі Ганулю. Нават мужчыны, што калісь кпілі з яе, «грамацейкай» жартуючы звалі, цяпер іначай да

яе абарачваліся. Калі ўбачыць каторы, што кніжку часам Ганулля чытае, дык, замест сьмеху,—павага, сур'ёзнасьць на твары зьявіцца. Падыйдзе ды аб сур'ёзных «палітычных» рэчах пагаворыць.

Увосень у сельскі савет Ганулю выбралі. Во было гутарак! А бабы! Усе насы ўзьнялі на добрую пядзю. Козырам захадзілі.

— Во, цяпер наша панства. Канечна, наша. Што яны, мужчыны, пхе!..

Мужчыны моўчкі ў вусы ўсьміхаліся. А часам кідалі няўважна:

— Што-ж. І бабы ня ўсе бабы. Часам і разумныя бываюць... Хоць і рэдка, трэба сказаць...

А то яшчэ:

— Што-ж. Ёй вальней, часу хопіць. Гаспадаркі ня мае, ня зьвязана нічым.

І Ганулля пачала справамі заварачваць. Загад які—фурманкі альбо падатак які—зараз сходку ці па хатах пойдзе.

Гаспадары моршчацца, плююць у бок.

— А бадай цябе! Абабралі бабу на бяду сабе. Усюды яна круціць сваёй спадніцай... У, я цябе, кудлатая...

А потым разам з Ганулляй сьмяюцца і загад выконваюць.

Ахвотна слухалі Ганулю, дарма, што баба. Слухалі, бо зналі, што яна ўсё добра разрахуе—што каму, нікога не пакрыўдзіць.

А ўзімку, як вальней стала селяніну, як пашлі зімовыя вечары—доўгія нудна-цягучыя,—тады Ганулля іншай працай занялася.

У Лявона, у досыць раскошнай хаце чытальню адчынілі. Лявон ахвотна дазволіў. Вясёлы дзядзька! Любіць, калі ў хаце народ таўчэцца.

У чытальні—газэты, кніжкі сякія-такія. Кожны вечар—народ. Ганулля газэты чытае сялянам, тлумачыць усё чыста, што сама ведае, чула.

І моладзь тут трэцца. Хлапчукі, дзяўчаты—яны, вядома, больш жартуюць, дурэюць, каханьнем практыкуюцца. Але часам, як надакучыць гарэзваць, і яны лезуць за стол.

— Старшыніха, дай газэтку!

— Старшыніха, дай кніжку цікавую...

А дзядзька Лявон важна зазначае скрозь пілку:

— Якая табе старшыніха... Камісар! Во як, дурань зялёны!..

А на «ражство» што было, як Рыгораў Мікола прыехаў!

Мікола ў горадзе вучыцца. Як прыехаў, сабраў хлопцаў, дзяўчат ды і кажа:

— Давайце спэктакль паставім!

Ну, дык што-ж... і паставілі. Ды яшчэ як! На ўсю акругу загрымела. У сьвірні, дзе спэктакль ставілі, ад людзкога натоўпу замалым сьцены не праламаліся.

Ганула таксама іграла на сцэне. Што-ж, што старая трохі... Абы дух малады! Яшчэ як ролю «Альжбеты» выканала— проста любата!..

Дык во, як было. А пад вясну зьмянілася.

Нешта раз Гануля паперку атрымала. Пісалася:

«Ганьне Ахрэмчыкавай. N-скі павятовы аддзел па працы сярод кабет запрашае Вас да пастаяннае працы ў названым аддзеле. Аб згодзе паведаміце».

Гануля без канца чытала, перачытвала паперку. З усіх бакоў яе аглядала. І верыла і ня верыла. А сэрца, быццам клявец па касе,—цюк-цюк-цюк!..

Дужа ўзрадвалася Гануля. Перад вачмі шырокія, раскошныя, прывабныя прасьцягі разьвярнуліся.

Праца. Вялікая праца. Шмат работы, карыснай, цікавай. І ўсё дзеля сваёй пакрыўджанай гаротнай сястры.

Толькі шкода было Ганулі пакідаць сваю вёску. Родная вёска. Радзілася тут, узрасла, узгадавалася. Тут першае шчасьце, дзявочае шчасьце пазнала, тут і пакутвала.

Але гэта-ж ня ў дальны сьвет... Пэўна, ня раз прыдзецца сюды прыяжджаць, даведвацца.

І Гануля, вядома, паехала.

. . . .

Дык во якой стала Гануля!..

На маладое

I

Калі ў сонечным моры празрыстымі хвалямі калышыцца душная смага, калі пярэсьціцца, зьзяе вакол пышна-квяцісты дыван бесканцовых палёў, калі стромкі бор, самлелы, зьняможаны палкай, напружнай ласкай шчодрага сонца, рассылае наўкола свой ап'яняючы пах, калі жаўранак тонкім срэбным цурочкам улівае ў самае сэрца сваю няўпынную пераліўчатую песьню,—тады па жаркаму маладому целу Марылькі разьліваецца салодка-калючая млявасьць.

Тады сэрца нейк дзіўна-тупа і салодка садніць, а ў вачох Васілёк зьяўляецца. Гэткі назольлівы, прыліпчаты Васілёк. Нават не адзін Васілёк, а два васількі, бо вочы яго ясныя, любыя—якраз васількі. Глядзяць яны ласкава, сьмела ў самую глыб, у нутро самае, і ад гэтага погляду нешта хваляй прабягае па целу, к сэрцу прылівае, уздымае высока крамяна-пухкія грудзі.

Васілёк... О, яна нікому ня скажа пра Васілька. Нікому... І яму самому ня скажа. Яна ўцішку, у думках будзе песьціць яго, галубіць, будзе здалёк усьміхацца яму гарачай млявай усьмешкай, будзе дражніць яго палкай спакусай жаночай.

Толькі адна, уцішку. А як спаткае яго, яна толькі суха, няўважна ўсьміхнецца і адвернецца ад яго ўпартага погляду, ад гэтых сьмелых вачэй-васількоў...

А каму горш за ўсё ня скажа Марылька пра свайго Васілька, дык гэта свайму мужыку—Ахрэму доўгалыгаму, чаплі нялюбай. Ого, яму сказаць!..

Марылька ня любіць Ахрэма. Яна тры гады за ім замужам і з гэтых трох год паўтары гады ўжо ня любіць яго.

Яшчэ і Васілька ня было, яшчэ не ўглядалася Марылька ў яго блакітныя вочы, яшчэ зазірала яна часам з патаёмным чаканьнем ў шэрыя сьлізкія вочы Ахрэма, а ўжо ў сэрцы, у целе маладым, жадаючым вострага, палкага, расла несьвядома агіда. Прыкрымі сталі нязграбныя, недалужныя ласкі мужыка, прыкрымі затым, што распальвалі яны нутро агнём, агортвалі дзіўным смаглым жаданьнем, а не здавальнялі.

І балюча было, і сорамна чагось. І злосьць расла на мужыка-недарэку... Злосьць і агіда.

Гэтак было. А потым Марылька навучылася не прыкмячаць мужыка. Сьціснуўшы зубы, зносіла яго прыкрыя мужчынскія жарты, стрымлівала сваё жаночае пачуцьцё.

Так і цягнулася. Шэрай нудой жыцьцё завалаклося, забалоціла брудам будзёншчыны.

А тады Васілёк зьявіўся. Ён—малады хлопец, нядаўна зусім дзіцянём быў. І твар у яго, як у дзіцяці: чысты, адкрыты, вясёлы. Вочы—крышталь блакітны...

Пачалося гэта зусім проста. Дый што пачалося? Нічога-ж і ня было такога... Аднаго разу зірнуў на яе Васілёк. Троху ня так, як зазвычай глядзяць людзі адзін на аднаго. Нешта было ў яго поглядзе ўпартае, сьмелае. І на вуснах усьмешка блукала таёмная, хітраватая.

Марылька тады таксама ўсьміхнулася. А ўсьмешка неяк міжвольна вышла такая, як і ў Васілька. І нешта зьявілася тады паміж іх—блізкае, патаёмнае, быццам бясслоўны зговар які.

З таго часу закрасаваў у Марылькі ў вачох малады Васілёк, заўладаў думкамі-марамі. І дзіўна неяк: з таго часу яны радзей сталі сустракацца, радзей гутарыць.

Страшна чагось было Марыльцы з ім сустракацца, а ад гутаркі з ім яна проста ўцякала. Бо дзіўныя словы ён ёй гаварыў, такія словы, што зусім іншае яны азначалі, чымся зазвычай. Слова якое простае, звычайнае, а за ім—чуе Марылька—іншая думка хаваецца. Негавораная, але ясная, знаёмая, бяз слоў зразумелая.

Неяк страшна рабілася Марыльцы. Палохала тое, што думка гэта супроць волі ўпарта і настойна асядала ў галаве і

няэмога была яе адтуль выгнаць. Быццам пчаліны рой буяна й няўпынна гудзела ў мазгох, мёдам атрутным залівала сьвядомасьць і прымушала сэрца млець і сьціскацца ад нявыразных, няясных жаданьняў.

II

Цяжка Марыльцы жаць далёкую паласу за гушчарным сасоньнікам. Глуха, але ўпарта, дакучліва ные сярэдзіна: пакланяйся-ж так дзень-у-дзень у пояс сьпеламу залачонаму жыту. Але гэта дарма—ня тое вытрымае дужае, спрытнае цела маладзіцы, ні па чым яму цяжкая, цяглая праца!

Вось сумна-сумненька толькі. Суседкі аджаліся, аднэй выпала дажынаць сваю вузенькую палоску, а аднэй жаць у два разы цяжэй.

Серп аднастайна, нудна цямкае пад рукой, а жыта, недалужна зьвісаючы на моцнай руцэ, шамаціць ціха-ціха, быццам апавядае штось сумнае, або жаліцца на сваю гаротную долю. І гэты шолах плаўка, памалу цягне за сабой няясныя думкі Марылькі, заводзіць іх далёка-далёка—невядома куды, пакуль не давядзе да Васілька.

А тады ўжо думкі рвуцца, блытаюцца, мітусяцца ў атрутным тумане. Тады Марылька кідае сноп недажаты і, соладка пацягваючыся, выстаўляецца ўся пад гульліва-палкія праменьні паўдзённага сонца.

Па целу—цяплынь прыемная, млявая, а ў закрытых вачох—Васілёк сінявокі. Пад белай кашуляй двума пульхнымі ўзгоркамі грудзі ўздымаюцца, калышуцца ад моцнага туканьня сэрца. Марылька глядзіць на іх і ўсьміхаецца ўсьмешкай гарэзьлівай. Думае:

— Нашто яны мне?..

Потым уздыхне і зноў жаць пачынае.

Ад сонца галава троху круціцца, быццам у чадзе. Смага, хочацца піць. Там, на ўзьлесьсі, у прытульнай засені вада ў гарлачыку. Добра там—халадок, трава дываном мяккім... Адпачыць часіну, напіцца і падумаць. Зьвіць у цішку квяцісты вянок з пыгожых мараў, атуліць на хвілінку патаёмнай ласкай свайго Васілька...

І пабегла Марылька к лесу, як дзяўчынка малая. Напілася вады халоднае і выпрасталася, нярухомая, на шаўковай траве.

На вуснах зайграла ўсьмешка давольная, шчасьлівая. У заплюшчаных вачох—ён, Васілёк, як жывы... Любы такі, пры-гожы. Яе Васілёк—нязнаны і каханы...

Так ляжала Марылька, пакуль лёгкі шолах не пачуўся паблізу. Зірнула і ўбачыла над сабой сінія вочы. Ня знала: ці думка гэта яе, ці ён, жывы Васілёк?

— Дзень добры, Марылька!..

Тады дазналася, што ён гэта—жывы, праўдзівы. Хацела спалохацца, але, замест гэтага, сказала з міжвольнай усьмешкай:

— Адкуль ты?

І глядзела на яго ласкава, ветла.

Як сеў ля яе, не схапянулася, а таксама глядзела ў яго блакітныя, цяпер чагось дужа бліскучыя вочы. Дзіўна было, нашто ён узяў яе гарачую руку, нашто ціснуў яе моцна, балюча. А як пачула на сваіх узрушаных грудзёх нясьмелыя, няпэўныя рухі грубой мужчынскай рукі, затрапяталася ў знаёмым пачуцьці душнага нездавальненьня.

Сьмешна стала і весела, дужа весела. Рантам схапіла сукрыстую галаву Васілька і моцна, шчыльна прытуліла к грудзям. Рагатала чагось шалёным, гульлівым сьмехам, з гарачым запалам аддавалася рашучым недазволеным ласкам мужчыны...

. . . .

У зялёным лісьці распаўзлася празрыста-кволая жоўць. Сонца касой палахлівай з цікавасьцю пад куст зазірнула, дзе Марылька з Васільком снавалі жывую казку каханьня.

Марылька сядзела і трымала на каленах галаву Васілька. Гладзіла сукрысты мяккі лён валасоў і з пяшчотай у глыбокі блакіт любых вачэй заглядала. Бачыла ў іх давольную гордасьць уладаньня і шчырую ўдзячнасьць за яе каханьне, за дзявоцтва яе чыстае, непарушанае.

III

Змрок на вёсцы доўга ў жмуркі гуляе. Па заўгольлю хаваецца, нікае начніцай вялізнай, крыластай. Стуль выпаўзае, сьцелецца долам, хавае ў запазуху ўсё, што трапіць па дарозе.

Вёска туліцца, гарбаціцца старой бабулькай, бурчыць цiхамiрна памалу зьнікаючым гоманам.

К сваёй новай хацёнцы ў завулку падыходзіць Марылька. Серп на плячы, у руцэ клумак з посудам.

Як ішла па вуліцы, нешта таўхала адзаду і галаву долу згінала. Быццам сорамна было альбо страшна чагосьці. А як у завулак зьвярнула,—усё разьляцелася, вольна ўздыхнула Марылька. У хату ўвайшла, быццам і ня было нічагутка...

У хаце цішыня комам цягучым, ліпучым згрудзілася, спакоем агортвае. Марылька села на лаўку і адразу пачула, як па ўсім целе папаўзла прыкрая змора.

Увайшоў Ахрэм. Прайшоў раз па хаце, яе не заўважыўшы, потым, мусіць, убачыў—спытаўся:

— Марылька?

— Я. Што, не пазнаў?

— Дзе гэта ты была дасюль?

— На паласе... Няўжо-ж з хлопцамі гуляла!

Сказала гэта Марылька неяк махінальна, а потым і сама схапянулася: сорамна стала...

— Ці блізкі сьвет? Гэта-ж пакуль дацягнулася...

— Дажала?

— Дзе там... Гэта на пагляд, дык там крошка здаецца, а як папрабуеш жаць, дык і канца яму няма...

Сама сабе дзівілася Марылька, як спакойна яна гутарыць з Ахрэмам. Як ішла, думала—у вочы зірнуць пабаіцца. І чагось прыкра было, што ўсё так проста, звычайна. Гэта пасьля таго, пасьля тых хвілін, што ўзварухнулі, здаецца, усё нутро, перавярнулі ўсё дыбарам, адкрылі новыя, нязнаныя, страшныя сваёй нязвычайнасьцю прасьцягі.

Абыклымі рухамі Марылька запаліла сьвятло, дастала вячэру. Ахрэм, узьлёгшыся, нярухома сядзеў за сталом. Быў

у яго зmoраны, скалмачаны выгляд. Брыдка, агідна блішчэў цоўгі асьлігглы нос, а ў рэдкіх—тарчаком—вусах застрала сухая сяніна. Мітусіцца яна ў вачох Марылькіных прыкрай назольлівай плямай, але сказаць—няма сілы. Трымае нешта Марыльку воддаль ад Ахрэма, пужае звычайная сямейная блізкасьць. Хочацца бачыць чужога ў ім, хочацца, каб і ён не глядзеў на яе гэткімі спакойнымі, самадавольнымі вачмі, як на сваю непарушную ўласнасьць.

Пасьля вячэры Марылька доўга ня клалася спаць. Здаваўся агідным мярлогай супольны ложак. Яшчэ адчуваліся на целе ласкі таго, яшчэ з галавы ня вывеяўся салодкі туман нядаўнага захапленьня.

А мужык варочаўся неспакойна на ложку, чмыхаў нецярпліва носам.

— Ну, ты што-ж не кладзешся, га? Гасі лямпу.

Яна адчувала, што ня зможа сёньня спаць разам з Ахрэмам, яе цягнула вон з хаты, куды-хаця, абы ня быць разам.

— Я, Ахрэм, пайду ў пуню на сена. Душна ў хаце.

— Яшчэ што выдумай. Кладзіся хутчэй: уставаць заўтра рана.

— У мяне галава баліць, напякла сягоньня на сонцы, а тут душна, яшчэ горш забаліць.

Хацелася пабегчы, выскачыць з хаты і ўцячы далёка куды, як найдалей ад нялюбага мужа. Прыкрай дрыготай абдавалася цела, як думка мігала, што прыдзецца адчуваць блізка, поплеч чужога, зьнялюбелага. З агідным жахам глядзела ў куток, дзе цьмяны дрыжачы сьвет карабаціў цыбатую постаць Ахрэма.

Знала, што ня вытрымае, калі пакліча яшчэ, проста сарвецца з месца і пабяжыць вон з хаты, абураная страхам, злосьцю і яшчэ нейкім нявыразным і нявымоўным пачуцьцём.

Але Ахрэм маўчаў. Марылька яшчэ троху сядзела, а потым пацiху пасунулася к дзьвярам. Чакала, што гукне яе, і баялася. Але ўжо ля самага парогу дагнаў яе мерны, раскацісты подсьвіст: зморaны муж заснуў, не дачакаўшыся жонкі.

На дварэ—мяккая цемра. Цёплы ветрык пяшчотна лась-ціць распалены твар. Двор ахутвае прытульным, з дзяцінства знаёмым пахам.

Нешта ўспамінаецца—дужа далёкае, роднае. Пакінутая тры гады назад бацькаўшчына ўстае ў ваччу прыгожымі роднымі малюнкамі. Хочацца быць маленькай, несьвядомай у сумятні жыцьцёвай, чыстай і бязьвіннай.

Марылька ўздыхнула глыбока-глыбока. Асьцярожна адчыніла бакоўку, вышла на вуліцу. У камочак зьвінулася на прызьбе і ўпялася задуменным поглядам у цемру.

Сэрца зьнібела. Нешта ўзьляглося на яго цяжкім гнётам. Адчувала сябе адзінотнай, пакінутай, быццам усе забыліся на яе, быццам увесь сьвет ад яе адвярнуўся.

Жаласна стала Марыльцы. Чаму няма яго, Васілька, чаму ня тут ён каля яе? Чаму ён ня прыдзе падзяліць з ёй трывожна-цягучыя часіны?

Крыўда нейкая родзіцца ў сэрцы Марылькі. На яго, на блакітнавокага Васілька. Хочацца заплакаць—падзіцячаму, горка, жалобна, але так, каб ён бачыў, каб прытуліў яе да сваіх грудзей, каб суцяшаў пацалункамі жаркімі...

А мо' ён прыдзе? Мо' пачуе яго сэрца нуду яе, сум нявыводны?

Напружна ўглядаецца Марылька ў старожка-маўклівую цемень, шукае знаёмую постаць.

Не, няма нікагутка.

Няма Васілька.

IV

Кожная справа мае свой пачатак і канец. Прышоў канец і кароткавечнаму шчасьцю Марылькі. Здарылася гэта ўжо тады, як за плячмі асталося ня мала чароўных прыгожых спатканьняў, поўных гарачай уцехі.

Васілёк для Марылькі стаў ужо ня тэй марай, патаемнай і палахлівай, як калісьці, а палкай патрэбай, нявычарпанай крыніцай, здавальняючай непазбыўную смагу каханьня.

Васілёк і жыцьцё... Зблыталася гэта ў адзін клубок, дзівосна зьвязаны, зраслося адно з адным жывым целам—не парваць.

Неяк раз Ахрэм на начлег рыхтаваўся. Яму Марылька прыгатавала вопратку і села на лаўцы, чакаючы з захаванай нецярплівасьцю, калі ён паедзе.

Ахрэм нешта поркаўся на паліцы, марудзіў. Ня знаў, пэўна, што Марыльку аж падмывае, што па ўсім яе целе перабягаюць ліхаманкавыя хвалі нецярплівасьці, што ў вачох у яе стаіць ужо, мігціцца аблічча маладога палюбоўніка.

— Ну, чаго ты яшчэ марудзіш?—раптам азвала яна мужыка. І сама схапянулася. Дадала борзьдзенька:

— А то паедуць усе, будзеш адзін блытацца па полі...

Скрывіў Ахрэм вусны ва ўсьмешку хваравітую, брыдкую.

— Што ты мяне з хаты хутчэй выжываеш... Зьнялюбеў табе, мусіць, ня хочаш і бачыць?

Здрыганулася Марылька—ня так ад слоў, як ад нечаканага тону Ахрэма. Ад яго ўпартага погляду адвярнулася, старалася гаварыць спакойна, няўважна:

— Ня ў тым, а самому-ж горш будзе, як ад людзей астанешся.

Гадала ў думках, што скажа Ахрэм. Да ўсяго гатавалася. Дыханьне стрымлівала, ад гэтага яшчэ горш білася сэрца ў грудзёх устрывожаных.

Ахрэм нічога не сказаў, моўчкі вышаў. З сянец праказаў нездаволена:

— Цялушцы сена закінь, не забудзься!

Тады вольна ўздыхнула Марылька, успакоілася. Пачакала колькі часінак і выйшла на вуліцу. На момант убачыла Ахрэма, які выяжджаў ужо з завулку на вясковую вуліцу.

На дварэ ўжо восень патыхала сьвежым ветрыкам. Здавалася, што прыляцеў ён аднекуль здалёку і прынёс з сабой квола-празрыстую маркоту восені. Марыльцы прыемна было апаласквацца гэтым ветрыкам; здавалася, што пранікае ён у самае нутро і там ласкава казытае нешта добрае, такое сумнае.

Яна колькі хвілін стаяла нярухома перад дзьвярмі, потым ураз схамянулася, пабегла ў хату і пачала пасьпешна парадкаваць хатнія рэчы. А як скончыла, выйшла на двор, занясла сена цялушцы, як казаў Ахрэм, і потым праз бакоўку ў задняй сьцяне двара вышла ў невялічкі, цесны і лахматы садок. Згінаючыся пад цяжарна зьвісшымі галінамі дрэў, прайшла ў самы далёкі куток, дзе к трупехламу паркану шчыльна прытуліліся цыбатыя кусты сухога малiньніку. Там стаяла, прыхінуўшыся да паркану, і, цікуючы, узіралася на карузлае, пакалупанае лайно гароду.

Агарнула салодка-радасная давольнасьць, як убачыла знаёмую постаць. З хітраватай усьмешкай прысела, схавалася за парканом і чакала. Скрозь шчэлкі ў паркане сачыла моўчакам, як падходзіць развальнай пэўнай хадою, як прыглядаецца ўважна, шукае вачмі сваю Марыльку.

— Марылька!—пачуўся мілагучы настарожаны голас.

Яна маўчала.

— Марылька!

Зноў не азвалася. Сьмешна стала, што стаў зусім ля яе, узьлёгся плячом на паркан і пачаў у чаканьні высьвістваць нейкую песьню. Сьмешна да таго, што ня вытрымала і раптам залілася вясёлым, гульлівым сьмехам.

Ён аж здрыгануўся ад нечаканасьці.

— А бадай табе ліха ня будзе! Гэта-ж ты да сьмерці магла перапалохаць. Во-ж табе, во, во, за гэткія штукі!

Ён схапіў цераз паркан яе галаву і цалаваў у гарачыя, слухмяныя вусны. Потым спрытна пераскочыў цераз паркан, абняў так, што дух заняло ў Марылькі і ад болі і ад тае цудоўнае радасьці, што дзівоснай кветкай закрасавала ў сэрцы.

Пад старай разложыстай яблыняй была прытульная мясьцінка. Там Васілёк з Марылькай у чароўнай ап'яняючай злучнасьці праводзілі начныя часіны.

Сёньня Васілёк дужа вясёлы. Сёньня ён асабліва горача, моцна песьціць яе дрыжачае ў чароўнай зьнямозе, слухмянае цела.

Лятуць залатыя хвіліны. Як яны шпарка лятуць! Так шпарка, што ня прыкмеціш, як і пеўні пяюць—адны, другія,

трэція, як ночка ўжо рыхтуецца рассыпацца, распаўзьціся ў шэры цікуючы золак. Хутка ўжо й растаньне надыйдзе, апошні доўгі пацалунак.

Марылька шчыльна туліцца да Васілька, блукае смаглымі вуснамі па любаму твару.

— Васілёк! Ты-ж любіш мяне, га? Дужа любіш? Ці гэтак, як я цябе?.. Ну, кажы, чаго-ж ты маўчыш, недарэка мой любы!..

Васілёк пацалункам адказвае, абнімкам моцным, парывістым...

У гэту самую хвіліну здарылася тое, што заўсёды здараецца з сьмелымі злачынцамі-палюбоўнікамі. У шараватым змроку раптам вырасла, як страшэнная здань, нечаканая постаць. Голас пачуўся, поўны шалёнай, нястрыманай злосьці:

— Марыля!

Анямелі абое. Па сплеценых руках быццам ток электрычны ўдарыў.

У Марылькі сэрца сьціснулася, зайшлося ў агнявой, балючай трывозе. А як убачыла, што Ахрэм сагнуўся, хапаючы нейкую ўручыну, быццам кальнула нешта па ўсяму целу. Шпарка ўскочыла, загарадзіла дарогу Ахрэму.

— Ахрэм, ня бі!—крыкнула не сваім голасам.

На сябе забылася, за Васілька агнявы страх ахапіў. Як хацеў кінуцца Ахрэм, схапіла яго за рукі, павісла ў сударгавай напружнасьці. І прасіла адчайным, поўным жудаснай трывогі голасам:

— Васілёк! Ідзі, ідзі, хутчэй! Уцякай, а то заб'е!

Ахрэм вырываўся. Вусны—сінія, з пенай—выплёўвалі агідным словы:

— Злодзей! Шчанёнак пракляты! У-у-у, паскуда!..

Васілёк стаяў нярухома, і гэта яшчэ горш распальвала Ахрэма. Марылька ўсе сілы напружыла, трымаючы яго, і ўсё прасіла ўзрушаным голасам:

— Васілёк, ну што ты робіш... Ідзі, уцякай! Ці-ж хочаш, каб забіў цябе...

Але, відаць, у Ахрэма канчаўся запас шалёнага гневу; ён ужо ня рваўся да Васілька, а замест гэтага загвалтаваў ва ўсё горла:

— Пашоў, каб я цябе і ў вочы ня бачыў, сукін ты сын! Пашоў вон з майго саду!..

Тады Васілёк паціху пашоў к бакоўцы.

— Бывай здарова, Марылька! Да пабачэньня!—сказаў, ідучы.

— Я цябе так пабачуся, што й сваіх не пазнаеш, шчанёнак паршывы!

Асталіся ўдвух. Яшчэ больш зашарэла ў паветры. Пачынаўся ўжо золак.

Марылька стаяла, утупіўшы вочы. Было сорамна, дужа сорамна. Але не за тое, што было, не за каханьне—не! Сорамна было, што хавалася яна дасюль, што хавала, як злодзей, шчасьце сваё, нібы крадзенае. І яшчэ сорамна было, што вось гэты жорсткі нялюбы мужчына—яе законны мужык, што мае ён уладу над ёй, мае права гнаць ганебна таго, хто мо' ў тысячу раз ёй бліжэй і мілей...

Во чаго было сорамна Марыльцы. І цяжка.

Ахрэм пастаяў троху моўчкі. Потым штурхануў яе, як непакорную скаціну, гукнуў здушаным голасам:

— У-у, шкура... Пашла кароў выганяй!

Крыўдна стала Марыльцы. Лепш забіў-бы яе, чымся так, як скаціну якую. Схіліўшы галаву, вышла з саду і тады толькі заплакала сьлязьмі пакутнымі, горкімі.

V

З таго дня пачалося Марылькіна гора. Біць яе мужык пачаў пасьля таго, як нешта, вярнуўшыся з места, не засьпеў яе ў дварэ і як яна, прышоўшы потым, проста, адкрыта сказала, што была ў Васілька. У Ахрэма тады вочы зрабіліся чырвоныя, страшныя і дзіўна, нязвычайна бегалі, як у вар'ята, а на вуснах, як і той раз з Васільком, дрыгацела брудная пена.

Марылька ня плакала, ня крычала, толькі, як кінуў яе, сказала выразна і сьмела:

— Ня люблю цябе, а люблю Васілька. І буду хадзіць да яго...

Ён перш памкнуўся быў зноў да яе, але стрымаўся, гукнуў, сьціснуўшы зубы:

— Пабачым!

З таго часу так і пашло: мужык з двара, а Марылька шукае свайго Васілька, кахаецца з ім. Дазнаецца Ахрэм (а лацьвей яму дазнацца, калі Марылька сама не патоіцца, скажа) і б'е яе, лае, зьдзекуецца над ёй, небаракай.

Цярпіць Марылька. Дый чаму не цярпець, калі ёсьць за што, калі гэтак добра з Васільком кахацца, калі Васілёк такі любы, харошы, так кахае яе, так умее суцешыць сваім шчырым каханьнем.

Сьмешны гэты Васілёк—зусім блазнота. Як пажаліцца яму Марылька на Ахрэмавы зьдзекі, як пакажа сінякі на белым целе, дык ён сам ня ведае, што рабіць: і злуе, і плача разам з Марылькай, цалуе ў дзіўнай пяшчоце сінякі яе крывавыя.

Тымчасам надыйшлі халады. Вёска ды і ўсё наўкола забрудзела чорным, аголеным. Толькі ў лесе цешыць вока шуматлівая кволая жоўць. Але сьцюдзёна там, няма тэй прытульнасьці даўнейшай, тэй мураўкі шаўковай, тых кусьцікаў густых, што хавалі ўсё ад людзкога вока цікаўскага.

Перастала хадзіць Марылька к Васільку на спатканьні. Цяпер толькі, калі зьедзе Ахрэм куды на доўгі час, праведае пра гэта Васілёк і прыдзе даведацца да свае любуткі.

Аднаго разу ў нядзелю якраз так і трапіла, што паехаў Ахрэм на места падатак здаваць. Марылька чакала Васілька. Чамусьці пэўна была, што прыдзе.

І неўзабаве прышоў. Ды такі вясёлы, што—дзіва... Як ускочыў раптам у хату, схапіў яе зьнецікі, закруціў гвалтам па хаце.

— Чаго ты гэта? Кінь, вар'ят—адбівалася Марылька.— Чаго ўзрадваўся так?..

Васілёк, запыхаўшыся, бухнуў на лаўку.

— Марылька!

— Ну?

— Ці ведаеш ты, што мы з табой абое дурні?..

— Як гэта?

— А зусім проста... Ты-ж любіш мяне?

— Не.

— Я, Марылька, сур'ёзна...

— Дык чаго пытаешся!

— А я цябе люблю?

— Ого! Больш за ўсё на сьвеце...

— Не, троху ня так. Ну, але добра—няхай сабе. Цяпер далей... Ахрэма ты ня любіш?

— Не.

— Ён цябе б'е?

— Б'е.

— Ён табе жыцьця не дае?

— Ну?..

— Дык навошта ты з ім жывеш?

Марылька й вочы вытрашчыла.

— Як гэта?

— А во што, любенькая... Я толькі цяпер уздумаў пра гэта. Чаго-ж табе жыць з нялюбым, жыцьцё сваё губіць, зносіць пабоі, ганьбу? Кінь мужыка і будзем жыць з табой, як галубы, усягды ўдвух, разам, усё жыцьцё... Добра?

Марылька галавой пакачала.

— Не, Васілёк, не дазволю я, каб нада мной людзі сьмяяліся, каб усе пальцам у мяне тыкалі. Ого!.. Тады-ж на вуліцу ня выйдзеш, заклююць усе...

— Ня тое ты гаворыш, Марылька, што трэба. Што нам людзі? Няхай брэшуць. Спачатку пабрэшуць, а потым і кінуць. Дый мы-ж не абы-як, мы па закону. Цяпер-жа не даўнейшае. Цяпер—ня хочаш жыць, дык зараз табе і развод дадуць, і з другім пажэняць. Цяпер-жа гэта—хм, глупства адно...

Марылька задумалася.

— Не, Васілёк, ня трэба гэтага. Баюся я, не адважуся. Будзем лепш так. Ну, няхай ён б'е, няхай зьдзекуецца, абы ты ня кінуў мяне, абы ты кахаў мяне так, як цяпер кахаеш.

Васілёк ласьціўся к Марыльцы, угаварваў.

— Ну, Марылечка, ну, золатца маё, котачка... Чаму ты такая ўпартая? Гэта-ж найлепшы спосаб, як жыцьцё сваё нам наладзіць, як шчасьлівымі быць.

Марылька на сваім стаяла.

— Кінь, Васілёк! Лепш і ня думай пра гэта. Не ўгаворыш. Буду ўсё зносіць, буду пакутваць, а гэткага сораму не вазьму на сваю галаву. Не, не.

Але хіба можа ўстаяць маладая жанчына процiў ласкавых настойных угавораў любага, процiў пацалункаў шчырых, гарачых? Здалася Марылька. Заплакала на грудзёх у свайго Васілька і скрозь сьлёзы гаварыла, узрушаная:

— Добра... Ты дрэнны такі, ты мяне хочаш згубіць...

А калі ён хацеў што супярэчыць, сьціскала яго сударгава і не давала гаварыць.

— Маўчы, маўчы! Я больш нічога ня хочу слухаць. Ты нядобры—і ўсё.

Аднак праз якую часіну заспакоілася Марылька. Была сур'ёзная, задумёная. Не цалавала, не галубіла свайго Васілька. У бліскучых ад нядаўных сьлёз вачох сьвіціўся напружаны смутак.

Якраз у гэты момант пачулася з вуліцы ляскатаньне калёс—прыехаў Ахрэм. Марылька нічога больш не сказала Васільку, толькі моўчкі пацалавала і праводзіла да дзьвярэй. Зірнула ў вакно і ўбачыла, як на рагу завулку спаткаліся Ахрэм з Васільком. Села на лаўку і сядзела нярухома, чакаючы мужыка.

Ахрэм уляцеў у хату, як абвараны.

— Ізноў быў у цябе гэты шчанёнак?

— Быў.

— Калі-ж гэта скончыцца? Калі ты пазбавіш мяне ад гэтага сораму?

— Хутка кончыцца,—сказала Марылька. Сказала так, што Ахрэм міжвольна змоўк, утаропіўшыся ў яе зьдзіўленым поглядам. А яна далей гаварыла тым самым спакойным, нязвычайна-цьвёрдым голасам:

—Чаму-ж ты ня б'ешся? Бі, калі хочаш, апошні раз, бо больш ня прыдзецца...

Ахрэм маўчаў, бо ня знаў, што мае на думцы Марылька, чакаў, што скажа далей.

— Я, Ахрэм, больш ня буду жыць з табой.

— Як гэта ты ня будзеш?

— А проста, бо ня люблю цябе, не магу з табой жыць.

— Разьвядзешся, значыць? Дурная!..

— Хай сабе і дурная, але я гэта канчаткова надумала. І гэта так будзе...

Ахрэм змоўк і ў той вечар хоць-бы слоўца выкінуў. А назаўтра зранку пачаў абыходзіцца з Марылькай так, як быццам нічога ня было, як быццам забыўся на словы яе. І зусім асалапеў, як Марылька раптам сказала:

— Ну, Ахрэм, як мы, ці будзем судзіцца?

— За што?

— Ці можа так, ціхамірна расстанемся?..

У Ахрэма ў вачох засьвіцілася палахлівая трывога.

— Гэта ты сапраўды, Марылька?

— Вядома, сапраўды.

— Як сабе хочаш...

Сеў на лаўцы, схіліўшы галаву. Твар няпрыгожа скрывіла глыбокая крыўда. Жаласьць шавяльнулася ў грудзёх у Марылькі, дзяцёнкам пакрыўджаным здаўся Ахрэм. Але трымалася.

— Ну, дык-жа як рабіць будзем?

— Ат! Як сабе хочаш,—ізноў панура азваўся Ахрэм.

Марыльцы не па сабе стала. Ня ведала, што рабіць. Уявіла сабе будучае—цёмна там, нявыразна. Куды падацца адразу? Да каго пайсьці? Васілёк—той сам у бацькі на хлебе... Хіба ў двор? Так гэта найлепей. Там татулька з матулькай, яны прымуць, не прагоняць родную дачку...

— Я заўтра ў двор паеду, Ахрэм. Ты мне каня дасі?

— Не ўжо, няхай ён цябе вязе, куды хоча.

Як пачула гэта Марылька, адразу быццам гара з плеч скінулася. Згінула жаласьць, што ўжо зарадзілася была ў мяккім сэрцы жаночым, замест яе закіпела варожасьць.

— Добра. І без цябе абыйдуся.

Больш не хацела гаманіць, пайшла вон з хаты...

VI

Ахрэм ня знаўся з бабай Гаўрыліхай з таго часу, як жаніўся на Марыльцы. Ня то, што ў злосьці былі, а так неяк ня ладзілася паміж іх сяброўства. Было гэта, мусіць, затым, што Ахрэм ня ўзяў дачкі Гаўрыліхінай, а старая Гаўрыліха на гэта дужа спадзявалася. Вось з гэтага, пэўна, і пачалася іхняя нязгода. Цягнулася-б яна мо' і да самай сьмерці Гаўрыліхінай, якая ўжо во-во павінна была стацца, каб ня тая бяда, якая нечаканым гнётам узьляглася на Ахрэма. Яна й штурханула яго ў хацёнку Гаўрыліхі—старую, крывую, падсьлепаватую, як і яе гаспадыня.

Увечары хацёнка Гаўрыліхі карчом карузлым пад двума вялізнымі бярэзінамі хаваецца. Ня сьвеціць вакенцамі-шчэлкамі, бо Гаўрыліха ніколі сьвятла ня паліць.

Ахрэм ледзь намацаў нізенькія дзьверы, што палахліва адкінуліся назад, быццам хацелі ўцячы ў сярэдзіну хаты.

У хаце ціша. Каб ня сударгавае сапеньне недзе ў кутку, Ахрэм падумаў-бы што нікога няма ў двары.

— Хто там?—цяжка прарваўся скрозь сапеньне рыпучы напружаны голас: Цяжка гаварыць Гаўрылісе—дыхавіца апанавала старую.

— Добры вечар, бабулька!—нясьмела гукнуў Ахрэм.

Старая не адказала адразу. Ахрэм слухаў, як сіпіць недзе ў цемры і здавалася яму, што злуецца старая Гаўрыліха.

— Ну, якім ветрам цябе занясло, га?—зарыпела ўрэшце.

— Прышоў да цябе на параду.

— Ай што здарылася?

— Затым і прышоў...

— Ага, як бяда, тады і да бабы Гаўрыліхі, а пакуль няма бяды, дык і ня ўспомніць... Ну, кажы, што ў цябе?

Страшна рабілася ад гнеўнага голасу старой. Пачаў гаварыць ціхім дрыжачым голасам:

— З жонкай у мяне ладу няма...

— Мм,—нешта прамычэла старая, але не сказала нічога.

Ахрэм далей гаварыў:

— Як жаніўся, нішто было: жылі, як усе людзі жывуць. Ані сваркі ня было, аніякае спрэчкі. Было зусім добра. А потым ураз неяк, ліха ведае, з чаго-б гэта—ня ўзьлюбіла мяне. Быццам урок хто, ці што. Так—нішто сабе: жывем, як раней, але ўжо відаць, што прыкра ёй, нялюба са мной... Ну, а далей палюбоўнік зьявіўся...

— Ведаю. Усё ведаю. Нічога не схаваецца ад Гаўрыліхі... Усё чысьценька ведаю. Кажы проста, што табе трэба ад мяне?

Ахрэм зьбіўся зусім з панталыку, ня ведаў, што казаць далей.

Усё ведае ведзьма старая. Пэўна знае і тое, зачым ён прышоў, але выпытаць хоча... Добра, што цёмна— ня так сорамна гаварыць.

— Бачыце, бабулька, зусім звар'яцела баба. Сказала, што больш жыць са мной ня будзе, што разьвядзецца...

— Ха-ха-ха-ха!—нейкім страшэнным, нечалавечым сьвістам засьмяялася Гаўрыліха і потым, запыхаўшыся, доўга парывіста дыхала, напаўняючы хату цяжкімі, густымі, быццам апухшымі зыкамі.

— Ну, што-ж, ня прышоўся, значыць, да густу, захацела лепшага... А шкода красуні, га?.. Салодкая ягадка, ды не па табе, ха-ха-ха!.. Перабірлівы ты, Ахрэм, занадта перабірлівы...

Ахрэм злаваўся. Хацелася кінуцца туды, у цёмны куток, парваць на шкумацьцё гэтую старую брыдзь. Але прыходзілася трымацца. Замест таго—прыкінуўся рахманым, ласкавым.

— Дык вось, бабулька, прышоў да цябе параіцца. Ці няма якога спосабу, каб заспакоіць яе, каб яна свае вымудры кінула, каб хаця трошку мяне палюбіла?

— Ага! Затым і прышоў? Чаму-ж няма, ёсьць... Да ўсяго спосаб знойдзем. У каго другога, а ў Гаўрыліхі на ўсё зельле ёсьць. Толькі...

— Вызвальце, бабулька, зрабіце ласку! Падзякую, чым толькі змагу...

— Ды гэта што—глупства... Я ўжо й сама ня ведаю. Ня варта-б было табе памагаць, бо ганарлівы ты занадта, старое бабы чураешся... Ну, але добра... Пачакай, зараз...

Чуваць было, як цяжка ўзьнялася з месца Гаўрыліха, зашумацела, засіпела па закуцьцю. Ахрэму здалося, што ўва ўсіх кутках разам шолах узьняўся: у цемры не згадаць было, дзе нікае старая.

Страшна чагось стала. А калі набліжаўся шолах, агіда ахапляла. Брыдка было адчуваць блізкасьць старое.

Прайшоў ладны час, пакуль адшукала Гаўрыліха ў цемры тое, што трэба. Урэшце яна падышла бліжэй да яго.

— Ну, дзе ты тут? Вось, бяры! Парашок... добрае зельле, ураз адверне ад любага і да таго прыхіліць, хто дасьць яго. Кожны дзень па дробачцы давай: ці ў страве, ці з вадой—якхоцяя. Толькі абы яна не заўважыла. Праз які месяц усё скончыцца. Адверне назаўсёды, як лепей і ня трэба. І цябе палюбіць—во як...

Ахрэм дрыжачай рукой намацаў пухлую мяжджэрыстую руку Гаўрыліхі. Схапіў закручаны ў паперку камочак, быццам баяўся, каб не перадумала часам Гаўрыліха, каб не ўзяла назад гэтае цудадзейнае зельле...

Гаўрыліха зноў палезла ў свой куток.

— Па дробачцы па маленькай кожны дзень. Калі выйдзе ўсё—зайдзіся, яшчэ дам.

Ахрэм затурбаваўся.

— Ня ведаю, як і дзякаваць вас, бабулька. Заўтра прынясу вам чаго-колечы: мучыцы, сальца.

— Добра, добра.

— Ну, бывайце!

З разгону ледзь ня трапіў галавой у прыталку—так шпарка пашыбаваў з хаты. Ня чуў, як усьлед засіпела Гаўрыліха страшным злорадасным сьмехам.

А ў двор прышоўшы, ласьціўся да Марылькі, цалаваў ёй у рукі і прасіў, каб яна ня кідала яго, каб ня губіла жыцьця. Казаў:

— Усё дарую, забудуся на ўсё. Нават, калі з Васільком,— што-ж, калі ты так кахаеш яго... Але не рабі сораммy. Ты-ж, пэўна, не падумала, як на гэта людзі паглядзяць. Яны-ж праходу не дадуць ні табе, ні мне, сольлю вочы закідаюць, славу пусьцяць на ўсю акругу.

Марылька слухала моўчкі. Ня выказвала, што робіцца ў яе ў сярэдзіне. А там агнём барацьба бушавала, надламвала тую моц, што дало ёй каханьне.

Як ужо пеўні прарэзьлівым гвалтам абвясьцілі поўнач, страцілася ўся сіла ў Марылькі. Дала яна шчырую прысягу Ахрэму ня кідаць яго, не парушаць сямейнага ладу.

VII

За вёскай, там, дзе пажоўклы бор сьвіціўся новымі блакітнымі прагаламі, было астатняе спатканьне Марылькі з Васільком. На вёсцы, выпадкова спаткаўшыся, шапарнула яму, каб прыходзіў сюды, сказала, што пільна трэба пагутарыць.

Цяпер стаяла на ўзьлесьсі, угарнуўшыся ў невялічкі кажушок, і чакала.

Жаль ціснуў сэрца, быццам сокі з яго, кроў выцэджваў. Цісьнуў так цягуча, станоўка. Шкода было сябе, Василька шкода—любага хлопчыка. Ён такі шчыры, сумленны. Добры такі. Цяжка крыўдзіць яго. Здаецца, усё-б аддала за тое, каб не гаварыць з ім аб гэтым, каб спатканца, так, як раней, каб забыцца на ўсё, нічога ня знаць.

Але ня можа Марылька іначай. Ня здольна яна хаваць што ад любага, усё скажа па праўдзе, адразу скажа. Няхай будзе, што будзе.

Як падходзіў к лесу Васілёк, відаць было, што сьпяшаецца ён. Пэўна трывога запала ў сэрца, зьдзівіла нечакана назначанае спатканьне.

Убачыў яе, падышоў. Упяўся палахліва-ўстрывожаным поглядам.

— Ну, што, Марылька?

— Васілёк, ня будзе нічога... Я перадумала, ня буду разводзіцца з Ахрэмам.

— Як гэта так!..

— Не магу я, Васілёк, баюся. Сорамна... Дый усё роўна— ня будзе нічога...

— Чаго ня будзе?

14. У віры жыцьця.

— Не наладзім мы з табой, Васілёк, жыцьця свайго. Ты яшчэ маладзенькі зусім, дзяцёнак... Дужа патрэбна табе нахабу браць на сябе! Потым каяцца будзеш, ды позна...

Васілёк глядзеў у дол пахмурым, троху загневаным поглядам.

— Ня буду я каяцца. Не дзяцёнак я маленькі і ведаю, што раблю. І ня тое ты гаворыш, Марылька, не затым ты ня хочаш рабіць гэтага. Пэўна, другая прычына ёсьць у цябе, ды ня хочаш сказаць, хаваеш ад мяне.

— Ды не, Васілёк! Да-душы, нічагутка ад цябе не хаваю, шчырую праўду кажу. Я адно чую, што, замест шчасьця,—няшчасьце, гароту мы сабе здабудзем. Так, Васілёк, ты й сам добра падумай...

— Ня любіш ты мяне, во што. Каб любіла, не гаварыла-б гэтага. Пэўна, надакучыў, зьнялюбеў...

Вочы Марылькі раптам сьлязой нечаканай бліснулі.

— Сорамна табе, Васілёк, так гаварыць! Крыўдзіш мяне дарэмна. Сам ведаеш добра, ці люблю я цябе, ці не...

Васілька таксама шкрабанула за жывое.

— Ну, дык чаго-ж ты, Марылька? Нашто-ж ты мяне крыўдзіш? Думаеш, мне лёгка чуць гэта, думаеш, я—так сабе, жартую, думаеш, у мяне сэрца няма, камень замест яго ў грудзёх...

Яго голас дрыжэў. Шчырае, маладое абурэньне чулася ў ім. Марылька памкнулася да яго, моцна сьціснула за рукі.

— Васілёк! Ты даруй мне, але я не магу іначай. Я ведаю, што раблю, бо я больш за цябе пражыла на сьвеце, больш чаго набачылася: і шчасьця, і гора людзкога.

Часіну маўчалі. Ціха, жалобна шапацелі панурыя дрэвы. Было сьцюдзёна, няпрытульна ў лесе.

Васілёк абапёрся аб дрэва, глядзеў у вадну кропку на жоўцю пасыпаны дол, думаў. Вочы—халодныя, застыглыя, стальлю працятыя. Марылька да яго прытулілася, абняла пяшчотна, ласкава.

— Ты ня сумуй, Васілёк! Мы з табой будзем сустракацца, будзем так, як раней.

— Не, так ужо ня будзе! Я ня хочу. Ня будзем мы з табой сустракацца. Можа й ніколі ня ўбачымся.

— Чаму так?

— А так...

— Ты скажы, Васілёк, што ты хочаш зрабіць?

— Ат! Сьвет вялікі, знайду сабе месца. Толькі ня буду тут жыць больш на вёсцы. Паеду ў горад, паступлю на завод. Рукі ёсьць і нішто сабе, не слабыя—здалею працаваць.

Васілёк цяпер узіраўся ў далеч, у халодны бязьмежны прасьцяг, і сьвяцілася ў яго вачох адчайная бадзёрасьць, адвага, якая гаварыла, што чалавек гэты можа цяпер усё зрабіць, што захоча.

Міжвольна Марылька нейкай павагай працялася да Васілька, чувала ў ім моцнага, дужага мужчыну, які толькі цяпер нарадзіўся з хлапца-падуросты.

Яны больш нічога не гаварылі, стаялі моўчкі нейкі час, апанаваныя кожны сваймі асобнымі думкамі. Потым Васілёк раптам схапянуўся.

— Ну, бывай здарова, Марылька!

Сказаў голасам цьвёрдым, спакойным. Пасяброўску паціснуў руку і хацеў ужо йсьці, але Марылька ня выпусьціла яго рукі. Сударгава прыціснула да грудзей, зазірнула ў халодныя вочы Васілька поглядам, поўным журбы і дакору.

— Васілёк!

Апошні пацалунак—сухі; мімалётны.

Пашоў. Знаёмай любай хадою.

Асталася адна.

Холад вакол. Холад на сэрцы.

Сумна-сумна!..

VIII

Васілёк зьнік. Хадзілі чуткі, што ў горадзе на завод паступіў, нішто сабе жыве. Праз два тыдні і ліст прыслаў хлопцам вясковым. Пісаў, што весела ў горадзе: жыцьцё бушуе, праца кіпіць. Пісаў, што многа працуе, а ў вольны час кніжкі чытае, на сходкі ходзіць—розуму набіраецца.

Марылька, як прачула пра ліст Васількоў, заплакала ўцішку сьлязьмі ціхімі, горкімі. Крыўдна было, што Васілёк забыўся на яе, што жыве ён весела, ня так, як яна, гаротная.

І стала думаць Марылька аб сваім жыцьці. На ружовым, сьветлым фоне мінулага бруднымі плямамі, агідна адзначаліся малюнкі сучаснага. Бязуцешнае мадзеньне, нялюбы мужык, пастаяннае зьнібеньне нездаволенага журбуючага сэрца. Зьнікла ўсякая цікавасьць да жыцьця, быццам праходзіць яно воддаль, ня кратае яе.

Нават на здароўе сваё мала зьвяртала ўвагі Марылька. Той боль, што прыкрым клубком у апошні час зьвіўся ў грудзёх, тая слабасьць, што часам блытала, цяжарыла ногі, прымушала ў зьнямозе садзіцца на ложак,—усё гэта мала турбавала Марыльку. Вось толькі часам, як убачыць у люстэрцы свой паніклы, зжаўцелы твар, уздыхне цяжка, задумаецца.

З чаго-б гэта? Вось з таго часу, як паехаў Васілёк, і пачалося. Сохне нешта Марылька, як галіна, сьцятая з дрэва, слабее, усё болей і болей хворасьць у сабе адчувае. Хворасьць—нішто, але вось шкода Марыльцы прыгаства свайго жаночага. Прыкра, што цела такое друзлае, брыдкае, што грудзі шмоткай нялюбай паніклі, што чырвань на твары зьмянілася жоўцю сінявай. З чаго-б гэта?

Ніяк не згадае Марылька. Нічога ня ведае маладзіца, нічога не прыкмячае. Ня бачыць, як часам мужык узіраецца ў яе нецярплівым поглядам, быццам напружна чакае чагось ад яе.

Але прышоў час, і Марылька заспакоілася. Гэта было тады, як пачула яна ў сярэдзіне нейкае дзіўнае і прыемнае трапятаньне, быццам узварухнулася нешта пад сэрцам. Тады Марылькін твар закрасаваў усьмешкай шчасьлівай і ў думках праняслося маланкай:

— На маладое...

Пасьля гэтага яна ўжо не задумвалася аб сваёй хваробе. Усё стала зразумела. Дзіўна было, як яна дасюль не дазналася. Гэта-ж зусім звычайная рэч, гэта-ж заўсёды ў гэткім выпадку хвараюць.

— На маладое...

Нават павесялела Марылька. Часьцей Васілька ўспаміна́ла і песьціла думку, што будзе ў яе Васілёк—другі, але такі самы дарагі, любы. Таксама будзе кахаць яго Марылька. А мо' яшчэ болей, бо ён будзе за двох: і за таго, што паехаў, што недзе далёка.

Пасьля пакрову захацелася Марыльцы да маткі старой зьезьдзіць, даведацца. Так пацягнула, што проста жыцьця ня стала—усё рупіць. Ноччу ня сьпіць, уваччу родныя вобразы, матуля старэнькая ўспамінаецца, глядзіць чагось сумнымі, жаласнымі вачмі. І ў сьне таксама хату родную бачыць...

Сказала Марылька мужыку пра тое, што хоча зьезьдзіць да маткі, дык той рукамі замахаў: ня хоча, дый годзе. Але Марыльку трудна было адгаварыць ад задуманага. Сказала Ахрэму, што, калі не завязе, дык пяшком пойдзе, не паглядзіць на хваробу, на слабасьць сваю. Тады згадзіўся Ахрэм. Паехалі.

Да вёскі, адкуль брадзена Марылька, было вёрст дваццаць. Ехалі лесам. Шумацеў лес пудлівым, жалобным шолахам, дрэвы голымі драцянымі галінамі шкрабалі неба.

Неба далёкае, халоднае і нейкае зеленаватае. Быццам не паветра, а лёд расплыўся ўгары празрыстай плёнкай...

Добра адчувалася Марыльцы. Ядранае васеньняе паветра глыбока ўлівалася ў грудзі сьвежай, халоднай хваляй, пранікала, здаецца, у самую глыб, моцным парываньнем жыцьцёвую сілу ўздымала.

Затрапяталася сэрца соладка, вольна. Твар заірдзеўся даўно страчанай чырваньню. Здалося Марыльцы жыцьцё зноў павабным, прыгожым, як калісьці, даўней. Не яе, Марылькіна жыцьцё, а жыцьцё наогул, тое, што ўсё абымае, злучае, усё напаўняе духам непакойным, бурлівым, штурхае ўсё наперад, да лепшага, да прыгажэйшага. Мо' гэта жыцьцё і ёй яшчэ дасьць колькі сонечных, ясных дзянькоў? Мо' ёй зусім і ня варта яшчэ пакладацца на брудна-цягучую, тухлую плынь марнага мадзеньня?

Нібы ў пацьверджаньне гэтых думак пачула Марылька знаёмае варуханьне пад сэрцам. Усьміхнулася ласкавай дзіцячай усьмешкай, заплюшчыла вочы, утулілася, схавалася з тварам у вялізную дзядоўскую хутру.

Галава чагось закруцілася—пэўна, ад гэтага вострага, ап'яняючага паветра. Але ніштто—гэта мінецца.

Ужо пашлі знаёмыя, родныя мясьціны. Ужо ўспамінкі пачалі вострымі, нечаканымі йголкамі працінаць узрушанае, настарожанае сэрца.

Неяк так: глядзіць, напрыклад, на якую лагчынку, і—нібы-та што. А потым ураз маланкай мігне які абразок з мінулага, зьвязаны з гэтай лагчынкай, і раптам кальне неяк у сэрца. І ажыве лагчынка, зусім іншай зробіцца—не пазнаць. Кожны кусьцік, кожнае дрэўка—усё сваё, знаёмае. Здаецца Марыльцы, што ўсё гэта жыве, радуецца, вітае яе...

А Ахрэм сядзеў моўчкі ўсю дарогу. Думаў аб нечым. Марыльцы ён чужы быў, далёкі, быццам ня мужык гэта яе, а нейкі падарожны, да якога яна села пад'ехаць.

У двары першая спаткала Марыльку старая матка. Заплакала, зарумзала старая, як убачыла дачку. І з радасьці, і з таго, што так зьмянілася яе дачка, так дрэнна выглядае.

— Чаго-ж гэта ты так схуднела, га? Ці не хварэла ты часам? І вестачкі ня прыслала ніякай!..

Марылька не адказвала нічога: цяжка было гаварыць, нешта грудзі сьціскала.

Гоман, тлум, сумятня... Заўсёды ўжо гэтак бывае, як зьявяцца нечаканыя госьці. Гаварыў больш Ахрэм, а Марылька толькі моўчкі ўсьміхалася ціхай усьмешкай. З дарогі слабасьць адчувалася. Хацелася легчы, адпачыць, але неяк нялоўка было.

Матка падышла да яе, ціха спыталася:

— Дык чаго-ж ты, дачушка, гэтак зьнядужала. Што гэта табе прытрапілася?

Марылька зачырванела, шапарнула матцы на вуха:

— На маладое гэта, матулька,—цяжарная я...

— А... Дык дужа-ж нешта табе гэта пашкодзіла... Пэўна, на хлопчыка... Так, так...

І заспакоілася старая, больш ня пытала Марыльку.

Сышліся суседкі. Загудзелі ўвушшу аднамерна-траскучай гутаркай. У галаве ў Марылькі званы няўпынна зьвінелі, зыбкі туман расьцілаўся.

Пілі гарбату. Ахрэм чамусь сам наліваў ёй—дзіўна... І гарбата нясмачная—пахне зельлем нейкім.

Гутарка, тлум, духата... Ня вытрымала Марылька. Устала, дацягнулася да ложка, лягла.

Невядома: ці заснула, ці мо' самлела, зьняможаная...

IX

На другі дзень Марылька ня ўстала з ложка. Усё цела быццам сьвінцом налілося, было не сваё, а чужое нейкае.

І ў галаве—таксама сьвінец, давіць на чэрап балюча, прыкра. Трудна варочаць цяжкім сьвінцом, каб выціснуць думку якую.

Але горш за ўсё—гэта грудзі. Нешта сядзіць там клубком, важкім, цьвёрдым, бы камень які. Хочацца выхаркнуць гэты клубок, каб лёгка было ў грудзёх хворых, ды нельга. Як кашлянеш, боль у грудзёх—тупая нейкая, але моцная—дух зацінае.

У хаце затурбаваліся ўсе, засумяціліся. Матка кожную часінку падыходзіла, заглядала дапытліва ў вочы. Не гаварыла нічога, толькі глядзела. Марылька бачыла ў яе цьмяных сьлязьлівых вачох адбітак свайго болю. Ахапляла шчырая ўзьдзячнасьць, каханьне да старое маткі.

Ахрэм таксама нічога не гаварыў, нават не падыходзіў. І за гэта дзякавала яму ў думках Марылька. Яна нават баялася, каб часам не падышоў да яе, не пачаў гутарыць. Яна і сама ня ведала, чаму так прыкра бачыць яго, чаму цяжка адчуваць яго прысутнасьць.

Чорнай, бруднай плямай здавалася Марыльцы фігура мужыка. Гэтая пляма гняла яе, непакоіла і міжвольна цягнула да сябе, як часам прыцягвае наш погляд іншая нялюбая і прыкрая рэч. Здаецца, не глядзеў-бы на яе, уцёк куды-небудзь, а тымчасам глядзіш, адарвацца ня можаш.

Глядзела Марылька на мужыка, проці волі ўпівалася вачмі ў яго няпрыгожыя, рэзка, агідна скрыўленыя рысы. Яны сьвяціўся ў яго сьлізкіх вачох, ці-то спалох нейкі, замятня
сьвяціўся ў яго сьлізкіх вачох, ці-то спалох нейкі, замятня
стрымленая.

Часам, чагось уздрыгваў раптам Ахрэм, быццам нейкая думка працінала яго, абдавала нэрвова-турбуючай хваляй.

Прышоў у двор брацеьнік Марылькі—Міхась комсамолец. Быў недзе на вечары, там начаваў, і ня ведаў яшчэ, што сястра прыехала.

Міхась—хлапец сакавіты, прыгожы, у Марыльку ўрадзіўся. Унёс у хату з сабой маладую рухавасьць. Да Марылькі зьвярнуўся.

— Эге! Што-ж ты гэта, галубачка, хварэць уздумала? Нядобра гэта, не пакомсамольску. Так часам і памерці можна—куды-ж гэта варта...

Марылька ветла ўсьміхнулася. Міхась ёй напомніў яе Васілька. Той таксама гэткі рухавы, вясёлы.

— А за дохтарам паехаў хто?—пытаўся Міхась.—Не? Вот табе й маеш. Ці ня з глузду вы ўсе пазьехалі? Чаго-ж чакаеце? Контр-рэволюцыянэры вы гэткія! Татка! Пашоў запрагай сваю шаўлюжку, я зараз паеду сам у горад.

Ахрэм раптам чагось страпянуўся.

— Ат! Выдумае—дохтара. Дохтар пасобіць, якраз. За блізкі сьвет ехаць, што гэта, жартачкі? Мы зараз у двор паедзем, там баба Гаўрыліха паглядзіць, ня горш якога дохтара лечыць.

Міхась зірнуў на яго скосу, сказаў жартоўна-пагардлівым тонам...

— Цемра! Маўчы! Сам у бабы лячыся, калі да таго сьвету маеш сымпатыю.

А Ахрэм сапраўды ўзлаваўся.

— Ды ты ўжо дужа разумны. Жосткі які! Ня ты хварэеш, дык няма чаго і гвалт уздымаць.

Міхась уважна зірнуў на яго.

— Але-ж ты таксама, здаецца, здаровы. Марылька! Ехаць за дохтарам?

— Як сабе хочаш. Толькі ў двор не паеду я. Ні за што не паеду. Я тут папраўлюся... Або памру.

— Ну, вось бачыш? Татка, ідзі запрагай!

Як ужо Міхась наладзіўся ехаць, Марыльку раптам працяла нечаканая палкая думка. Непакойна заварушылася на

ложку, змагалася сама з сабой: ці сказаць Міхасю, ці лепш устрымацца, каб ня вышла чаго нядобрага.

Але ўрэшце ня вытрымала, паклікала да сябе хлопца. Сказала яму ціха-ціха, каб ніхто не пачуў, асабліва Ахрэм:

— Міхаська! ці ведаеш ты Васіля, нашага хлопца?

— Гэта такі белы, валасы сукрыстыя?

— Во-во.

— Чаму ня ведаю. Ну?

— Ён там, у горадзе, на заводзе недзе працуе. Калі будзе час, адшукай яго там.

— І што яму сказаць?

— Скажы... ну, скажы, што я хворая, што...

— Добра, разумею. Усё раскажу, як належыць.

Ён падміргнуў хітравата.

— Так... Іш ты—справа якая. Добра, абавязкова знайду. Скажу, што ляжыш ты, сумуеш, успамінаеш яго.

Марылька ўсьміхнулася саромліва.

— Ну, добра, едзь ужо...

Міхась паехаў. Марылька праводзіла яго ў думках. Рахавала:

— Да гораду дваццаць вёрст; пэўна, будзе ехаць гадзіны са тры... Там будзе дзьве або тры гадзіны... Назад тры. Якраз к вечару вернецца.

І потым увесь дзень Марылька жыла вострым чаканьнем. Лічыла часіны і дзівілася, чаму так марудна яны паўзуць. Ня дзень, а год цэлы...

Думкамі Марылька пераляцела ў горад, туды, дзе жыцьцё бушуе, дзе весела, прыгожа. Там іншыя людзі, там разумныя ўсе. І яе Васілёк, пэўна, таксама разумны стаў, вучоны: усё-ж кніжкі чытае.

Ці ўспомніць яе? Ці ўспомніць мінулае? Яна, дык ні на хвілінку не забываецца на тое, што было калісь, што непазбыўнай красой жыцьцё ёй аздобіла. Яна толькі й жыве гэтымі ўспамінкамі... Ды яшчэ надзеяй, захаванай надзеяй, што будзе ў яе Васілёк. Другі—маленькі, любы...

К вечару Марыльцы пагоршала. Грудзі вострым агнём агарнуліся. Зусім цяжка стала дыхаць, быццам не хапала па-

ветра. Здавалася, каб чаго сьцюдзёнага, ледзянога ўліць у нутро, дык-бы палягчэла, бо—агонь там, жывы агонь бушуе...

А сьвінец у галаве распусьціўся, расплыўся, заліў сьвядомасьць плёнкай зыбкай, атрутнай.

Заснула Марылька ліхаманкавым сном, затрызьніла ў гарачцы...

X

Марылька бачыла сон. Цяжкі, страшэнны. Як толькі заснула, пачула адразу, быццам нехта моцным цяжарам узьлёгся на яе. Нехта вялізны, страшэнны. Клюшнямі балюча ўпіўся ў бакі, а грудзямі сваймі грудзі ёй душыць. Марылька ўяўна адчувае гэтыя страшэнныя грудзі. Жорсткія, жалезныя. У іх костка ўрасла—мулкая, вострая. Яе асабліва балюча адчувае Марылька. Здаецца, праламала яна ёй грудзі, уелася аж у нутро саменькае, муліць, цісьне, не дае ўвабраць у грудзі паветра.

Варочаецца, стогне Марылька, стараецца скінуць з сябе жудасную нахабу. Але не даецца.

Сьмяротны адчай, спалох агнявы ахапляе. Бачыць Марылька твар над сабой—жорсткі. страшэнны, агідна скрыўлены, працяты нечалавечай злосьцю. Нешта знаёмае, блізкае, нехта свой...

Ахрэм!.. Гэта-ж ён мучыць яе, ён задушыць яе хоча...

— Ахрэм! Пусьці! За што ты?.. Людцы, ратуйце!..

Але ніхто не ратуе, няма навокал нікога... Не, нехта ёсьць, стаіць воддаль няясным ценем. Хто гэта?.. Гэта-ж Васілёк... ён, вядома, ён... Ён ратуе зараз, ён вызваліць яе ад Ахрэма...

— Васілёк! Ну чаго-ж ты стаіш? Ці-ж ты забыўся на Марыльку на сваю? Ратуй яе, абарані!.. Бачыш, душыць ён, хоча забіць... Васілёк!..

Але дзе-ж ён падзеўся?.. Няма Васілька. Плакаць хочацца Марыльцы, сьлёзы падступаюць да горла. Каму пажаліцца? У каго шукаць абароны?..

Вось нехта, здаецца, падходзіць. А, гэта Міхаська, браток.

— Міхась мой, родны!..

Міхась хоча схапіць Ахрэма, узьнімае руку, але, замест Ахрэма, хапае яе проста за сэрца.

Ужо Ахрэма няма, толькі Міхаська ўсё нешта трымае за сэрца, ціснe яго, вырывае з грудзей. І крычыць чагось, як зварʼяцелы:

— Дохтара прывёз! Дохтара прывёз! Марылька, Марылька! Прачніся!..

І прачнулася Марылька... З задзіўленьнем азірнулася наўкола.

У цьмяным жаўтаватым сьвятле схінуліся над ёй нейкія постаці. Міхась лапатаў весела:

— Ну, вось... Моцна ты сьпіш, Марылька, ледзь узбудзіў... Вось дохтар прыехаў, зараз абгледзіць цябе.

Марылька ўбачыла поплеч з Міхасём незнаёмага чалавека ў чорнай вопратцы. З цікавасьцю зірнула на яго твар. Мяккія вусы, бародка, вочы сурʼёзныя, але ветлыя. Пачула шчырую даверлівасьць да гэтага чужога чалавека.

А там далей нехта трэці. Таксама ў чорным. Нешта знаёмае ў адкрытым прыгожым твары...

Васілёк!.. Ён прыехаў, ён тут. Ня кінуў, не забыўся на яе!..

Радасьць агнём працяла. Адразу ўскочыць хацела, кінуцца да любага, але прыціскала нешта да ложка.

Потым Марыльцы добра так, прыемна зрабілася. Нейкай асаблівай прытульнасьцю ахінулася хата. Быццам пасьля доўгай адлучкі трапіла яна ў кола сваіх родных, блізкіх.

— А дзе Ахрэм?—раптам успплыло на думку.

Азірнула хату. Матка нікае ўзад і ўперад, пасьпешна парадкуе хатнія рэчы. Бацька на лаўцы сядзіць, узіраецца на ўсё бязуважным поглядам: стары ўжо, яму толькі каб сядзець у спакоі, каб не чапалі яго.

Ахрэма няма. Пэўна, некуды вышаў. Як гэта добра, што яго няма! Няма й таго цяжару, што гнётам ускладае яго прысутнасьць.

Тымчасам дохтар пачаў абслухваць яе, абстукваць. Яна трывала цярпліва, але ў думках чакала, каб хутчэй адышоў-

ся, бо вочы міжвольна шукалі Васілька, яго чакала да сябе Марылька.

Дохтар абслухаў, сказаў бадзёрым, вясёлым голасам:

— Нішто, маладзіца, паправіцеся. Організм дужы, малады—ён пераможа...

Дохтар адышоўся, сеў да бацькі на лаўку, пачаў гутарыць з старым.

Тады падышоў Васілёк. Прывітаўся, сеў на край ложка. Яна сударгава прыціснула яго руку да сваіх хворых грудзей. Зазірнула ў твар яму палкім, ліхаманкавым поглядам.

— Ты прыехаў, Васілёк... Які ты добры...

Больш не магла гаварыць. Сьціснулі горла нечаканыя сьлёзы. З усіх сіл трымалася, каб не заплакаць.

Васілёк пяшчотна гладзіў яе галаву, глядзеў ёй у вочы кахаючым, поўным нявыказнага жалю поглядам.

— Марылька, любая, што-ж гэта ты... Як гэта табе прытрапілася? Пэўна, не сьцераглася, застудзілася...

— Я папраўлюся, Васілёк, хутка папраўлюся. Мне ўжо лягчэй. Я заўтра, пэўна, ужо ўстану... Як ты добра зрабіў, што прыехаў. Ой, як мне сумна было ўвесь час, як цяжка. Кожную хвілінку цябе ўспаміналa. Мо' з нуды і прылучылася мне гэтая хвароба?..

— Марылька! Навошта ты тады так зрабіла? Ня было-б гэтага...

— Маўчы, Васілёк, я і сама каялася... Слухай. Я хутка папраўлюся... Тады я кіну Ахрэма... Бо ня змога мая ўжо... А мо' ты цяпер не захочаш? Васілёк?..

Ён моцна сьціснуў яе гарачую руку.

— Як табе ня сорамна, Марылька!..

— Ну, добра... А ведаеш што? Я маю сказаць табе нештачка дужа-дужа цікавае. Давай сваё вуха...

Васілёк нахіліўся да яе.

— Слухай, Васілёк, у мяне будзе нехта... сын будзе... твой, Васілёк...

Яна глядзела саромліва і разам здаволена, чакала, як ён адкажа на гэтую навіну. У вачох Васілька загарэлася новае пачуцьцё, новая пяшчота. Сказаў толькі:

— Марылька, сонейка маё яснае!..

А яна далей гаварыла:

— Гэта і хвароба ў мяне з гэтага. Так заўсёды бывае, кожная хварэе. Гэта ў мяне—на маладое. А дохтар ня ведае, я не сказала яму. Я нікому не казала, толькі мамцы аднэй... А ты, Васілёк, будзеш любіць яго?

— Буду...

— Ну, вось і добра. Цяпер ты раскажы, як табе там жылося... Васілёк, ты мяне ў горад возьмеш з сабою, га?..

— Ну, дык як-жа. Абавязкова вазьму. Будзем жыць з табой разам. Ты таксама на работу паступіш. У нас на заводзе жанчыны поруч з мужчынамі працуюць. І няма таго, каб—калі ты баба, дык ужо і ня лезь туды, куды табе не належыць. Баба зусім роўная з мужчынам.

Васіль пачаў апавядаць пра рабочае жыцьцё, пра заводзкія парадкі. Марылька ўважна прыслухоўвалася да яго спакойнага, ласкавага голасу. Чула ў ім новыя таны, якія нібы адбівалі тое невядомае, сьвежае, што ўвабраў у сябе Васілёк за час растаньня. Слухмянае ўяўленьне малявала ёй вобразы таго жыцьця, з якога прышоў цяпер да яе Васілёк. Жывога, цікавага і разумнага.

Стала Марыльцы добра так, лёгка. Быццам зьляцеў той цяжарны гнёт, што душыў грудзі. Толькі муць у галаве яшчэ плавала, яшчэ блытала няслухмяныя думкі.

Раптам у хату зьявіўся Ахрэм. Пахіліў галаву; твар задуменны, пануры. Васілёк, як убачыў яго, устаў, адышоўся.

З спалохам чакала Марылька, як спаткаюцца. Мо' лаяцца будзе Ахрэм? Сэрца забілася, а ўзрушаны ўздох спаткаўся глыбока ў грудзёх з балючым клубком...

Не, нішто. Толькі сярдзіта зірнуў Ахрэм у бок Васілька ды вусны скрывіў у недалужна-злосную ўсьмешку.

Прыкрая маўчанка на момант атуліла хату...

XI

Дохтар згадзіўся астацца на-нач. Дужа прасіў Васілёк, бо бачыў, што моцна хварэе Марылька, што сьмерць ужо павісла над ёй.

Ноччу Марылька страціла прытомнасьць, трызьніла страшэнна, жудасна. Часта памінала Ахрэма, Васілька, горад, завод. Часам стагнала, крычала, быццам мучыў хто яе, а часам нібы заціхала, заспакойвалася. Тады ўсе прысутныя адчувалі ўзмах скрыдлаў сьмерці, з спалохам чакалі канца.

У адну з гэтых хвілін Васілёк адвёў у бок дохтара.

— Слухайце, скажыце, калі ласка... толькі праўду, шчырую праўду... ці ёсьць якая надзея?

І чакаў з напружнасьцю, што скажа дохтар. Той паглядзеў на яго сваім мяккім, ласкавым поглядам.

— Хто яго ведае? Трудна згадаць, чым кончыцца... Але мала надзеі. Організм надламаны ўжо, цяжка змагацца яму з хваробай...

— А якая гэта хвароба?

Твар дохтара стаў асабліва сур'ёзным. Ён упіўся поглядам у Васілька.

— У мяне ёсьць падазрэньне, але, вядома, я ня пэўны ў гэтым і, калі скажу вам, дык толькі спадзяваючыся на вашую сумленнасьць і сьціпласьць. Ёсьць прыметы, што хворая атручана. Якой атрутай—невядома. Можна меркаваць, што ўжо доўгі час яна нейкай атрутай падрывала свой організм, а цяпер мы бачым астатні, заключны акт...

Васілёк аслупянеў ад нечаканасьці. Потым мігнула ў думках:

— Ахрэм!..

Нявыразная, няясная здагадка прымусіла здрыгануцца ад міжвольнага жаху, і разам пякучай гаркатой разьліўся па нутру, нявымоўны жаль. Кінуўся да Марылькі, з адчаем, з бязьмернай пяшчотай глядзеў на яе змучаны, зьбялелы твар.

Скрозь любыя, дарагія рысы сьвіцілася нешта незнаёмае, халоднае, страшнае...

— Няўжо гэта сьмерць? Няўжо няма ратунку? Няўжо ня будзе яе, зусім, зусім ня будзе?.. Што-ж гэта такое?..

А поплеч дохтар стаіць. Чаго ён чакае? Чаму ён ня дасьць зельля якога, каб вылечыць, каб выратаваць?..

— Дохтар! Зрабіце што-колечы, ратуйце... Няўжо вы ня маеце спосабу?..

Дохтар пакачаў галавой.

— Бываюць выпадкі, калі і навука нічога ня можа зрабіць.

Тады сеў Васілёк на лаўку, закрыў твар рукамі і ціха, падзіцячаму заплакаў.

Ціха ў хаце было. Ня спаў ніхто, але ўсе маўчалі або гаварылі шэптам, быццам сьцерагліся, каб не парушыць астатняга спакою хворай. Трывожная ўрачыстасьць распасьцёрлася ў хаце.

Потым раптам замятушылася матка старая, да абразоў чагось пабегла. Міхась ціха, але цьвёрда сказаў:

— Ня трэба!..

І матка скарылася, моўчкі хліпнула носам.

Яшчэ колькі хвілінак напружнай, застыглай маўчанкі і потым—быццам загачаная рэчка прарвалася, разьлілася наўкола бесканцовай патокай. Гэта загаласіла, завыла на ўсю хату старая матка.

— А дачушка мая родная!

Зорачка ты мая ясная!

А навошта-ж я цябе паіла-карміла?

А навошта-ж я цябе гадавала?

Нашто ў людзі выпраўляла?..

Васілёк узьняўся. Дзіка азіраўся наўкола, быццам не разумеў, што тут робіцца. Дзіўным здаваўся гэты працяжлівы гвалт старое, дзіўным і жудасным, бо шкуматаў ён, ірваў нутро сваімі надрыўнымі ўзвывамі.

Зірнуў Васілёк на Марыльку... Не пазнаў. Дзе падзеліся тыя любыя, прыгожыя рысы знаёмага твару? Замест іх—нешта бязьлічнае, застыглае, вашчана-белае.

Тады яскрава зразумеў Васілёк, што няма ўжо Марылькі. Няма і ня будзе ніколі...

Пуста стала ў нутры. Ня плакаў. Толькі моцна сьціснуў зубы, каб стрымаць душэўны боль.

Азірнуў моўчкі ўсіх прысутных. Спыніўся поглядам на Ахрэме, які стаяў воддаль і сьлюнява сморгаў чырвоным носам. Ці плакаў, ці мо' від рабіў толькі, што плача...

Васіль раптам падышоў да яго. Упяўся халодным сталёвым поглядам у спалоханы, раптам зьбялелы твар, сказаў-прасіпеў ад гневу здушаным голасам:

— Што ты зрабіў з ёй?

Ахрэм затросься, засумяціўся. Залепятаў узрушаным, спуджаным голасам:

— Што я зрабіў?.. Нічога я ня ведаю... Нават ня знаю, з чаго гэта ў яе пачалося...

Васіль бліжэй наступіў на яго, сьцебануў проста ў твар жорсткім шэптам:

— Гавары ўсё, зладзюга!..

Затросься яшчэ болей Ахрэм.

— Ня ведаю. Дадушы, ня ведаю. Можа з гэтага зельля... Гаўрыліха мне давала...

— З якога зельля?..

І тады Ахрэм, захліпаючыся, зьбіваючыся, стаў апавядаць пра ўсё: як браў зельле ў Гаўрыліхі, даваў няўпрыметку Марыльцы, як ён тут ужо, у бацькоў, баючыся, каб не прапала дарэмна ранейшае, даў ёй апошнюю, мусіць, занадта вялікую частку гэтага зельля...

Усе змоўклі, слухаючы Ахрэмава каяньне. Было дзіўнае, жудаснае яно над сьвежым целам Марылькі. Здавалася, што чуе нябожчыца гэта, што пільней за ўсіх прыслухоўваецца яна да страшэннага прызнаньня свайго мужыка. Кожны нібы адчуваў сябе вінаватым перад гэтай без пары загінуўшай, згубленай жанчынай.

Васіль сядзеў ля нябожчыцы, пахіліўшы галаву ў глыбокай задуме. Не злаваўся больш на Ахрэма. Што-ж ён?—цёмны, мізэрны. У цемры радзіўся, жыў у цемры. Урос у спрадвечныя забабоны.

А Марылька... Бедная яна... Панікла без пары, як кветка ў дрэнным, атрутным паветры. Зацягнула небараку згубная прорва жыцьцёвае багны...

Сэрца зьнібее. Нявыводны жаль гняце, сьціскае нутро абцугамі балючымі. Але плакаць ня хочацца. Няма сьлёз. Сьлёзы ў таго, хто губляе ўсё, хто стаіць перад цёмнай пусты-

няй, ня бачыць нічога наперадзе. Сьлёзы ў таго, хто разам з каханым прадметам губляе надзеі, губляе сэнс свайго жыцьця.

Васілёк не з такіх. Васілёк моцна стаіць у жыцьці, не зварухне яго няшчасьце. Ён ведае, што наперадзе—не заблудзіць...

Успамінае Васілёк астатнія часіны жыцьця Марылькінага. Як яна хацела жыць! Як радавалася, што ён зьявіўся падтрымаць яе, пасобіць узьняцца з гнілога балота... А тая палкая надзея, смаглае жаданьне таго, хто зьвязаў-бы іх, ды ўжо нават зьвязаў новымі нязьведанымі путамі...

— На маладое...

Бедная, любая! Ці ведала яна, што праўду казала гэтымі словамі? Ці ведала яна, што цяпер у муках, у болі нараджаецца новае жыцьцё—разумнае, вольнае. Многа цяжкіх, часам бязьвінных ахвяр справаджае гэта нараджэньне. Але гэта—неабходная, няўхільная хвароба жыцьця...

Бо гэта—на маладое...

ЗЬМЕСТ.